

การศึกษา เรื่องราวมือพัฒนา ที่ยังต้องพัฒนา

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต)

การศึกษา

เรื่องมือพัฒนาที่ยังต้องพัฒนา

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต)

มูลนิธิพุทธธรรม
สัพพทาน์ ธมฺมทาน์ ชินาติ

การให้ธรรมเป็นทาน ชนะการให้ทั้งปวง

การศึกษา: เครื่องมือพัฒนาที่ยังต้องพัฒนา

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต)

ISBN 974-789116-6

พิมพ์ครั้งที่ ๒ - มกราคม ๒๕๔๑

จำนวน ๔,๑๐๐ เล่ม

- มูลนิธิพุทธธรรม
- คุณยงยุทธ-คุณชุติมา ธาระปุระ
- คุณวิบูลย์-คุณบุญชู อิงคากุล
- คุณหม่อมพรทิพย์ เชาวริย์วงศ์

๓,๕๐๐ เล่ม

๕๐๐ เล่ม

๕๐ เล่ม

๕๐ เล่ม

สำนักพิมพ์ : มูลนิธิพุทธธรรม ๘๗/๑๒๖ ถนนเทศบาลสงเคราะห์

แขวงลาดยาว เขตจตุจักร กรุงเทพฯ ๑๐๙๐๐

โทร. ๕๘๙-๙๐๑๒, ๕๘๐-๒๗๑๙ โทรสาร ๕๕๕-๕๗๙๑

จัดจำหน่าย : บริษัท เกล็ดไทย จำกัด โทร. ๒๒๕-๕๕๓๖-๕๐

พิมพ์ที่ : บริษัท สหธรรมิก จำกัด

๕๔/๖๗-๖๘, ๗๑-๗๒ ซอยจรัญสนิทวงศ์ ๑๒

ถนนจรัญสนิทวงศ์ แขวงวัดท่าพระ เขตบางกอกใหญ่ กรุงเทพฯ

โทร. ๕๑๒-๕๘๘๗, ๕๑๓-๕๘๘๑, ๐๑-๕๒๓-๘๘๒๕ แฟกซ์ ๕๑๒-๓๐๘๗

มูลนิธิพุทธธรรม

๘๗/๑๒๖ ถนนเทศบาลสงเคราะห์

แขวงลาดยาว เขตจตุจักร กทม. ๑๐๙๐๐

๒๕ สิงหาคม ๒๕๓๗

เรื่อง ขออนุญาตพิมพ์หนังสือ

กราบหมัสการ ท่านเจ้าคุณพระธรรมปิฎก ที่เคารพอย่างยิ่ง

เนื่องด้วย มูลนิธิพุทธธรรมได้เล็งเห็นถึงคุณค่าอันประมาณมิได้ในผลงานของพระเดชพระคุณท่านเจ้าคุณอาจารย์ จึงมีความประสงค์ที่จะรวบรวมผลงานทั้งหมดที่เคยมีการพิมพ์ไว้ ณ โอกาสต่างๆ และจัดพิมพ์ต่อไป เพื่อเป็นการเผยแพร่พระสัทธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในวงกว้าง โดยจะแบ่งหนังสือดังกล่าวเป็นสองส่วน ส่วนหนึ่งจะได้จัดส่งยังสถาบันต่างๆ เช่น โรงเรียน หอสมุด และหน่วยราชการ เป็นต้น อีกส่วนหนึ่งจะได้วางจำหน่าย ณ ร้านขายหนังสือทั่วไป

ดังนั้น กระผมในนามของมูลนิธิพุทธธรรม จึงกราบขอโอกาสจากท่านเจ้าคุณอาจารย์ เพื่อจะได้ดำเนินการจัดพิมพ์หนังสือดังกล่าวต่อไป

ด้วยความเคารพอย่างสูง

(นายยงยุทธ ธาระปุระ)

ประธานมูลนิธิพุทธธรรม

๗๐ บาท

วัดญาณเวศกวัน
จังหวัดนครปฐม

๓๐ สิงหาคม ๒๕๓๗

เรื่อง ขออนุญาตพิมพ์หนังสือ

เจริญพร ประธานมูลนิธิพุทธธรรม

อ้างถึง หนังสือของมูลนิธิพุทธธรรม ลงวันที่ ๒๔ สิงหาคม ๒๕๓๗

ตามหนังสือที่อ้างถึงทางมูลนิธิพุทธธรรมได้แจ้งความประสงค์ที่จะรวบรวมผลงานของอาตมภาพ ทั้งที่เคยพิมพ์มาก่อนแล้วและจะพิมพ์ต่อไป มาจัดพิมพ์ขึ้นให้ครบทั้งหมด ดังความแจ้งแล้วนั้น อาตมภาพเห็นว่าเป็นความดำริที่ดี ทั้งในแง่ที่เป็นการประมวลผลงานทั้งหมดให้มารวมอยู่ด้วยกันเป็นที่เดียว ไม่กระจัดกระจาย และในแง่ที่เป็นแหล่งกลาง ซึ่งจะอำนวยความสะดวกให้ผู้ต้องการเกิดความมั่นใจว่าจะหาหนังสือได้ครบถ้วน จึงขออนุโมทนากุศลเจตนาของมูลนิธิพุทธธรรมไว้ ณ ที่นี้

อย่างไรก็ดี เนื่องจากอาตมภาพ ถือเป็นหลักที่ได้ปฏิบัติตลอดมาว่า หนังสือของอาตมภาพ ผู้ใดจะพิมพ์เผยแพร่ก็ได้ โดยไม่มีค่าลิขสิทธิ์ใดๆ ทั้งสิ้น (แต่ก็ควรบอกกล่าวให้ทราบ และทำโดยสุจริต) ... จึงขอให้ปฏิบัติ (ตามหลัก ๓ ประการที่ได้แจ้งให้ทราบแล้ว)

ขอให้ความดำริอันเป็นกุศล และบุญจริยาของมูลนิธิพุทธธรรม ในการจรรโลงพระพุทธศาสนานี้ จงสัมฤทธิ์ผล เพื่อความดำรงมั่นแห่งพระสัทธรรม และความแผ่ขยายแห่งประโยชน์สุขของประชาชน อย่างกว้างขวางยั่งยืน ตลอดกาลนาน

ขอเจริญพร

พระธรรมปิฎก

(พระธรรมปิฎก)

สารบัญ

การศึกษา : เครื่องมือพัฒนาที่ยังต้องพัฒนา	๑
บทที่ ๑ นำเข้าสู่การศึกษา	๔
สภาพปัญหาที่แสดงว่าการพัฒนายังไม่สำเร็จผล	๖
จับจุดปัญหาของการศึกษา	๑๑
ความหมายของคำว่า ‘พัฒนา’	๒๑
สืบสาวสาเหตุของการศึกษาหรือการพัฒนาที่ผิดพลาด	๒๔
บทที่ ๒ มूलฐานหรือจุดกำเนิดของการศึกษา	๓๐
จุดเริ่มหรือแก่นนำที่จะทำให้วิทยาศาสตร์	
การศึกษา และการพัฒนาดำเนินไปอย่างถูกต้อง	๓๐
แรงจูงใจในการศึกษา: ความคิดของไอน์สไตน์	๔๔
วิเคราะห์แรงจูงใจตามแนวพุทธ	๔๘
การศึกษากับการปฏิบัติต่อแรงจูงใจ	๕๗
แรงจูงใจใฝ่สัมฤทธิ์ - การแสวงความเป็นเลิศ	๖๒
จิตสำนึกในการศึกษา	๖๙
บทที่ ๓ สารัตถะของการศึกษา	๗๔
การศึกษากับการทำหน้าที่หลัก ๒ ประการ	๗๕

ปริญญาที่เป็นผลของการศึกษา.....	๘๑
การศึกษาในฐานะการพัฒนามนุษย์หรือเครื่องมือพัฒนาชีวิต .	๘๓
การศึกษาในฐานะการพัฒนา จากความอยู่รอดด้วยกิเลส มาสู่	
ความอยู่ดีด้วยปัญญา.....	๑๐๙
การศึกษาในฐานะการพัฒนา	
ความสามารถที่จะมีความสุขและแผ่ขยายความสุข	๑๔๑
ความมุ่งหมายของการศึกษา	๑๔๗
บทที่ ๔ มองการศึกษาในมิติต่าง ๆ	๑๖๓
๑. การศึกษาเพื่อชีวิตและสังคม	๑๖๓
๒. การศึกษาในฐานะเครื่องสืบต่อจากอดีต	
ถึงปัจจุบัน และสู่อนาคต.....	๑๗๒
๓. คู่แแย้งที่เป็นส่วนสมบูรณ์ของการศึกษา.....	๑๗๖
ผลงานเผยแพร่ธรรม ของ มูลนิธิพุทธธรรม	๑๘๖

การศึกษา :

เครื่องมือพัฒนาที่ยังต้องพัฒนา*

ขอเจริญพร ท่านคนบดี ท่านอาจารย์ผู้ทรงคุณวุฒิ
นิสิต นักศึกษา ท่านสาธุชนผู้สนใจใฝ่ธรรมทั้งหลาย

อาตมภาพขออนุโมทนา ในการที่ทางคณะศึกษาศาสตร์
มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ได้จัดการประชุมวิชาการ เรื่อง
พุทธศาสตร์กับการศึกษาเพื่อพัฒนาคุณภาพที่แท้จริงของ
ชีวิต ซึ่งการปาฐกถาครั้งนี้ ก็เป็นส่วนหนึ่งของการประชุม
หัวข้อที่กล่าวมานี้ด้วย

การประชุมครั้งนี้ที่ได้ตั้งหัวข้อไว้ดังกล่าวมานั้น นับว่า
เป็นการให้ความสำคัญแก่พุทธศาสตร์ ซึ่งเป็นแดนแห่งความ
รู้และความคิดที่นับว่าเก่าแก่แดนหนึ่ง เพราะว่าพุทธศาสตร์

* บทความจากปาฐกถา ที่แสดงในการประชุมทางวิชาการของมหาวิท-
ยาลัยเกษตรศาสตร์ ครั้งที่ ๒๕ สาขาศึกษาศาสตร์ ณ คณะศึกษาศาสตร์
มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ๓ กุมภาพันธ์ ๒๕๓๐

นั้น เป็นวิชาความรู้ที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา หรือหลักการของพระพุทธศาสนา ซึ่งเราทราบกันดีอยู่แล้วว่ามีมาตั้งแต่ ๒๕๐๐ กว่าปีแล้ว การที่เรามาสนใจพูดกันในเรื่องนี้ ก็เสมือนกับว่ามานุกเบิกในแดนแห่งความรู้และความคิดที่เก่าแก่กันอีกครั้งหนึ่ง

ทำไมจึงว่ามานุกเบิก คือ มองในแง่หนึ่งก็เหมือนกับว่า พุทธศาสตร์เป็นแดน หรือเป็นแนวทาง เป็นมรรคา เป็นวิถีหนึ่งแห่งความรู้ ความคิด และการดำเนินการเกี่ยวกับการศึกษา การให้ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับชีวิตและโลก แต่เป็นแดนหรือเป็นทางเดินที่เก่าแก่ เมื่อเราไม่ได้ใช้ แดนหรือทางนั้นก็อาจมีหญ้าบ้าง วัชพืชบ้าง ขึ้นรกทั่วไป จึงจำเป็นจะต้องมีการชำระสะสางกันใหม่ ในแง่นี้ ถึงแม้จะเป็นทางเก่า เราก็อาจเรียกว่า เป็นการบุกเบิกได้เหมือนกัน

อีกนัยหนึ่ง อาจจะเหมือนกับว่า พวกเราได้เดินทางในทางสายอื่นมานานกว่าจะมาถึงทางสายนี้ก็มืดค่ำ ก็เลยต้องคลำทางกันไปก่อน จนกว่าจะมีดวงประทีปหรือดวงอาทิตย์มาส่องแสงให้มองเห็นชัดเจนที่จะเดินทางกันอย่างมั่นคงต่อไป

เวลาที่ให้ในการแสดงปาฐกถาครั้งนี้ มีกำหนดถึง ๒ ชั่วโมง แม้ว่าจะตัดออก โดยอาจจะแบ่งเวลาส่วนท้ายสักครึ่งชั่วโมง สำหรับการตอบคำถาม ก็ยังนับว่ายาวมากอยู่นั่นเอง

เมื่อเวลาพูดยาวนานมากก็อาจมีปัญหาได้ ๒ ประการ ประการที่หนึ่ง ผู้พูดอาจจะมีเนื้อหาที่จะมาพูดไม่เพียงพอกับเวลา หรือประการที่สอง ถ้าผู้พูดมีเนื้อหา มาพูดได้มาก เต็มตามเวลา ก็อาจจะทำให้เกิดความเบื่อหน่าย

สำหรับประการที่หนึ่งก็เป็นความลำบากแก่ผู้พูด เพราะว่าจะต้องพยายามหาเรื่องมาพูดให้เต็มเวลาให้จงได้ ส่วนในประการที่สอง ก็เป็นความลำบากแก่ผู้ฟัง ซึ่งจะต้องทนต่อความเบื่อหน่ายที่จะต้องนั่งฟังไปจนจบ

ถ้าหากว่าเป็นในประการที่สองก็ต้องขอให้ช่วยกันทำใจไว้แต่ต้น โดยตั้งขันติธรรมไว้ก่อนว่าจะพยายามฟังด้วยความอดทนไปจนกว่าจะจบ

นำเข้าสู่การศึกษา

สำหรับชื่อเรื่องที่ตั้งไว้ว่า การศึกษา: เครื่องมือพัฒนาที่ยังต้องพัฒนา นั้น อาตมภาพขอทำความเข้าใจว่า ความจริงที่ตั้งชื่อเรื่องไว้อย่างนี้ อาจจะไม่ได้ตั้งใจนักที่จะพูดให้ตรงกับหัวข้อเท่าไร คือว่าตั้งไว้เพื่อให้ชื่อนั้นฟังดูน่าดึงดูดความสนใจบ้าง แต่เวลาพูดจริงๆ ก็แล้วแต่ว่าจะนึกอะไรขึ้นได้อย่างไรก็ตาม ก็คิดว่าแม้จะไม่ได้พูดตรงหัวข้อเรื่องที่เดียว แต่เนื้อหาโดยส่วนรวมก็อาจจะส่งมาถึงหัวข้อเรื่องนั้น พอให้เห็นความหมายได้บ้าง

ทีนี้ตามที่ตั้งชื่อหัวข้อเรื่องว่าการศึกษา: เครื่องมือพัฒนาที่ยังต้องพัฒนา นั้น มองในแง่หนึ่งจะเห็นว่า การศึกษาไม่ใช่เป็นเพียงเครื่องมือพัฒนาเท่านั้น แต่มันเป็นตัวการพัฒนาที่เดียว เพราะฉะนั้น ที่ตั้งชื่อหัวข้อเรื่องไว้อย่างนี้ ก็อาจจะเป็นปัญหาถกเถียงกันได้ว่าถูกต้องหรือเปล่า แต่ความจริงแล้วคิด

ว่า มองได้ทั้งสองอย่าง คือว่า การศึกษานั้นเป็นตัวการพัฒนาเองด้วย และเป็นเครื่องมือพัฒนาด้วย ทีนี้จะเป็นได้อย่างไร ก็จะไม่ตอบโดยตรง แต่จะค่อย ๆ ค่อยกันไป บางทีเนื้อหาที่พูดนั้นก็อาจจะมาตอบคำถามนี้ได้

หนึ่ง ที่บอกว่ายังต้องพัฒนานั้น เมื่อพูดว่ายังต้องพัฒนาก็แสดงว่ามันยังทำงานไม่ได้ดี ถ้าเป็นเครื่องมือก็เอาไปใช้ได้ไม่สำเร็จผลด้วยดี ก็จึงต้องมีการพัฒนากันอีก คือทำให้มันดียิ่งขึ้น เสริม ประดัด ดัดแปลง ปรับปรุงให้มันใช้ได้ประโยชน์จนกระทั่งสำเร็จผลสมความมุ่งหมายหรือวัตถุประสงค์

ทีนี้ก็จะต้องถามต่อไปว่า ทำไมจึงยังไม่สำเร็จผลดี ก็เพราะว่ามันยังมีปัญหามากมายที่พ้องอยู่ ปัญหาต่าง ๆ ที่เรามองเห็นในวงการต่าง ๆ โดยเฉพาะในวงการศึกษานี้เอง ด้วย ก็เป็นเครื่องชี้แสดงว่าการทำหน้าที่ของการศึกษานั้น ยังไม่ได้ผลสำเร็จบริบูรณ์หรือเป็นที่น่าพอใจ เมื่อมันไม่ได้สำเร็จผลดี ก็แสดงว่าเครื่องมือนี้ยังมีข้อบกพร่อง เมื่อยังมีข้อบกพร่อง ก็ยังต้องมีการปรับปรุงแก้ไขให้ดีขึ้น นั่นก็คือว่ายังต้องมีการพัฒนากันต่อไป เมื่อพูดมาถึงเพียงนี้ก็เท่ากับบอกว่าเรามีสิ่งที่จะต้องแก้ไขได้แก่ปัญหาต่าง ๆ ก็เลยจำเป็นต้องมาพูดกันถึงเรื่องปัญหาต่าง ๆ

สภาพปัญหาที่แสดงว่าการพัฒนายังไม่สำเร็จผล

ในโลกปัจจุบันนี้ ไม่ใช่เฉพาะทางการศึกษาเท่านั้น ทุกด้านทีเดียว เราจะได้ยินได้ฟังแต่เรื่องปัญหา ดูเหมือนว่าโลกปัจจุบันนี้ เป็นโลกที่มากไปด้วยปัญหา ไม่ว่าประเทศที่เราเรียกว่าพัฒนาแล้วหรือกำลังพัฒนา ก็ล้วนแต่มีปัญหาด้วยกันทั้งสิ้น เรียกว่ามีปัญหาทั่วโลก

ปัญหาที่หวาดกลัวกันมากในระดับหนึ่ง ก็คือเรื่องสงคราม สงครามนั้นมียุ่ตลอดเวลา ขณะนี้กำลังมียุ่ และได้มีมาเป็นเวลาหลายปีแล้ว ว่าที่จริงสงครามนั้นก็ปัญหาเก่า มีมาตั้งแต่เริ่มเกิดมีมนุษย์ พอมนุษย์เกิดมาก็เริ่มมีการเบียดเบียนซึ่งกันและกัน ถ้าหากว่าคนมีจำนวนน้อยเราก็ยังไม่เรียกว่าสงคราม ต่อเมื่อแบ่งกันเป็นกลุ่ม ๆ เป็นประเทศชาติขึ้นมา เป็นหมู่ชนกลุ่มใหญ่ ๆ มีการขัดแย้งกัน มีการรบกันต่อสู้กันก็เกิดเป็นสงครามขึ้น

ปัจจุบันนี้จำนวนประชากรก็มากขึ้น ประเทศต่าง ๆ ก็มีพลเมืองมากขึ้น การไปมาสื่อสารถึงกันก็สะดวกขึ้น การขัดแย้งต่อสู้ก็ได้ปรากฏให้เห็นกันบ่อย ๆ มียุ่เสมอ ๆ แต่ที่กลัวกันมากก็คือ สงครามปัจจุบันนี้มีความร้ายแรงมาก อาจจะกลายเป็นการทำลายล้างผลาญกันขนานใหญ่จนถึงกับทำให้โลกนี้พินาศไปเสียทีเดียว ดังที่คนจำนวนมากกำลัง

หวาดกลัวสงครามนิวเคลียร์กันอยู่

นอกจากเรื่องสงครามใหญ่ที่น่ากลัวแล้ว ก็มีสงครามย่อยและสงครามยืดเยื้อต่าง ๆ การต่อสู้ระหว่างเผ่าชนระหว่างกลุ่มชนที่ถือศาสนาต่าง ๆ กัน ตลอดจนประเทศที่ถืออุดมการณ์คนละอย่าง ก็มีการต่อสู้กันโดยไม่เปิดเผย คือ ไม่ต่อสู้กันโดยตรง แต่ไปยุ่งหรือหาทางกระตุ้นเร้าให้ประเทศเล็ก ๆ น้อย ๆ รบราฆ่าฟันกัน ซึ่งเป็นสงครามแผ่อุดมการณ์แผ่ลัทธิทางเศรษฐกิจและการเมือง

มองลงมาในกลุ่มชนย่อยลงไป เราก็เห็นว่ามีอาชญากรรมมากขึ้น การฆ่ากัน การทำร้ายกัน การละเมิดกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินอะไรต่าง ๆ ก็มีมาก อย่างที่รวม ๆ เรียกกันว่าความรุนแรง แม้แต่การแก้ปัญหาล้าง ๆ ในปัจจุบันก็ทำกันด้วยความรุนแรงเป็นอันมาก

อีกแง่หนึ่ง ถ้าว่ากันตามระดับวัยของคนก็มีปัญหาอีก ผู้ใหญ่ก็มีปัญหา เด็กก็มีปัญหา ในระดับเด็กและเยาวชน ซึ่งเป็นอนาคตของประเทศชาติ ที่เราเป็นห่วงกันมาก ก็ปรากฏว่าปัญหาเกี่ยวกับความประพฤติของเยาวชนนี้ ดูจะมากขึ้น ปัญหาเกี่ยวกับการรับวัฒนธรรมต่างด้าวก็ดี ปัญหาเรื่องยาเสพติดก็ดี ล้วนน่าวิตก ถ้าโตขึ้นไปแล้ว นอกจากยาเสพติดก็มีโรคจิตกันมาก โรคจิตนี้มีสถิติสูงขึ้น ๆ หรือยังไม่ทันเป็น

โรคจิตแต่มีอาการทางจิตรุนแรงก็อาจจะฆ่าตัวตายไปเสียก่อน

แม้ในทางเศรษฐกิจ ที่ว่าได้พัฒนากันมามากมาย เราก็ยังไม่พ้นจากปัญหาความยากจนแฉะแฉ้น ขาดแคลนอาหาร ปัญหาทุพโภชนาการ ตลอดจนกระทั่งในบางถิ่น บางทวีป บางประเทศก็มีการอดตายกันอยู่ ถ้าไม่ถึงขั้นนั้น ในประเทศที่ยังพอมีพอกินบ้าง คนก็มีไม่เท่าเทียมกัน มีช่องว่างห่างกันไกล มีปัญหาเรื่องการว่างงาน ถึงแม้มีงานทำแล้วก็ยังมีปัญหาอีก ยังมีการแย่งชิง มีการโกง เอารัดเอาเปรียบขูดรีดกัน ตลอดจนกระทั่งการคอร์รัปชัน

ที่นี่ หันไปดูกว้างออกไป ไม่เฉพาะตัวมนุษย์เท่านั้น สภาพแวดล้อมที่มนุษย์อาศัยอยู่ รวมไปถึงธรรมชาติก็มีปัญหาอีก คือ สภาพแวดล้อมเป็นพิษ มีมลภาวะสูง อากาศเสีย น้ำเสีย ดินก็จะเสีย จะใช้เพาะปลูกไม่ค่อยได้ผล โรคภัยไข้เจ็บ บางอย่างลดน้อยลงไป แต่ก็มียโรคบางอย่างเกิดขึ้นใหม่ ๆ นอกจากนั้นก็ยังมียปัญหาการร่อยหรอของทรัพยากร เพราะใช้กันอย่างไม่รู้จักประมาณ

เรื่องเหล่านี้เป็นปัญหา ที่สร้างความวิตกกังวลให้แก่คนที่คิดถึงอนาคตของมนุษยชาติ เรียกว่ามีปัญหากันหมดทุกด้าน ทั้งปัญหาสังคม เศรษฐกิจ การเมือง จิตใจ ปัญหา

สภาพแวดล้อมในธรรมชาติ ตลอดจนกระทั่งปัญหาจากสิ่งแวดล้อมที่เราสร้างขึ้นมาเพื่อจะทำการพัฒนา หรือสิ่งที่สร้างขึ้นเพื่อช่วยแก้ปัญหาของมนุษย์ นั่นก็คือ เทคโนโลยี

มนุษย์พยายามสร้างเทคโนโลยีขึ้นมา เพื่อจะให้ชีวิตที่สะดวกสบาย จะได้เอาชนะธรรมชาติ แก้ปัญหาการที่ถูกระบบธรรมชาติเบียดเบียนบีบคั้น จะได้อยู่อย่างมีความสุข แต่แล้วไปๆ มาๆ เทคโนโลยีเองก็เกิดเป็นปัญหาขึ้น มีการนำเทคโนโลยีไปใช้ในการสร้างสิ่งที่ทำลายกันได้ร้ายแรงยิ่งขึ้น เช่น สร้างอาวุธยุทโธปกรณ์ หรือนำไปใช้ผลิตสิ่งที่เป็นพิษ เช่น ผลิตยาเสพติด เป็นต้น สิ่งเสพติดสมัยก่อนก็มีอยู่ ซึ่งมักจะเป็นของตามธรรมชาติ เช่น พวกพืชต่างๆ รวมทั้งกัญชาและฝิ่น แต่ปัจจุบันนี้เทคโนโลยีมาช่วยเสริมให้สิ่งเสพติดนั้นสนองความต้องการของผู้เสพได้มากขึ้น ถึงใจยิ่งขึ้น พร้อมกันนั้นก็เป็นโทษแก่ชีวิตและสังคมรุนแรงและร้ายแรงมากขึ้น คือเอามาผลิตเป็นเฮโรอีน เป็นต้น

ปัญหาจากเทคโนโลยีนั้นยังมีอีกมากมาย และมากเสียจนกระทั่งมนุษย์บางพวกเกิดกลัวขึ้นมา ต่อไปภายหน้าถ้าไม่รู้จักใช้ แทนที่วามมนุษย์จะเป็นนายของเทคโนโลยี นำเทคโนโลยีมาใช้ให้เป็นประโยชน์ ก็จะถูกกลับเป็นทาสของเทคโนโลยี เทคโนโลยีจะกลายเป็นสิ่งที่ควบคุมบังคับบัญชามนุษย์ และ

ก่อให้เกิดปัญหาต่างๆ แก่มนุษยชนยิ่งขึ้นไปอีก

รวมความก็ดังได้กล่าวแล้วข้างต้นว่าทั้งประเทศที่พัฒนาแล้วก็มีปัญหา ทั้งประเทศที่กำลังพัฒนาหรือยังไม่พัฒนามาก็มีปัญหา เป็นแต่ว่าปัญหานั้นอาจจะแตกต่างกันไปบ้าง เช่น ในประเทศที่พัฒนาแล้ว ปัญหา ก็จะหนักไปทางด้านการกลั้วสงครามนิวเคลียร์ ซึ่งประเทศที่เจริญแล้วจะมีความหวั่นวิตกมาก มีความหวาดกลัวมาก แต่หันมาดูในประเทศที่ยังไม่พัฒนา บางทีไม่รู้เรื่อง ไม่ได้เอาใจใส่เรื่องเหล่านี้เลย ประเทศที่พัฒนาแล้วกลับกลั้วสงครามนิวเคลียร์เป็นอันมาก และในประเทศที่เจริญแล้วเหล่านั้น ปัญหาเรื่องโรคทางจิตก็มาก การติดยาเสพติดก็มาก การฆ่าตัวตายก็มาก แล้วก็เกรงกลัวปัญหาเรื่องมลภาวะหรือสิ่งแวดล้อมเป็นพิษ เช่น ในระยะนี้ที่กำลังกังวลกันมากมายในเรื่อง acid rain หรือฝนน้ำกรด

ส่วนประเทศที่กำลังพัฒนาหรือด้อยพัฒนา ปัญหา ก็หนักไปในด้านความยากจนแร้นแค้น อาจจะถึงอดตาย มีช่องว่างของฐานะทางเศรษฐกิจกว้างมาก มีปัญหาเรื่องทุพโภชนาการ เรื่องคอร์รัปชั่นอะไรต่าง ๆ เหล่านี้ รวมทั้งปัญหาแบบเดียวกับประเทศที่พัฒนาแล้วด้วย หมายความว่าตัวเองไม่ตามอย่างประเทศที่พัฒนาแล้ว ตัวเองก็เลยได้ปัญหาแบบ

ประเทศที่พัฒนาแล้วมาด้วย อันนี้ก็เป็นปัญหาโดยทั่ว ๆ ไปในโลกและสังคม

จับจุดปัญหาของการศึกษา

ที่นี่ ถ้ามองเฉพาะในวงการการศึกษา หรือมองให้แคบเข้ามาในวงการการศึกษาของประเทศไทยนี้ เราก็พูดกันมากถึงปัญหาครูล้นงาน ครูที่ผลิตขึ้นมาจำนวนมาก ทำงานทำไม่ค่อยได้ หรือครูมีรายได้น้อยเป็นอยู่ไม่ค่อยพอ อันนี้เป็นปัญหาในด้านเศรษฐกิจ ส่วนในด้านสังคมก็มีปัญหาอีก ปัจจุบันนี้ครูมีฐานะด้อยลง ไม่ค่อยได้รับความเคารพนับถือบูชาเหมือนแต่ก่อน ก่อนนี้ครูได้รับความนับถือเป็นปูชนียบุคคล เป็นบุคคลที่สังคมยกย่องเชิดชูเป็นอย่างสูง แต่ปัจจุบันนี้รู้สึกว่าคุณค่าของครูด้อยลง เพราะสังคมมีค่านิยมเน้นหนักไปในทางเชิดชูทรัพย์และอำนาจ ไม่ค่อยเชิดชูคุณธรรม

ครูนี้ ถ้าว่าตามหลักการ ก็เป็นตัวแทนผู้หนึ่งหรือประเภท

ปัญหาต่าง ๆ เหล่านี้พูดไว้นานแล้ว คือในพ.ศ. ๒๕๓๐ ซึ่งเป็นช่วงเวลาประเทศพัฒนาแล้วขึ้นมา กำลังหวาดกลัวสงครามนิวเคลียร์อย่างหนัก แต่หลังจากสหภาพโซเวียตล่มสลายแล้ว จุดเน้นของปัญหาได้เปลี่ยนไป จุลกรรมของความหวาดกลัวมาอยู่ที่ปัญหาสภาพแวดล้อมเสียเป็นต้น แต่รวมความว่า ปัญหาและความหวั่นหวาดเข้มข้นรุนแรงขึ้นยังไม่ลดลงเลย

หนึ่งของคุณธรรม เมื่อครูเป็นตัวแทนของคุณธรรม แต่สังคมมีค่านิยมไม่นิยมทางคุณธรรม แต่ไปนิยมทรัพย์และอำนาจ ครูมีทรัพย์และอำนาจน้อย ก็เลยไม่ได้รับความเคารพยกย่อง แต่มีการถกเถียงกันว่า สาเหตุอาจจะมาจากตัวครูเองที่มีคุณธรรมน้อยลงด้วย จึงไม่ค่อยได้รับความเคารพนับถือ เรื่องมันเป็นไปถึงขนาดที่ว่า บางทีครูเองก็ปรากฏว่าไม่อยากจะเป็นปูชนียบุคคลด้วยซ้ำไป

ที่นี่ ในด้านคุณภาพของการศึกษา คุณภาพของการศึกษานั้น มองได้ ๒ ด้าน

ด้านที่หนึ่งคือ วิชาการ และวิชาชีพ มีเสียงพูดกันมากหรือร้องทุกข์กันมากกว่า เด็กสมัยนี้เรียนไปแล้ววิชาอ่อน รู้ไม่จริงบ้าง รู้แล้วทำไม่ได้จริงบ้าง คือ มีวิชาเรียนไปแต่ว่าเอาไปประกอบอาชีพทำงานไม่ได้จริง บางทีเรียนจบชั้นนั้นชั้นนี้ ก็อ่านหนังสือไม่ค่อยออก ซึ่งที่จริงก็ไม่ใช่ว่าเป็นปัญหาเฉพาะประเทศไทย ประเทศที่พัฒนาแล้วก็เป็นปัญหาเช่นเดียวกัน

ที่นี้มองต่อไปในด้าน ความประพฤติ ยังมีปัญหามากขึ้นไปอีก การศึกษาสมัยนี้ไม่ช่วยให้เด็กมีความประพฤติที่ดีงาม เด็กนักเรียนไม่มีวินัย สำเร็จไปแล้วก็เป็นผู้มีความประพฤติไม่ดี เป็นพลเมืองที่ไม่มีค่านิยมและคุณสมบัติที่เอื้อต่อการพัฒนาประเทศชาติให้เจริญ นอกจากนั้น ปัญหา

อีกด้านหนึ่งที่สำคัญก็คือ มีความแปลกแยกกับวัฒนธรรมของตนเอง

รวมแล้วก็เหมือนกับว่า การศึกษานี้ช่วยเด็กไม่ได้หรือเราให้การศึกษาที่ดีไม่ได้

นี่ก็เป็นปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น แต่เท่าที่กล่าวมานั้น ว่าที่จริงแล้วปัญหาทุกอย่าง คือปัญหาสังคมหมดทั้งประเทศและทั้งโลกนั้นเป็นปัญหาการศึกษาทั้งสิ้น เมื่อพูดถึงปัญหาการศึกษาจะต้องมองไปที่ปัญหาของสังคมทั้งหมด หรือปัญหาทั้งโลก ฉะนั้น จะต้องแยกให้ถูกต้อง เราจะนึกถึงปัญหาการศึกษาจนอยู่แต่ในวงการของการศึกษาเท่านั้นไม่ได้ ปัญหาที่เรียกว่าเป็นปัญหาในวงการการศึกษา บางทีไม่ใช่เป็นปัญหาของการศึกษาที่แท้จริงด้วยซ้ำไป เราพูดกันว่าปัญหาการศึกษา เช่น ครูล้นงาน ความจริงไม่ใช่เป็นปัญหาของเนื้อตัวของการศึกษา แต่เป็นปัญหาโดยอ้อมที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา เป็นปัญหาในด้านการบริหาร เป็นปัญหาในทางกาจัดดำเนินงานอะไรต่าง ๆ นั้น มันไม่ใช่ปัญหาของเนื้อตัวของการศึกษาที่แท้จริง

ฉะนั้น การที่จะใส่ใจ เอาใจใส่ต่อปัญหาการศึกษา ก็คือมองปัญหาของสังคมทั้งหมดหรือทั้งโลก เพราะว่าปัญหาที่กล่าวมาทั้งหมดนั้น เราพูดได้ว่า เป็นปัญหาที่เกิดจากคน

แล้วการศึกษาก็มีหน้าที่ที่จะสร้างคน หรือพัฒนาคน ทำให้เป็นคนดีมีคุณภาพ ถ้าคนยังมีปัญหามาก ก็แสดงว่าการศึกษายังทำหน้าที่ได้ไม่สำเร็จผลด้วยดี

ยิ่งปัจจุบันนี้ เมื่อโลกเจริญขึ้น ปัญหากลับเกิดจากคนมากขึ้น ปัญหาที่เกิดจากสิ่งอื่นกลับน้อยลง เราลองนึกดูว่าที่เรา มีอารยธรรม มีการพัฒนาต่าง ๆ มีความเจริญในการศึกษาทางด้านวิทยาศาสตร์และวิทยาการต่าง ๆ ขึ้นมานั้น เพื่ออะไร ก็เพราะว่ามนุษย์ต้องการจะแก้ปัญหา เราต้องการที่จะลวงพ้นปัญหาต่าง ๆ มนุษย์ตั้งแต่สมัยหินหรือสมัยดึกดำบรรพ์มา ก็มีปัญหาที่จะต้องแก้ไข อย่างที่หนึ่งก็คือภัยจากสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ เช่น ความขาดแคลนปัจจัย ๔ โรคภัยไข้เจ็บ ภัยธรรมชาติต่าง ๆ และแม้กระทั่งอันตรายจากสัตว์ร้าย นี่เป็นภัยของมนุษย์สมัยดึกดำบรรพ์ ซึ่งเราได้ประสบมาแล้วและพยายามแก้ไข

นอกจากภัยที่เกิดจากสภาพแวดล้อมในธรรมชาติแล้ว ก็คือภัยจากมนุษย์ด้วยกันที่เบียดเบียนกัน แย่งชิงกัน แม้แต่มนุษย์สมัยหินก็มีการต่อสู้กัน มีการรบพุ่งกัน เป็นปัญหาที่เรื้อรังมาตลอดกาล แล้วก็อาจจะมีความปัญหาทางจิตใจบ้าง แต่โดยมากเป็นปัญหาทางจิตใจที่สืบเนื่องมาจากปัญหา ๒ อย่างข้างต้น คือ ภัยธรรมชาติ หรือการเบียดเบียนระหว่าง

มนุษย์ด้วยกัน ถูกมนุษย์คนอื่นเบียดเบียนกดขี่ข่มเหง แล้วจิตใจคับแค้นไม่สบาย เป็นทุกข์ หาทางออกไม่ได้ อะไรต่าง ๆ เหล่านี้ ปัญหาจิตใจของมนุษย์สมัยดึกดำบรรพ์นี้ มักจะมาจากปัญหาด้านอื่น ไม่ใช่เกิดจากจิตใจโดยตรง

เราอาจจะมองอย่างที่บางท่านบอกว่า สัตว์เดรัจฉานทั้งหลายนั้นแหละ ดูสิมันไม่มีปัญหาจิตใจเลย แต่พอมาเป็นมนุษย์ขึ้น ปัญหาจิตใจก็มากขึ้น และทำไมพอมีการพัฒนามากขึ้น กลับปรากฏว่ามีปัญหาจิตใจมากขึ้น เราลองมาลองดูกันว่ามนุษย์ประสบความสำเร็จไปแค่ไหนในการแก้ปัญหาทั้งหลาย

ปัญหาด้านที่หนึ่ง คือ ภัยจากสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ ปรากฏว่ามนุษย์มีความสามารถแก้ไขไปได้มาก เช่นในเรื่องโรคภัยไข้เจ็บ เราต้องยอมรับว่าความเจริญทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีได้ช่วยมนุษย์เป็นอย่างมาก

สมัยก่อนนี้ ในช่วงไม่กี่สิบปี ไม่กี่ร้อยปี ก็จะมีวงจรของโรคระบาดที่ร้ายแรงกันครั้งหนึ่ง แม้แต่ในสมัยกรุงเทพฯ นี้ เราก็จะได้ยินว่ามีโรคระบาดครั้งใหญ่ ๆ ตั้งหลายครั้ง แต่แต่ละครั้งคนก็ตายกันไป เรียกได้ว่าเกือบครึ่งค่อนเมือง ต่อมาความเจริญทางวิทยาศาสตร์ ความก้าวหน้าทางการแพทย์ก็ได้มาช่วยแก้ไขทำให้เราพ้นไปจากโรคคอหิพได้

แทบจะไม่มียาที่ระบาดแล้ว แม้จะมีบ้างก็อยู่ในวงแคบ เราสามารถจำกัดขอบเขตและทำให้หมดไปได้อย่างรวดเร็ว ใช้ทรัพยากรและกาฟโรคก็เช่นเดียวกัน หมดไปแล้ว

โรคบางอย่าง เช่น ไข้ดั่งอักเสบ ถ้าเป็นสมัยโบราณก็คงจะต้องรอจนกระทั่งไข้ดั่งนั้นอักเสบรุนแรงขึ้นจนแตก แล้วก็ต้องตายไปด้วยความทุกข์ทรมานเป็นอันมาก แต่ปัจจุบันนี้ วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีทางการแพทย์ปัจจุบันก็ช่วยให้เราได้ เรื่องไข้ดั่งกลายเป็นเรื่องเล็กน้อย ผ่าตัดเดี่ยวเดี๋ยวก็เสร็จนอนอยู่บนเตียงในโรงพยาบาลสัก ๓-๔ วัน ก็ออกมาเดินได้ จะเป็นเนื้องอกเป็นนิ่วก็ผ่าตัดออกได้ทั้งนั้น หรืออย่างโรคพิษสุนัขบ้า แม้ว่าถ้าปรากฏโรคมีอาการขึ้นมาแล้วจะแก้ไขไม่ได้ แต่เมื่อถูกกัดก็มีวัคซีนที่จะฉีดกันได้ จะมีภัยธรรมชาติที่ร้ายแรง ก็รู้ล่วงหน้าเตรียมป้องกัน และช่วยเหลือกันได้รวดเร็ว การสื่อสารคมนาคม การติดต่อต่าง ๆ เป็นไปได้อย่างสะดวกรวดเร็ว ไปไหนมาไหนมีรถยนต์ มีเรือเร็ว มีเครื่องบิน ฯลฯ

ที่ว่ามานี้ก็เป็นความจริงทางวิทยาศาสตร์ และเทคโนโลยีที่มาช่วยมนุษย์ ซึ่งในแง่นี้เรียกว่า ช่วยไปได้มากทีเดียว แต่เมื่อพ้นจากปัญหา หรือบรรเทาปัญหาด้านหนึ่งไปแล้วก็ปรากฏว่า เรากลับมีปัญหาจากธรรมชาติและสภาพแวดล้อมอยู่อีกนั่นแหละ แต่เป็นปัญหาใหม่ที่เกิดจากมนุษย์ทำขึ้นเอง

ได้แก่ เรื่องสภาพแวดล้อมเป็นพิษ มีมลภาวะ และความร่อยหรอของทรัพยากร ซึ่งเป็นปัญหว่ากำลังจะหมดไป และบางอย่างก็เป็นของที่ไม่มีการหมุนเวียน ไม่สามารถที่จะเกิดขึ้นมาได้ใหม่อีก เมื่อหมดไปจริง ๆ แล้ว เราก็จะประสบปัญหาว่าจะหาอะไรมาใช้แทน แม้ในด้านโรคภัยไข้เจ็บก็มีความเจ็บป่วยอย่างใหม่ ๆ เกิดขึ้นจากการสร้างสรรค์ของมนุษย์อีก เช่น สารเคมี เป็นต้น ซึ่งทำให้เกิดโรคภัยใหม่ ๆ อย่างที่เราจะแวงกันอยู่ว่า ปัจจุบันเราอาจจะเป็นโรคมะเร็งกันมากขึ้น เพราะว่าเราอยู่ในสภาพแวดล้อมและความเป็นอยู่ตลอดจนอาหารการรับประทานที่ไม่เป็นไปตามธรรมชาติ ที่กล่าวมานี้ก็เป็นพิษเป็นภัยเป็นอันตรายใหม่ ๆ ซึ่งล้วนแต่เป็นเรื่องที่แสดงให้เห็นว่า ภัยอันตรายของมนุษย์ยังมีอยู่มากมาย เมื่อมองในแง่หนึ่งก็คือ ปัญหาของมนุษย์มากขึ้น และโดยเฉพาะเรื่องที่ว่ามาแล้วคือ ปัญหาทางจิตใจ ปรากฏว่ามีมากขึ้นทุกที ๆ ปัญหาคนเป็นโรคจิตมีสถิติสูง อย่างในประเทศไทยเราเองนี้ ซึ่งเป็นประเทศที่กำลังพัฒนา ก็ปรากฏว่ากำลังตามประเทศที่พัฒนาในด้านของความเป็นโรคจิตนี้ด้วย

เพื่อรวบรัด อาตมภาพจะขอโอกาสอ่านปัญหาของประเทศไทยบางส่วน ที่มีในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ มาฟังกันดู ขอเสียเวลาสักนิด เป็นการสรุปปัญหา

ของประเทศไทย มีตอนหนึ่งบอกว่า

“...สภาพชีวิตของคนในเมืองมีลักษณะที่สับสนวุ่นวาย และแออัด ซึ่งก่อให้เกิดความเสื่อมโทรมทางด้านวัฒนธรรม ค่านิยม สุขภาพกาย และสุขภาพจิต และความไม่ปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน... นอกจากนั้นผลจากความพยายามและการพัฒนาของรัฐยังมิได้กระจายไปอย่างทั่วถึง ประชาชนของประเทศอีกจำนวนมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในแหล่งเสื่อมโทรม (ที่ปัจจุบันเรียกว่า ชุมชนแออัด -ผู้เขียน) และในพื้นที่ชนบทที่ห่างไกล ยังมีความเป็นอยู่ที่ล้าหลัง และมีฐานะที่ยากจน ทั้งนี้เพราะการขาดคุณภาพทั้งในด้านสุขภาพทางกาย พื้นฐานสติปัญญา และความสามารถทางการประกอบอาชีพ”^๑

นี่ตอนหนึ่ง และอีกตอนหนึ่งว่า

“เด็กในวัยก่อนเรียนและในวัยเรียน เป็นโรคขาดอาหาร ร้อยละ ๔๐-๕๐ โลหิตจางร้อยละ ๓๓ ขาดวิตามินร้อยละ ๔๐-๕๐ เด็กและเยาวชนอายุ ๐-๒๔ ปี ตายด้วยอุบัติเหตุใน

^๑ แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ ๕ พ.ศ. ๒๕๒๕-๒๕๒๙, หน้า ๒-๘ (คัดและตัดตอนมาโดย ประสาร มาลากุล ณ อยุธยา ‘การศึกษากับการพัฒนาคุณภาพชีวิต’ วารสารเศรษฐศาสตร์ ปีที่ ๑๒ ฉบับที่ ๑ ก.ค.-ก.ย. ๒๕๒๖ หน้า ๓)

รูปต่าง ๆ ร้อยละ ๔๙.๑๒ มีเด็กปัญญาอ่อนร้อยละ ๓.๕ คนที่ป่วยเป็นโรคจิต โรคประสาทมารับการรักษาที่โรงพยาบาล มีจำนวนกว่า ๕ แสนคนในรอบปี ทางด้านการศึกษาไม่รู้หนังสือ เป็นจำนวน ๔ ล้าน ๘ แสนคน ผู้ที่สำเร็จการศึกษาภาคบังคับมีเพียงร้อยละ ๖๒ ในจำนวนนี้ร้อยละ ๗๐.๕ ไม่มีโอกาสเรียนต่อชั้นมัธยมศึกษา สำหรับปัญหาทางด้านยาเสพติดและอาชญากรรม ก็มีอยู่สูง เฉพาะเยาวชนมีอัตราการติดยาเสพติดถึงร้อยละ ๕๔.๔๘ ของผู้ป่วยทั้งหมด และต้องคดีต้องขึ้นศาล เฉพาะในกรุงเทพมหานครมีจำนวน ๓,๖๑๐ คนในรอบปีที่ผ่านมา ส่วนในเรื่องรายได้และฐานะทางเศรษฐกิจก็ปรากฏว่า ยังมีประชาชนที่มีรายได้ต่ำ อยู่ในระดับยากจนมากอยู่เกือบ ๑ ใน ๓ ของประชากรทั้งประเทศ โดยในจำนวนนี้ร้อยละ ๙๐ เป็นประชากรในเขตชนบท ซึ่งประมาณว่าไม่น้อยกว่า ๑๐ ล้านคน”^๒

นี่เป็นข้อสรุปปัญหาของประเทศไทย ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ ๕ เป็นฉบับเก่าด้วยซ้ำ พ.ศ. ๒๕๒๕-๒๕๒๙ ปัจจุบันนี้เป็นแผนที่ ๖ แต่ปัญหาต่าง ๆ เหล่านี้ก็ยังคงอยู่ อาจจะเปลี่ยนแปลงไปบ้าง บาง

^๒ เรื่องเดิม หน้า ๓๑๒-๓๔๔

อย่างอาจจะดีขึ้น แต่บางอย่างก็อาจจะทรุดลง รวมแล้วก็เป็นอันว่า ประเทศเรามีปัญหามาก แล้วมองออกไปทั่วโลกก็มีปัญหามาก แล้วก็มองโดยสรุปว่า เมื่อพัฒนากันไปแล้ว ก็กลายเป็นว่าทำไมจึงมีปัญหามากขึ้น การพัฒนานั้นมีความหมายอย่างหนึ่ง คือการแก้ปัญหหรือทำปัญหาให้หมดไป แม้เราจะอ้างได้ว่าปัญหาบางอย่างเราทำให้น้อยลงได้จริง แต่ก็มีปัญหาอีกหลายอย่างที่เกิดขึ้น ซึ่งดูเหมือนว่าจะไม่คุ้มกันด้วยซ้ำ ซึ่งปัญหาที่เกิดขึ้นใหม่นี้มักเป็นปัญหาที่ร้ายแรงกว่า ในเมื่อมีปัญหามากขึ้นก็เป็นอันว่าการพัฒนานั้นไม่สำเร็จผลด้วยดี

เมื่อการพัฒนาเป็นผลมาจากคน คือคนเป็นผู้ทำการพัฒนาและทำการพัฒนาไม่ได้ผลดี คนนั้นเป็นผลผลิตของการศึกษา ก็แสดงว่าการศึกษานั้นยังไม่ได้ผลดีเท่าที่ควร เท่ากับว่าตัวการศึกษาเองก็ยังมีปัญหา จึงได้บอกไว้ว่า เป็นสิ่งที่ยังต้องพัฒนาต่อไป เอาละ นี่ก็เป็นการวิเคราะห์ข้อหัวข้อเรื่องนิดหน่อย

โดยสรุปก็เป็นอันยอมรับว่า ปัจจุบันนี้ปัญหาเกิดจากคนมากกว่าปัญหาที่เกิดจากสิ่งอื่น แม้แต่ปัญหาสภาพแวดล้อมหรือธรรมชาติก็เป็นปัญหาที่คนสร้างขึ้น ปัญหาจากธรรมชาติเองแท้ ๆ นั้น บัดนี้ไม่ค่อยมีเรื่องที่ต้องนำวิตกแล้ว ปัจจุบันนี้

คงแทบไม่มีใครจะต้องไปกลัวเสือ กลัวช้าง กลัวแรด กลัวกระทิงป่าจะมาทำร้ายคนอื่นอีกแล้ว ต่อไปนี้เราก็กลัวแต่เรื่องคน และสิ่งที่คนสร้างขึ้นมานั้นแหละ ว่ามันจะทำร้ายพวกเรากับตัวเอง จนกระทั่งว่าโลกนี้อาจจะพินาศไป อารยธรรมอาจจะสูญสิ้น ล้วนแต่เป็นปัญหาของคน หรือคนที่กลายเป็นปัญหา คือ เรื่องมันเป็นไปในทำนองว่า เมื่อเริ่มต้น คนเห็นไปว่าธรรมชาติสร้างปัญหาให้มากนัก ก็จึงพัฒนาอะไรต่าง ๆ เพื่อแก้ปัญหาเอาชนะธรรมชาติ มาดูอีกที ปรากฏว่ามีแต่ภัยจากคน มีแต่ปัญหาจากคนแทบทั้งนั้น คนกลายเป็นตัวปัญหาเสียเอง และเมื่อเป็นปัญหาของคน ก็คือ เป็นปัญหาของการศึกษา ก็เลยจะต้องมาหาทางปรับปรุงแก้ไขพัฒนาการศึกษา กันให้ดียิ่งขึ้นไป

ความหมายของคำว่า 'พัฒนา'

ที่นี้ขอแทรกนิดหนึ่ง เมื่อพูดถึงคำว่าพัฒนาแล้ว ก็เลยอยากจะขอพูดเป็นเกร็ดความรู้เกี่ยวกับคำว่า 'พัฒนา' นิดหน่อย

คำว่า พัฒนานี้ เรามาใช้กันก็เมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๕๐๓ หรือ ๒๕๐๑ ตอนเริ่มศตวรรษที่ ๒๖ ของพุทธศักราชนี้เอง คือในสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ตอนนั้นเริ่มมีการใช้คำว่า พัฒนาขึ้นมาในความหมายอย่างที่ใช้อยู่ในปัจจุบัน

คำว่า พัฒนา นั้น ตัวมันเองก็แปลว่า เจริญ ถ้าว่าตามแนวของพุทธศาสนาแล้ว คำว่าพัฒนาน่าจะแยกได้เป็น ๒ ส่วน ส่วนหนึ่งก็คือการพัฒนาคน การพัฒนาคนนี้ศัพท์ทางพระเรียกว่า ภาวนา ภาวนาหมายถึงการพัฒนาคน การพัฒนาคนนั้น ไม่ว่าจะเป็นไปทางด้านกายหรือจิตใจก็ตาม อย่างที่กล่าวต่อไปว่ามี ๔ ด้านนี้ เราเรียกว่า ภาวนา ส่วนการพัฒนาอย่างอื่น ๆ อย่างพวกพัฒนาวัตถุ พัฒนาสภาพแวดล้อมนี้ จึงจะเรียกว่า พัฒนา หรือ วัฒนา

การพัฒนาคนที่เรียกว่าภาวนานั้นแหละ คือ ความหมายของการศึกษา หรือถ้าว่าตามหลักพุทธศาสนา การศึกษาในความหมายหนึ่งก็คือคำว่าภาวนา ที่เราใช้ปัจจุบันว่าพัฒนา ซึ่งจะได้พูดกันต่อไป ส่วนการพัฒนาอย่างอื่น ๆ ที่ไม่ใช่การศึกษาโดยตรง ไม่ใช่การพัฒนาคน ซึ่งเป็นเรื่องของศัพท์ที่ใช้ว่าพัฒนาจริง ๆ เช่น ไปพัฒนาทำถนนหนทาง ไปพัฒนาสร้างบ่อน้ำ สระน้ำ อ่างเก็บน้ำ ให้ชาวบ้าน เป็นต้น ก็เป็นการพัฒนาในความหมายที่ว่าเพิ่มพูน ขยาย ทำให้มาก หรือทำให้เติบโตขึ้นในทางวัตถุ

อย่างไรก็ดี คำว่า พัฒนา นั้นก็ดี หรือ คำว่า เจริญ ในความหมายของภาษาไทยก็ดี ขอให้คิดอีกแง่หนึ่งว่า ไม่ได้แปลว่าทำให้มากขึ้น หรือเพิ่มพูนขึ้นอย่างเดียว บางทีมัน

แปลว่า ตัด หรือทิ้งก็มี

ขอให้นึกถึงภาษาไทย เราใช้คำว่า เจริญ ในความหมายว่าตัดหรือทิ้ง เช่น เจริญพระเกศา แปลว่า ตัดผม ไม่ได้ไปยืดผมให้ยาวขึ้น จริงอยู่อาจจะไปตัดผมแล้ว ผมใหม่มันก็งอก แต่ตอนที่เจริญคือ ไปตัดมันออก หรือเจริญงาข้าง ก็แปลว่าไปตัดงาข้าง หรือว่ายาในหม้อนี้มันเก่า มันเสีย คนโบราณเขาบอกว่า เอาหม้อยานี้ไปเจริญเสีย เจริญ ในที่นี้ แปลว่า ทิ้ง เพราะฉะนั้น เจริญนี้ไม่ได้แปลว่า เพิ่มพูน ทำให้มากขึ้น หรือขยายอย่างเดียว แต่บางทีมันแปลว่าตัด ว่าทิ้ง ก็มี

บังเอิญภาษาบาลีก็คล้าย ๆ กัน คำว่า พัฒนา นั้นตามปกติก็แปลว่า งอกงาม หรือทำให้เพิ่มพูนขยายตัวขึ้น แต่บางทีมันแปลว่าตัด ยกตัวอย่าง เช่น คำว่า วัชฎกี (หรือวัทธกี) แปลว่า ข้างไม้ ข้างไม้นั้นเป็นข้างตัดไม้ ตัดแล้วเอามาแต่งเอามาต่อต่าง ๆ แม้ว่านักภาษาบาลีอาจจะเถียงกัน เรื่องอักษรตัวสะกด ว่าเป็น ท ทหาร หรือ ท มณฑล เป็น ฐ ฐง หรือ ฒ ผู้เฒ่า แต่ข้างไม้นั้นก็มีความหมายว่า ตัดได้ด้วย

เพราะฉะนั้น ในการพัฒนานี้เราอย่าไปนึกแต่เพียงว่าทำให้เจริญงอกงามอย่างเดียว คงจะต้องคิดด้วยในแง่ที่ว่า บางทีก็จะต้องตัดทิ้งเสียบ้าง คือ ทิ้งสิ่งที่ควรทิ้ง ตัดสิ่งที่ควรตัด แล้วบางทีมันอาจจะเป็นการพัฒนาที่ถูกต้องก็ได้

นอกจากนั้น คำว่า พัฒนา ในภาษาบาลี บางครั้งมันแปลว่า รก ก็มี ท่านคงจำภาษิตบทหนึ่งได้ที่บอกว่า ‘น สียา โลกวุฒโน’ โลกวุฒนา วุฒนัตวนันก็คือ พัฒนา น สียา โลกวุฒโน หรือ น สียา โลกพัฒนานันเอง ที่นี้นักปราชญ์ท่านหนึ่งก็แปลว่า อย่าเป็นคนรกโลก เมื่อว่าตามนี้ การพัฒนาบางทีมันก็ทำให้รก เพราะฉะนั้น ก็ต้องระวังเหมือนกันว่า การพัฒนา มันทำให้รกบ้างหรือเปล่า ถ้าทำให้รกก็น่าจะต้องมาใช้คำว่าพัฒนาในความหมายที่ว่าตัดว่าทิ้งเสียบ้าง นี่ก็เป็นเพียงเกร็ดเท่านั้น

สืบสาวสาเหตุของการศึกษา

หรือการพัฒนาที่ผิดพลาด

หันกลับมาพูดเรื่องพัฒนาที่ว่ามันก็ใหม่ ก็เป็นอันว่าการพัฒนานี้ได้เกิดเป็นปัญหาขึ้นมา เพราะว่าพัฒนาไปแล้วเกิดปัญหามากขึ้น ที่จริงถ้าพัฒนาไปแล้วเกิดปัญหามากขึ้น มันก็ไม่น่าจะเรียกว่า พัฒนา เพราะมันไม่ได้เจริญจริง คือ ถ้าหากว่าพัฒนาไปแล้วมันไม่เจริญ มันเป็นปัญหา มันก็เลื่อมเลื่อมแล้วมันก็น่าจะเรียกว่า หายนะ วัฒนธรรมตรงข้ามกับหายนะ แต่ถ้าเราไม่ยอมใช้คำว่า หายนะ ก็อาจจะต้องหันมาใช้คำว่าพัฒนาผิดพลาด การพัฒนาผิดพลาดก็เกิดจาก

คนทำผิดพลาดนั่นเอง คนผิดพลาดก็เพราะว่าการศึกษาไม่ดี เอาอีก ก็ต้องโทษการศึกษานั่นแหละ

การพัฒนาที่ผิดพลาดนั้นก็มีส่วนอย่าง เมื่อก็ก็ได้บอกแล้วว่าปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่งในการพัฒนาของมนุษย์ยุคปัจจุบันนี้ก็คือ วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี และดูเหมือนว่าสิ่งเหล่านี้กำลังจะเป็นปัญหาที่ยิ่งใหญ่มากในสภาพปัจจุบัน ซึ่งควรจะยกมาเน้นเป็นพิเศษ ในที่นี้ก็เลยจะขอยกเป็นตัวอย่างให้เห็นว่า การพัฒนาผิดพลาดในเรื่องวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีทำให้เกิดผลเสียหายได้มากมาย

แต่ก่อนนี้ วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ได้เป็นความหวังของมนุษย์ที่จะนำความสุขสมบูรณ์มาให้ มนุษย์ฝันไปว่า เมื่อวิทยาศาสตร์เจริญถึงที่สุด เทคโนโลยีเจริญเต็มที่ของมันแล้วเราจะอยู่กันอย่างอุดมสมบูรณ์พร้อมพร้อมทุกอย่างทุกอย่างที่บอกเมื่อกี้ บัดนี้ผลปรากฏว่า แม้ว่ามันจะช่วยมนุษย์ได้มาก แต่ผลร้ายก็ดูเหมือนว่าจะมากกว่า ทั้งนี้ปัญหาอยู่ที่ไหน นักปราชญ์พวกหนึ่งก็บอกว่าอยู่ที่การใช้ผิด คือ การนำเอาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีไปสนองความต้องการที่ชั่วร้ายของมนุษย์ แทนที่จะนำไปสนองความต้องการที่ดีงามหรือมีคุณนั้นก็เพราะการใช้อย่างไม่รู้จักขอบเขต ไม่รู้จักประมาณ ไม่มีการยับยั้งชั่งใจ เมื่อใช้ไม่มีประมาณมันก็เกิด

โทษขึ้นมา เช่น การใช้เชื้อเพลิงอย่างไม่จำกัดขอบเขต ไม่รู้จักประมาณ ก็ก่อให้เกิดผลร้ายในทางที่ขาดแคลนทรัพยากร บ้าง ทำให้สภาพแวดล้อมเสีย เกิดมลภาวะขึ้นบ้าง นอกจากนี้ก็สืบเนื่องมาจากความรู้เท่าไม่ถึงการณ์ มีปัญหาหลายอย่างซึ่งมนุษย์ที่เจริญแล้วด้วยวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีนี้แหละ นำวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีมาใช้แล้วเกิดผลเสียขึ้นในระยะยาว เพราะความรู้ไม่ทั่วถึงเพียงพอ เช่น เราอาจจะนำเอาวิธีการผลิตอาหาร วิธีถนอมอาหารด้วยสารเคมี หรือด้วยวิธีการเทคโนโลยีมาใช้กันอย่างแพร่หลาย แล้วเราก็ภูมิใจว่าเราประสบความสำเร็จมีความเจริญก้าวหน้ามาก และก็นึกว่านี่คือสิ่งหนึ่งที่ทำให้มนุษย์มั่งคั่งพร้อมพร้อมมีความสุขโดยสมบูรณ์ แต่เมื่อเวลาผ่านไปอีก ๑๐ ปี ๒๐ ปี เกิดมีการค้นพบใหม่ว่าสิ่งที่ทำนั้นเป็นผลร้ายเสียแล้ว กลายเป็นพิษ เช่นสารเคมีนั้นอาจทำให้เกิดเป็นมะเร็งเป็นต้น มนุษย์ก็เริ่มกลัว เลิกใช้สิ่งนั้น และตอนนี้ก็ชักจะหันกลับไปหาธรรมชาติอีกเป็นต้น นี่ก็แสดงว่ายังมีความรู้เท่าไม่ถึงการณ์ของมนุษย์

การรู้เท่าไม่ถึงการณ์นั้นก็คือ การที่มีความรู้ในกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยในธรรมชาติ และความสัมพันธ์ระหว่างเหตุปัจจัยเหล่านั้นไม่ทั่วถึงเพียงพอ จึงจะต้องสำนึก

อยู่เสมอว่า มนุษย์แม้จะเจริญด้วยวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีถึงเพียงนี้ก็ยังมีรู้เท่าไม่ถึงการณ์อยู่เป็นอันมาก โมหะก็ยังมิอยู่ เพราะฉะนั้นจึงเป็นเรื่องที่ไม่ควรประมาท

ตัวอย่างง่าย ๆ พื้น ๆ ที่ชาวบ้านทั่วไปพอรู้เห็น ก็เช่น ดีดีที เมื่อผลิตขึ้นมาได้ใหม่ ๆ ตื่นเต้นกันมาก เหมือนเป็นการค้นพบของวิเศษอย่างหนึ่งที่เดียว มด ยุง แมลงร้ายทั้งหลายจะไม่มีมารบกวนคน สัตว์เลี้ยง และพืชผักผลไม้ของเราอีกต่อไป ไหน ๆ ก็เห็นคนใช้ดีดีทีกันทั่วไปหมด แต่หลังจากนิยมใช้กันมาหลายปี มนุษย์จึงเริ่มเข้าใจโทษภัยของดีดีที นอกจากแมลงหลายอย่างจะต้านทานทนต่อดีดีทีได้ดีขึ้น ดีดีทีกำจัดมันไม่ค่อยได้ผลนักแล้ว ดีดีทีนั้น ก็มีผลร้ายต่อชีวิตของคนเอง และต่อสภาพแวดล้อมของมนุษย์ในแง่ด้านต่าง ๆ มากหลาย จนผลได้ไม่คุ้มผลเสีย ความนิยมใช้ดีดีทีก็ลดลงไป บางประเทศถึงกับห้ามขายดีดีทีในประเทศของตน

อีกตัวอย่างหนึ่ง คือ ยาคลอแรมเฟนิคอล (Chloramphenicol) เมื่อสัก ๒๐ ปีมาแล้ว เมื่อมียานี้ขายใหม่ ๆ คนเห็นผลในการรักษาโรคหลายอย่างชะงัดมาก จนใช้กันอย่างเป็นยาครอบจักรวาล เป็นหวัดก็กินคลอแรม จะอักเสบเป็นหนอง ตลอดจนเป็นอหิวาต์ก็หาคลอแรม แต่แล้วต่อมาก็จึงรู้ตระหนักว่ายาคลอแรมนั้นมีโทษร้ายแรงมากด้วย ทำให้

ไขกระดูกผลิตเม็ดเลือดไม่ได้ คนเป็นโรคโลหิตจางร้ายแรง บ้าง ตายไปบ้าง ต้องเตือนต้องห้ามกัน จนเดี๋ยวนี้มีการใช้ยา คลอแรมน้อยเหลือเกินแล้ว ถ้าไม่จำเป็นจริง ๆ ก็ไม่ใช่ และ ต้องใช้อย่างระมัดระวังมาก

เรื่องเช่นนี้บางอย่างนักวิทยาศาสตร์ นักวิชาการหรือผู้เชี่ยวชาญก็พอรู้คุณโทษ แต่คนทั่วไปไม่รู้ไม่ใส่ใจ ก็ใช้หรือ ปฏิบัติกันอย่างไม่มีการขอบเขต ในประเทศที่พัฒนาแล้วก็มีการ ควบคุมกันดีหน่อย และคอยสืบค้นระวังพิษภัยด้วยความไม่ประมาท แต่ในบางประเทศที่ไม่ค่อยพัฒนา มักจะ ปลอ่ยให้ใช้ให้ทำตามชอบใจ

ผลผลิตหรือความสำเร็จหลายอย่างของวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ที่ว่าดีนักวิเศษนักในเวลานี้ ต่อไปอีก ๑๐-๒๐ ปี ข้างหน้า อาจปรากฏว่ามีผลร้ายหรือมีพิษภัยมากก็ได้ คน บางกลุ่ม โดยเฉพาะในประเทศที่พัฒนาแล้ว จึงชักจะไม่ มั่นใจในวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี บางพวกก็ชักจะหวาด กลัวเอามาก ๆ ถึงกับพยายามหลีกเลี่ยงการใช้ผลผลิตและ วิธีการแบบวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี หันกลับไปหา ธรรมชาติหรือวิธีการอย่างธรรมชาติกันมากขึ้น ทั้งที่ได้ ยากลำบากและเห็นเดิ่นน้อยกว่า

ที่ว่ามานี้ และที่จะพูดต่อไปนี้ ไม่ใช่เฉพาะวิทยาศาสตร์

และเทคโนโลยีเท่านั้น แต่หมายถึงวิทยาการและระบบวิธีการ อย่างสมัยใหม่ทั้งหมด ไม่ว่าศาสตร์หรือวิทยาใด ๆ โดยยก เอาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีขึ้นมาพูดถึงอย่างเป็นทางการ เพราะศาสตรวิทยาหรือวิทยาการสมัยใหม่เหล่านั้นทั้งหมด ล้วนแต่อิงวิทยาศาสตร์ อ้างวิทยาศาสตร์ วางรากฐานอยู่บน วิทยาศาสตร์ ใช้วิธีการทางวิทยาศาสตร์และใช้หรืออาศัย เทคโนโลยีกันแทบทั้งนั้น อย่างน้อยก็พยายามแสดงตนว่าเป็น วิทยาศาสตร์ พูดอีกอย่างหนึ่งเหมือนว่ามีวิทยาศาสตร์เป็น แกนในที่แล่นร้อยให้โยงถึงกันหมด และที่สำคัญยิ่งก็คือ วิทยาศาสตร์อยู่ใกล้ชิดหรือเข้าถึงธรรมชาติมากที่สุด เพราะ สาระของวิทยาศาสตร์ก็เริ่มจากการค้นพบกฎเกณฑ์ใน ธรรมชาตินั่นเอง แล้ววิทยาศาสตร์ก็เป็นฐานที่เชื่อมโยงให้แก่ ศาสตร์วิทยาอื่น ๆ ต่อไป ข้อที่จะพูดถึงวิทยาศาสตร์ต่อไป นี้ จึงใช้ได้กับศาสตรวิทยา หรือวิทยาการอื่น ๆ ด้วย

บทที่ ๒

มูลฐานหรือจุดกำเนิดของการศึกษา

จุดเริ่มหรือแกนนำที่จะทำให้วิทยาศาสตร์

การศึกษา และการพัฒนาดำเนินไปอย่างถูกต้อง

การพัฒนาที่ผิดพลาด ที่ทำให้เกิดปัญหาขึ้นจากวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี นอกจากเกิดขึ้นเพราะใช้วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีในทางที่ผิด และเพราะรู้เท่าไม่ถึงการณ์แล้ว สาเหตุอีกอย่างหนึ่งก็เป็นเพราะว่า เราไม่ได้ปฏิบัติตามหลักความคิดจิตใจหรือความมุ่งหมายไม่ปรารถนาของผู้ที่คิดหรือสร้างสรรค์วิทยาศาสตร์นั้นขึ้นมา เราใช้วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี แต่เราไม่ศึกษาให้ถึงความคิดจิตใจและความรู้สึกของนักวิทยาศาสตร์ หรือไม่ศึกษาความคิดจิตใจแบบที่สร้างสรรค์วิทยาศาสตร์นั้นขึ้นมา

ความจริงนักวิทยาศาสตร์จำนวนมาก โดยเฉพาะที่ยิ่งใหญ่นั้น เป็นคนที่มีจิตใจละเอียดอ่อน มีความเป็นมนุษย์

หรือที่เราเรียกว่ามีมนุษยธรรมสูง แต่เมื่อเขาสร้างผลงานสร้างความสำเร็จในทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีขึ้นมาแล้ว มนุษย์อื่น ๆ เอามาใช้ ไม่ได้คำนึงถึงความคิด ความเข้าใจ และความคาดหวังของเขาเลย แต่มักใช้เพียงเพื่อสนองความต้องการของตนเองเท่านั้น ในแง่นี้เราอาจจะพูดเหมือนกับว่ามนุษย์จำนวนมากขาดความกตัญญู คือ เป็นการไม่กตัญญูอย่างหนึ่ง ต่อคนที่เป็นแหล่งเกิดของความรู้ ความคิดเหล่านั้น

ในเรื่องนี้อาตมภาพขอยกตัวอย่าง เพื่อให้เห็นว่าเรื่องวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีที่แท้จริงนั้น ถ้าหากเป็นไปถูกต้องตามแก่นแท้แล้วมันจะเป็นสิ่งที่ทำให้เกิดความดีงามได้ ในที่นี้จะขอยกตัวอย่างเรื่องของนักวิทยาศาสตร์บางคนมาพิจารณา นักวิทยาศาสตร์คนหนึ่งที่จะพูดถึงในที่นี้คือ นายอัลเบิร์ต ไอน์สไตน์ (ค.ศ. ๑๘๗๙-๑๙๕๕)

อัลเบิร์ต ไอน์สไตน์นี้ นับถือกันว่าเป็นนักฟิสิกส์ที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในโลกคนหนึ่งในประวัติศาสตร์ของมนุษยชาติ บางคนก็ยกย่องให้ว่าเป็นนักวิทยาศาสตร์ที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในยุคปัจจุบัน

ไอน์สไตน์นี้ไม่ใช่เฉพาะจะเป็นนักวิทยาศาสตร์เท่านั้น แต่เขาเป็นคนที่มีความสนใจในศาสนาและการศึกษามาก

ด้วย เขามีทัศนะในเรื่องของศาสนาที่สัมพันธ์กับวิทยาศาสตร์ แต่ความเข้าใจเกี่ยวกับศาสนาของไอน์สไตน์นั้นอาจจะไม่เหมือนกับคนอื่นหลายคน คือว่า คนที่เรียกตัวเองว่ามีศาสนา หรือคนเคร่งศาสนา ในปัจจุบันนี้ก็ตาม ในอดีตก็ตาม หลายคนถ้ามองในสายตาของไอน์สไตน์ก็อาจจะเป็นคนที่ไม่ใช่เป็นคนมีศาสนาก็ได้ และคนที่มีความเชื่อในสายตาของไอน์สไตน์ก็อาจจะเป็นคนที่ไม่ใช่ผู้นับถือศาสนาในสายตาของหลาย ๆ คนก็ได้ แต่อย่างไรก็ตาม ไอน์สไตน์ก็ถือศาสนาเป็นเรื่องสำคัญ และเราก็ควรจะมองดูว่าไอน์สไตน์มีความคิดอย่างไรเกี่ยวกับศาสนา ยิ่งกว่านั้น เขาถือศาสนาเป็นเรื่องสำคัญต่อวิทยาศาสตร์มากด้วย และทัศนะของเขาก็โยงมาถึงการศึกษา ซึ่งเราก็น่าจะรับฟังว่า ไอน์สไตน์ซึ่งมีความสนใจในการศึกษาเป็นอย่างมาก มีทัศนะในทางการศึกษาอย่างไร

ก. วิทยาศาสตร์กับศาสนา (กับสัจธรรม)

มองดูในแง่ของไอน์สไตน์ สิ่งหนึ่งที่มีความสำคัญอย่างยิ่งก็คือสิ่งที่เขาถือว่าเป็นความคิดจิตใจของนักวิทยาศาสตร์ หรือจิตใจแบบวิทยาศาสตร์ ปัจจุบันนี้เราพูดกันถึงวิธีการวิทยาศาสตร์ บางทีก็พูดถึงทัศนคติแบบวิทยาศาสตร์ แต่ตอนนี้เรากำลังจะพูดถึงจิตใจแบบวิทยาศาสตร์ เพราะว่าทัศนคติแบบวิทยาศาสตร์ที่ดี วิธีการแบบวิทยาศาสตร์ที่ดี

ยังไม่เพียงพอ ไม่เพียงพอที่จะให้เกิดการพัฒนาอย่างถูกต้องที่จะสร้างความเจริญให้แก่มนุษยชาติได้ แล้วก็ไม่เพียงพอแก่การที่แม้แต่จะเป็นนักวิทยาศาสตร์ที่ดี หรือถ้าพูดตามภาษาของไอน์สไตน์ก็คือ ไม่เป็นนักวิทยาศาสตร์ที่แท้จริง เพราะฉะนั้น การเป็นนักวิทยาศาสตร์ที่แท้จริงนั้น อยู่ที่มโนจิตวิทยาศาสตร์ด้วย ไม่ใช่อยู่ที่การใช้เทคโนโลยี ไม่ใช่อยู่ที่การมีท่าทีวิทยาศาสตร์หรือวิธีการวิทยาศาสตร์อย่างที่ว่าเมื่อถึงขั้นเท่านั้น จิตใจแบบวิทยาศาสตร์นั้นเป็นอย่างไร จะขอเสียเวลาอ่านความคิดของไอน์สไตน์สักเล็กน้อย

ไอน์สไตน์บอกอย่างนี้ว่า

“วิทยาศาสตร์จะได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นมาได้ก็โดยบุคคลที่เต็มเปี่ยมด้วยความใฝ่ปรารถนาต่อสัจธรรม และปัญญาที่เข้าใจถึงความจริง นักวิทยาศาสตร์ที่แท้จริงทุกคน มีความเชื่ออย่างลึกซึ้งว่ากฎเกณฑ์ที่กำกับสากลพิภพนี้เป็นสิ่งที่มีเหตุผล และสามารถเข้าใจได้ด้วยเหตุผล”

อันนี้เขาบอกว่า เป็นการเริ่มต้นที่จะก้าวสู่จิตใจวิทยาศาสตร์ เขาบอกต่อไปว่า

“บุคคลที่ก่อให้เกิดผลสำเร็จในทางสร้างสรรค์ที่ยิ่งใหญ่ในทางวิทยาศาสตร์ทุกคน มีความเชื่อมั่นใน

ทางศาสนาอย่างแท้จริงว่า สากลจักรวาลของเรานี้เป็นสิ่งที่มีความสมบูรณ์ และสามารถรับรู้ได้ด้วยการแสวงหาความรู้อย่างมีเหตุผล ซึ่งเป็นความรู้สึกอันแรงกล้าที่ทำให้เกิดความมุ่งมั่นอุทิศตนอย่างไม่ลดละถดถอย และความมุ่งมั่นอุทิศตนนี้อย่างเดียวแท้ๆ ที่ทำให้คนสามารถบรรลุผลสำเร็จที่ยิ่งใหญ่ของเขาได้”^๑

อันนี้คือ จิตใจวิทยาศาสตร์อ่านดูข้อเขียนของเขาแล้วจับได้หรือยังว่ามันอยู่ที่ไหน จิตใจวิทยาศาสตร์ตามความเห็นของไอน์สไตน์ ก็คือความไม่ปรารถนาอย่างแท้จริง ที่จะเข้าถึงสัจธรรม ที่จะเข้าถึงความรู้ความเข้าใจอันแท้จริง ในสภาวะของสิ่งทั้งหลาย แล้วเขาก็บอกว่า ความรู้สึกอันนี้แหละ คือความรู้สึกลทางศาสนา ไอน์สไตน์ถึงกับพูดในตอนหนึ่งว่า

“ในยุควัตถุนิยมของเราทั้งหลายนี้ ผู้ทำงานทางวิทยาศาสตร์อย่างเอาจริงเอาจัง เป็นคนจำพวกเดียวเท่านั้นที่มีศาสนาอย่างลึกซึ้ง”^๒

ทำไมจึงพูดเช่นนี้ ก็หมายความว่า ไอน์สไตน์มองว่า แม้แต่คนที่เรียกตัวว่าเป็นคนเคร่งศาสนานั้น ก็อาจจะไม่ใช่

^๑ Albert Einstein, *Ideas and Opinions* (New York: Bonanza Books, 1954), p. 52.

^๒ *ibid.*, p. 40.

เป็นคนมีศานาก็ได้ สิ่งที่ต้องการพูดในที่นี้ก็คือว่า เจ้าตัวจิตใจวิทยาศาสตร์อันนี้แหละเป็นแกนที่ประสานนักวิทยาศาสตร์เข้ากับความเป็นมนุษย์ ความเป็นมนุษย์ที่แท้จริงอยู่ที่นี้ และมันก็นำมาซึ่งความเป็นนักวิทยาศาสตร์ด้วย พร้อมกันนั้นก็เป็นการบอกว่า ศาสนากับวิทยาศาสตร์เมื่อจุดเริ่มต้นนั้นรวมกัน หรือว่าจุดเริ่มต้นของศานากับวิทยาศาสตร์เป็นอันเดียวกัน หรือว่าศานานั้นเองทำให้คนเป็นนักวิทยาศาสตร์ ถ้าไม่มีจิตใจวิทยาศาสตร์แบบนี้ ไม่มีความไม่ปรารถนาอย่างแท้จริงที่จะเข้าถึงสัจธรรมหรือปัญหาที่รู้เข้าใจจริงต่อสภาวะของสิ่งทั้งหลายแล้ว เราก็ไม่สามารถที่จะเป็นนักวิทยาศาสตร์ที่แท้จริงได้ เราจะมีแต่นักวิทยาศาสตร์เทียม และถ้าจะพัฒนาวิทยาศาสตร์ขึ้นมามันก็จะเป็นการพัฒนาแบบลอกเลียนเท่านั้นเอง ไม่เป็นการพัฒนาวิทยาศาสตร์ที่แท้จริงขึ้นมาได้ นี่เป็นสิ่งที่สำคัญมาก

อนึ่ง ความรู้สึกนึกคิดที่ว่า เป็นศาสนาในทัศนะของไอน์สไตน์ที่อาตมภาพบอกไว้ข้างต้นว่า ทัศนะของเขาอาจจะไม่เหมือนกับศาสนาในความเข้าใจของคนอีกหลายคนนั้น ในที่นี้ไม่ขยายความก็เพราะว่า พอดีไอน์สไตน์เขาพูดไว้เองว่า ทัศนะในเรื่องศาสนาของเขานี้สอดคล้องกับพุทธศาสนา คือเขาได้พูดไว้มีใจความว่า พุทธศาสนามีสภาวะที่เรียกว่าความ

รู้สึกทางศาสนาอย่างสากล (cosmic religious feeling) อยู่อย่างเข้มข้นหรือแรงกล้ามาก และความรู้สึกทางศาสนาอย่างสากลนี้ เป็นแรงจูงใจที่แรงกล้าและประเสริฐที่สุดสำหรับการค้นคว้าวิจัยทางวิทยาศาสตร์”^๑ เพราะฉะนั้น อาตมภาพจึงไม่ต้องอธิบายมาก เพราะอย่างน้อยศาสนาในความหมายของไอน์สไตน์ กับในความหมายของพุทธศาสนาก็เข้ากันได้หรือตรงกันอยู่แล้ว ก็เลยไม่ต้องพูดกันต่อไปว่า ที่ว่าคนที่ถือว่าเป็นคนมีศาสนา แต่อาจจะไม่ใช่เป็นคนมีศาสนาในทัศนะของไอน์สไตน์นั้นเป็นอย่างไร

รวมความว่า วิทยาศาสตร์กับศาสนานั้นมีจุดกำเนิดร่วมกัน หรือศาสนานั้นเป็นจุดกำเนิดของการค้นคว้าทางวิทยาศาสตร์^๒ ต่อจากจุดกำเนิดนี้ วิทยาศาสตร์กับศาสนาก็ดำเนินแยกกันออกไปเพื่อทำหน้าที่ที่ต่างกัน จะต่างกันอย่างไรก็ลองมาดูทัศนะของไอน์สไตน์ต่อความหมายของวิทยาศาสตร์ ไอน์สไตน์บอกว่า

“วิทยาศาสตร์เป็นการคิดอย่างมีระเบียบวิธี ในการค้นหาความสัมพันธ์อย่างมีกฎเกณฑ์ ระหว่าง

^๑ ibid., pp. 38-39. (cosmic religious feeling อาจแปลให้เต็มความหมายกว่านั้นว่า สำนักทางศาสนาที่ยังโยงสรรพสิ่งทั่วสากล)

^๒ ibid., pp. 46, 52 (สรุปความ).

ประสบการณ์ทางประสาทสัมผัส วิทยาศาสตร์พยายามใช้วิธีคิดอย่างมีระบบ ประมวลปรากฏการณ์เท่าที่รับรู้ได้ในโลกนี้ ให้เข้ามาอยู่ภายในความสัมพันธ์อันทั่วตลอดถึงกันหมด เท่าที่จะเป็นไปได้ โดยมีเป้าหมายที่จะวางกฎเกณฑ์ทั่วไป ซึ่งกำหนดความสัมพันธ์ต่อกัน ระหว่างวัตถุและเหตุการณ์ทั้งในกาลและเทศะ หรือพูดอีกอย่างหนึ่งว่า มีจุดมุ่งหมายที่จะค้นพบกฎเกณฑ์ ซึ่งทำให้สามารถเชื่อมโยงความสัมพันธ์แห่งข้อเท็จจริงต่าง ๆ ตลอดจนทำนายความเป็นไปของสิ่งเหล่านั้นได้ คือพยายามประสานสิ่งหลากหลาย ให้โยงเข้าเป็นหน่วยรวมหนึ่งเดียว อย่างเป็นเหตุเป็นผล”^๓

อันนี้เป็นเรื่องของวิทยาศาสตร์
 ที่นี้ ศาสนาละเป็นอย่างไร ไอน์สไตน์บอกว่า

“ส่วนศาสนานั้นว่าด้วยจุดหมายปลายทาง (แห่งความใฝ่ปรารถนาของมนุษย์) การกำหนดคุณค่า (แห่งการคิด และการกระทำของมนุษย์) พร้อมทั้งรากฐานทางอารมณ์แห่งความคิด และการกระทำของมนุษย์นั้น ในที่นี้ ตัวความปรารถนาที่จะเข้าถึงจุดหมายปลายทาง หรือการใฝ่ปรารถนารู้แจ้ง

^๓ ibid., pp. 44-50 (แปลประมวลความ).

สังขธรรมต่าง ๆ เป็นความรู้สึกทางศาสนาทั้งนั้น ศาสนาตั้งจุดหมาย พร้อมทั้งคุณค่าที่สอดคล้องกับจุดหมายขึ้นมา แล้วการตั้งจุดหมาย พร้อมทั้งคุณค่าที่สอดคล้องกับจุดหมายนั้นนั่นแหละ ที่ทำให้ชีวิตและกิจกรรมของเรามีความหมาย”^๑

การกระทำของมนุษย์เราที่มีความหมายเพราะอะไร เพราะว่ามันมีจุดหมายและคุณค่า เราจึงมีการกระทำขึ้น นักวิทยาศาสตร์ก็เช่นเดียวกัน การกระทำของเขาที่จะค้นคว้าทางวิทยาศาสตร์จะมีความหมายขึ้นมาได้ ก็เพราะมีจุดหมายปลายทาง หรือความใฝ่ปรารถนาต่อการเข้าถึงสังขธรรมหรือความใฝ่ปัญญาที่เป็นจุดหมายปลายทางนั้น ซึ่งทำให้ มันมีคุณค่าขึ้นมาด้วย

ฉะนั้น วิทยาศาสตร์กับศาสนาจึงมีความสัมพันธ์และอิงอาศัยกันอย่างหนักแน่น เขาบอกว่า

วิทยาศาสตร์เกิดขึ้นได้ โดยเป็นการสร้างสรรค์ของคนที่ได้มียุติด้วยความใฝ่ปรารถนาต่อสังขธรรม และปัญญาซึ่งเป็นความรู้สึกที่เกิดจากศาสนา ส่วนศาสนานั้นก็ปลดปล่อยมนุษย์จากพันธนาการแห่งตัณหา และศาสนาที่แท้ก็ถูกทำให้ประเสริฐ และ

^๑ ibid., pp. 42, 45, 50 (แปลประมวลความ).

ลึกซึ้งยิ่งขึ้นด้วยความรู้ทางวิทยาศาสตร์”

อันนี้ก็เป็นทัศนะของไอน์สไตน์ซึ่งในที่สุดเขาสรุปว่าอย่างนี้ Science without religion is lame, religion without science is blind.^๒

เขาบอกว่า วิทยาศาสตร์ไร้ศาสนาก็เหมือนคนขาเป็นง่อย ส่วนศาสนาไร้วิทยาศาสตร์ก็เหมือนคนตาบอด นี่เป็นคำสรุปอันหนึ่งของไอน์สไตน์

เป็นอันว่า ทัศนะของไอน์สไตน์เท่าที่ว่ามันนั้น มีประเด็นใหญ่อยู่สองอย่าง คือ เรื่องของความคิดจิตใจแบบวิทยาศาสตร์ และการที่ถือว่า ศาสนากับวิทยาศาสตร์มีจุดเริ่มต้นรวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน แล้วก็ต้องอาศัยซึ่งกันและกัน

ข. เทคโนโลยีกับจริยธรรม

ที่นี้ต่อไปก็มาถึงเรื่องเทคโนโลยี วิทยาศาสตร์นั้นเป็นต้นกำเนิดของเทคโนโลยี เทคโนโลยีก็คือการนำเอาความรู้ทางวิทยาศาสตร์นั้นมาใช้ให้เป็นประโยชน์ หรือการประยุกต์ความรู้ทางวิทยาศาสตร์มาใช้เพื่อประโยชน์แก่ความเป็นอยู่ของมนุษย์ ไอน์สไตน์ได้กล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า

^๑ ibid., pp. 44-48 (แปลเก็บความ).

^๒ ibid., p. 46.

“การค้นพบ nuclear chain reaction คือ ปฏิกิริยาลูกโซ่นิวเคลียร์นี้ ไม่จำเป็นต้องทำให้เกิดการทำลายมนุษยชาติยิ่งไปกว่าการค้นพบไมซ์ไฟ”^๑

ไมซ์ไฟก็เป็นเทคโนโลยีเหมือนกัน เทคโนโลยีนี้มีมานานแล้วตั้งแต่อดีต ไม่เฉพาะคอมพิวเตอร์ในปัจจุบันนี้หรอกนะ แม้แต่ไถคราดของชาวนา ก็เป็นเทคโนโลยี ที่นี้ไอน์สไตน์ก็บอกว่า การค้นพบ nuclear chain reaction ที่มาทำเป็นระเบิดปรมาณูอะไรต่างๆ นี่ มันก็ไม่จำเป็นที่จะต้องให้เกิดการทำลายมนุษยชาติยิ่งไปกว่าการค้นพบไมซ์ไฟ เพราะว่าลำพังตัวความรู้เองมันไม่ได้เสียหายอะไร มันเป็นเพียงการค้นพบความจริงที่มีอยู่แล้ว แต่ปัญหาอยู่ที่ว่ามนุษย์จะนำเอาความรู้นั้นมาใช้อย่างไร ไมซ์ไฟ ถ้าเราใช้ผิดมันก็เกิดโทษได้ เราอาจจะใช้ไมซ์ไฟจุดรูปเทียนบูชาพระก็ได้ เราอาจจะเอาไมซ์ไฟมาจุดพินहु่งข้าวก็ได้ ในสมัยก่อนหรือคนที่ยังไม่มีหม้อไฟฟ้า หรือเกิดไฟฟ้าดับขึ้นมา บางทีก็อาจต้องใช้ไมซ์ไฟก็ได้ ไมซ์ไฟมันก็มีประโยชน์ แต่เราอาจจะใช้ไมซ์ไฟนั้นจุดไฟเผาบ้านเผาเมืองก็ได้ เรื่องไมซ์ไฟกับเรื่อง nuclear chain reaction นี้ว่าโดยปริมาณ คุณภาพ และขอบเขตมันต่างกัน ไม่เท่ากัน แต่ว่าโดยหลักการมันเหมือนกันเท่ากัน ที่นี้ไอน์-

^๑ ibid., pp. 65.

สไตน์ก็บอกว่า ปัญหาอยู่ที่การใช้ในทางที่ผิด เป็นอันว่า เรื่องเทคโนโลยีนี้ปัญหาอยู่ที่การใช้ ไอน์สไตน์บอกว่า

“มนุษย์รุ่นก่อนได้มอบให้แก่เราซึ่งวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีที่ได้พัฒนามาแล้วเป็นอย่างมาก นับเป็นของขวัญอันมีค่ามากที่สุด ที่พาเอามาซึ่งความเป็นไปได้ทั้งหลายแหล่ ในการที่จะทำให้ชีวิตของเราเป็นอิสระและดีงามอย่างที่ไม่เคยมีคนรุ่นก่อนใดได้เคยประสบมาก่อน แต่ของขวัญชิ้นนี้ก็น่าติดตัวมันมาด้วย ซึ่งภัยอันตรายอันใหญ่หลวงต่อความดำรงอยู่ของเรา”^๒

หมายความว่า วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีนี้เป็นของขวัญที่คนคือมนุษย์ด้วยกันเองนี้แหละได้ค่อย ๆ สร้างสรรค์พัฒนาขึ้นมา และคนรุ่นปัจจุบันนี้เมื่อได้ของขวัญชิ้นใหญ่นั้นมาแล้ว ถ้านำไปใช้ในทางที่ดีก็จะเป็นประโยชน์มาก แต่ถ้านำไปใช้ในทางที่ร้ายก็เป็นโทษมากเช่นกัน อาจจะทำให้มนุษยชาติสูญสิ้นพันธุ์ไปก็ได้ แล้วเขาก็บอกว่า “ชะตากรรมของมนุษยชาติที่มีอารยธรรมในบัดนี้ ขึ้นอยู่กับ moral force หรือ moral strength ยิ่งกว่าในกาลใดอื่น”^๓ คือ ไอน์สไตน์เชื่อ

^{๑-๒} ibid., pp. 93-95.

ว่า ชะตากรรมของมนุษย์เราในยุคปัจจุบันนี้ ขึ้นอยู่กับความแข็งแกร่งหรือความเข้มแข็งทางจริยธรรม เพราะฉะนั้น เขาจึงถือว่า ปัจจุบันนี้เป็นยุคที่มีความต้องการความเข้มแข็งทางจริยธรรมหรือศีลธรรมยิ่งกว่ายุคอื่นใด คือศีลธรรมมีความจำเป็นอย่างยิ่ง

เป็นอันว่า เรื่องที่ได้ชี้แจงมาแล้วถึงตอนนี้มี ๒ อย่างคือ

๑) ความคิดจิตใจแบบวิทยาศาสตร์ที่คู่กับศาสนา คือ ตัวศาสนาเองหรือความรู้สึกทางศาสนา ความคิดจิตใจแบบวิทยาศาสตร์นั้นก็คือความรู้สึกทางศาสนา ซึ่งเป็นจุดรวมกันของศาสนากับวิทยาศาสตร์ เป็นจุดประสานนักวิทยาศาสตร์กับความเป็นมนุษย์ และจะทำให้การพัฒนาทางวิทยาศาสตร์เป็นไปอย่างถูกต้อง

๒) พอมาถึงขั้นเทคโนโลยีก็เป็นการประยุกต์วิทยาศาสตร์มาใช้ เทคโนโลยีนี้จะใช้ถูกต้องได้ก็ต้องอาศัยความเข้มแข็งทางจริยธรรม

จริยธรรมคืออะไร จริยธรรมก็คือการนำเอาศาสนา หรือ สาระแห่งสัจธรรมมาใช้ประโยชน์ ในการดำรงอยู่หรือการดำเนินชีวิตของมนุษย์ เมื่อวิทยาศาสตร์คู่กับศาสนา เทคโนโลยีก็คู่กับจริยธรรม เท่าที่กล่าวมาทั้งหมดเสียเวลาไปมากมายเกี่ยวกับเรื่องศาสนาและวิทยาศาสตร์นั้น ตกลงว่ามีจุด

มุ่งหมายสำคัญอยู่อย่างเดียว คือ ให้ตระหนักในความสำคัญของความคิดจิตใจแบบวิทยาศาสตร์ ซึ่งเป็นอันเดียวกับตัวศาสนาที่แท้ แล้วก็ต้องการให้เห็นว่า ชีวิตของบุคคลและสังคมที่สมบูรณ์ จะดำรงอยู่ได้ด้วยดี จะต้องมืองค์ประกอบทั้งทางด้านวิทยาศาสตร์และศาสนาควบคู่ไปด้วยกัน และท้ายที่สุด การใช้เทคโนโลยีนั้นจะทำให้ถูกต้องก็จะต้องคู่กับความเข้มแข็งทางจริยธรรม ถ้าหากใช้ผิดก็เพราะเรามีความคลาดเคลื่อนไม่ดำรงอยู่ในจริยธรรมนั่นเอง

ในเมื่อความคิดจิตใจแบบวิทยาศาสตร์ ซึ่งเป็นอันเดียวกับศาสนานั้นเป็นสิ่งสำคัญ เป็นจุดก่อกำเนิดทั้งของวิทยาศาสตร์และศาสนา มันก็ต้องเป็นเป้าหมายของการศึกษาด้วย หมายความว่า การศึกษาจะต้องสร้างจิตใจวิทยาศาสตร์ คือ ความใฝ่ปรารถนาที่จะเข้าถึงสัจธรรมและปัญญารุ่งขึ้นมาให้ได้ และจุดนี้ก็เป็นจุดที่ศาสนาและวิทยาศาสตร์มาบรรจบกับการศึกษา แล้วมันก็จะโยงต่อไปอีกถึงว่า การศึกษานั้นจะต้องสร้างคนให้มีพลังแห่งจริยธรรม ที่จะผลิตและใช้เทคโนโลยีในทางที่ถูกต้องดีงาม เป็นอันว่าในตอนนี้อเราพาศาสนากับวิทยาศาสตร์มาถึงการศึกษแล้วว่า การศึกษาจะต้องสร้างให้ผู้เรียนทุกคนมีจิตใจวิทยาศาสตร์ ซึ่งเป็นความรู้สึกทางศาสนา ดังที่กล่าวมาแล้ว เมื่อทำได้อย่างนี้

นักเรียนที่เรียนสำเร็จไปก็จะยังคงความเป็นมนุษย์ที่แท้ไว้ได้ แล้วเขาก็จะมีความสามารถในการที่จะไปพัฒนาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ตลอดจนสิ่งอื่น ๆ อย่างถูกต้อง ทำให้เกิดเป็นประโยชน์ต่อไป

แรงจูงใจในการศึกษา: ความคิดของไอน์สไตน์

อาตมภาพพูดมาในเรื่องนี้ ก็พอดีเข้าสู่เรื่องความใฝ่รู้หรือความใฝ่ปรารถนาต่อสัจธรรม กล่าวคือความใฝ่รู้อย่างแท้จริงต่อสภาวะของสิ่งทั้งหลาย ซึ่งเป็นเรื่องหนึ่งที่มีความสำคัญมากทางการศึกษา คือเข้าสู่ปัญหาเรื่องแรงจูงใจในการศึกษา

เรื่องแรงจูงใจในการศึกษานี้ ต้องถือว่าเป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่ง ควรจะยกมาเป็นข้อเด่นที่ต้องย้ำต้องเน้นกัน เพราะว่าแรงจูงใจในการศึกษานี้แหละจะเป็นตัวที่ทำให้คนมีการพัฒนาอย่างถูกต้องหรือไม่ หรือจะทำให้คนมีความเป็น คนอย่างแท้จริงหรือไม่ และจากจุดนี้เขาจึงจะสามารถไปพัฒนาสิ่งอื่นได้อย่างถูกต้อง แล้วเรื่องแรงจูงใจก็จะสำเร็จได้ด้วยการศึกษา หมายความว่า การศึกษามีหน้าที่ที่จะต้องสร้างแรงจูงใจที่ถูกต้องให้แก่มนุษย์ และก็เฉพาะพอดีไอน์สไตน์ก็พูดถึงเรื่องแรงจูงใจในทางการศึกษาโดยโยงกับ

เรื่องทีกล่าวนมาเมื่อคืนนี้ด้วย ก็เลยยกเอามาพูดในหัวข้อว่าด้วยแรงจูงใจในการศึกษา

แรงจูงใจที่เราได้ยินบ่อยที่สุด เป็นแรงจูงใจอย่างง่ายเหลือเกิน มีมาแต่ยุคดึกดำบรรพ์จนกระทั่งยุคปัจจุบันนี้ก็ คือความกลัวถูกลงโทษและการอยากได้รับรางวัล อันนี้เป็นแรงจูงใจแบบพื้นฐาน มนุษย์ตั้งแต่สมัยโบราณมีความกลัวต่อการลงโทษของเทพเจ้า คือเขากลัวธรรมชาติ แต่เสร็จแล้วเขาก็นึกว่ามีเทวดาหรือเทพเจ้าอยู่เบื้องหลังสภาวะหรือปรากฏการณ์ของธรรมชาตินั้น แล้วเขาก็กลัวเทวดาหรือเทพเจ้านั้น จะลงโทษหรือจะทำร้ายเขา ซึ่งทำให้เขาต้องมีพฤติกรรมแบบหนึ่ง ที่เขาเชื่อว่าจะเป็นทีพอใจของเทพเจ้าหรือธรรมชาติ นั้น ๆ เช่น แสดงความยอมก้มหัว ขอให้ยกโทษให้ อันนี้ก็ เป็นแรงจูงใจแบบกลัวการลงโทษ แล้วก็มีแรงจูงใจแบบอยากได้รางวัล คนโบราณอยากจะให้เทพเจ้าโปรดปราน จึงเช่น สรวงบูชาสังเวย อ้อนวอนด้วยประการต่าง ๆ เช่น ขอให้ช่วยให้ข้าวปลานาดี ให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล และให้ได้รับโชค ลาภต่าง ๆ เป็นต้น นี่เป็นแรงจูงใจที่มีมาแต่โบราณ ซึ่งปัจจุบันนี้เราก็ยังใช้กัน แม้แต่ในโรงเรียนเราก็ยังใช้แรงจูงใจแบบที่ทำให้กลัวการลงโทษและอยากได้รับรางวัล

บางท่านอาจจะบอกว่า ด้านกลัวการลงโทษนี้พยายาม

ตัด ๆ ออกไป เอาไว้แต่ด้านการได้รับรางวัล แต่ที่จริง สองอย่างนี้มันคู่กัน ถ้ามันผิดมันก็ผิดด้วยกัน ถ้ามันถูกมันก็ถูกด้วยกัน เพราะฉะนั้น ถ้าหากว่าแรงจูงใจแบบกลัวการลงโทษ ผิด แรงจูงใจแบบอยากได้รับรางวัลก็ผิดด้วย มันคู่กันมาแต่โบราณในการพัฒนาการศึกษานั้นจะต้องหาแรงจูงใจที่ถูกต้อง เรามาดูกันว่า แรงจูงใจสองอย่างที่ว่ามานี้มันถูกหรือผิด เราถือไว้ก่อนว่าผิด

ก่อนที่จะพูดกันอย่างทั่ว ๆ ไป ขอให้ลองฟังทัศนะของ ไอน์สไตน์สักหน่อย ต้องขออภัยด้วย อาตมาพอรู้สึกว่าจะอ้างไอน์สไตน์บ่อย ทั้ง ๆ ที่ไอน์สไตน์ไม่ใช่ นักการศึกษาสักหน่อย แต่เป็นนักวิทยาศาสตร์ พอที่ว่ายุคนี้เป็นยุคของวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี แล้วพอดีนักวิทยาศาสตร์คนนี้ก็สนใจศาสนาและการศึกษามาก และทัศนะของเขาก็น่าฟังด้วย ฉะนั้น เราก็เอามาฟังกันดูแล้วเดี๋ยวมันก็จะมาชนกับพุทธศาสนาอีก ไอน์สไตน์นั้นพูดถึงแรงจูงใจในการศึกษาไว้ ๓ อย่าง

๑. ความกลัว ความกลัวซึ่งเกิดจากการบังคับ การใช้กำลังบีบข่มหรือใช้อำนาจครอบงำบงการ เป็นแรงจูงใจในทางลบ ไม่ควรจะใช้ แต่ในการศึกษาส่วนมากเราก็มักใช้กันอยู่ เรายังต้องใช้แรงจูงใจในข้อความกลัวนี้ ทำให้เด็กทำหรือ

ไม่ทำอะไรบางอย่างเพราะกลัวถูกลงโทษ หรือถ้าไม่ลงโทษโดยตรงก็มีการบีบบังคับหรือขู่โดยอ้อม อันนี้เรียกว่าใช้ความกลัว ซึ่งมนุษย์ก็ยังคงใช้กันอยู่มาก เพราะว่ามันก็ยังเป็นมนุษย์ชนิดที่ยังจะต้องพัฒนากันต่อไป เพราะฉะนั้น โดยทั่วไปมนุษย์ก็ยังคงต้องใช้แรงจูงใจข้อนี้เพื่อจะช่วยให้เขามีพฤติกรรม ที่ดีงามหรือพึงปรารถนา แต่ในแง่ของความควรจะเป็นแล้ว ความกลัวไม่ใช่แรงจูงใจที่ดี

๒. Ambitious desire ได้แก่ ความใฝ่สูงใฝ่ทะยาน อยากดีอยากเด่น ข้อนี้แบ่งเป็น ๒ ระดับ ในระดับที่ ๑ คือความปรารถนาที่จะได้รับการยอมรับ หรือ desire for approval หรือ desire for recognition อันนี้เป็นแรงจูงใจอย่างหนึ่งที่มนุษย์ทั่วไปต้องมี คือเราจะทำอะไร เราก็อยากจะให้คนอื่น ๆ เห็นว่าเราดี ให้เขายอมรับเห็นชอบด้วย ยกย่องสรรเสริญหรือชื่นชมว่าคุณนี้ทำดีนะ เช่น นักเรียนก็อยากให้ครูชมเขาบ้าง ไอน์สไตน์มีความคิดว่า ในระดับที่เป็นเพียงการอยากได้ความยอมรับ หรืออยากให้เขาคำนึงถึงเอาใจใส่เชื้ออาทรเห็นอกเห็นใจนั้นเป็นสิ่งที่ดีงาม เป็นเครื่องผูกพันมนุษย์ไว้ให้อยู่ร่วมกันได้ด้วยดี ทำให้มนุษย์ต้องการผู้อื่นและต้องมีการรวมหมู่ เพราะต้องการให้เขามาชื่นชมกับตัวเอง ต้องการให้คนอื่นชื่นชมการกระทำของเรา ชื่นชมอะไรที่เราทำได้ ยอมรับการ

ที่เราดำเนินชีวิตของเราดี อย่างนี้เป็นต้น เขาบอกว่า ใฝ่ความยอมรับในขั้นนี้เป็นสิ่งที่ดีงาม

แต่แรงจูงใจอันเดียวกันนี้ ในระดับที่แรงขึ้นไปเป็น ambitious desire for authority and distinction เป็นความใฝ่ปรารถนาหรือทะเยอทะยานอยากมีอำนาจ อยากเด่นหรือเหนือเขา อยากครอบงำผู้อื่น อยากให้เขายอมรับว่าฉันนี้เก่งกว่าแน่กว่าอะไรต่าง ๆ เหล่านี้ อันนี้ไอน์สไตน์บอกว่าเป็นอันตรายต่อสังคม และก็ไม่ได้ดีต่อตัวบุคคลนั้นเองด้วย เป็นแรงจูงใจที่ไม่พึงปรารถนา นี่เป็นแรงจูงใจอย่างที่สอง

๓. แรงจูงใจอย่างที่สอง ในทัศนะของไอน์สไตน์ เรียกว่า loving interest in the object and a desire for truth and understanding ได้แก่ จันทะ คือความสนใจใฝ่รักในสิ่งนั้น ๆ และความปรารถนาต่อสัจธรรมและปัญญา คือ ความใฝ่รู้ อย่างแท้จริงที่จะเข้าใจถึงความจริง อันนี้เป็นแรงจูงใจที่สำคัญ ซึ่งเมื่อทำงานก็จะทำให้เกิด pleasure in work คือ เกิดความสุขในการทำงาน อันนี้เป็นแรงจูงใจที่สำคัญที่สุด และเป็นแรงจูงใจที่พึงปรารถนา จบ ๓๗ ช่วงแรก และอันนี้ก็ไปตรงเข้ากับความคิดจิตใจวิทยาศาสตร์ ที่ว่ามาเมื่อก็ กล่าวคือความคิดจิตใจแบบวิทยาศาสตร์ หรือความรู้สึกทางศาสนาในทัศนะของไอน์สไตน์เดียวกันนี้เอง ซึ่งการศึกษาจะต้องสร้างขึ้นให้ได้

เอาละ นี่เป็นทัศนะของไอน์สไตน์

วิเคราะห์แรงจูงใจตามแนวพุทธ

ที่นี้หันมาดูพุทธศาสนาบ้าง พุทธศาสนาจะว่าอย่างไร พุทธศาสนาก็พูดถึงความกลัวเหมือนกัน ความกลัวนั้นเรียกว่า ภยะ หรือภัย ความกลัวอย่างพื้น ๆ ก็อย่างที่ว่าแล้ว คือ ความกลัวการถูกลงโทษ

อย่างแรก คนเรานี้ก็กลัวคนด้วยกัน คือกลัวคนที่มีอำนาจมากกว่า เช่น นักเรียนก็กลัวครูลงโทษ จึงต้องทำตัวให้ดีหรือต้องทำงานนั้นงานนี้ ต้องทำการบ้านให้เสร็จส่งให้ทัน เพราะกลัวครู มิฉะนั้นจะถูกลงโทษ

ขั้นต่อไปมนุษย์สมัยก่อนกลัวเทวดา กลัวอำนาจลึกลับ หรืออำนาจเหนือธรรมชาติ ตลอดจนกระทั่งว่าในศาสนาที่พัฒนาขึ้นแล้วก็กลัวตกนรก อย่างนี้เป็นต้น

ขั้นต่อนั้นไปก็กลัวกฎเกณฑ์ของสังคม โดยเฉพาะปัจจุบันนี้ เราใช้กฎเกณฑ์ของสังคมเป็นแรงที่บีบบังคับมนุษย์ให้ละเว้นการกระทำบางอย่าง และให้ต้องทำการบางอย่าง ซึ่งโดยปกติจะมาในรูปของขนบธรรมเนียมประเพณีหรือกฎหมาย กฎหมายนี้ก็เป็นตัวหนึ่งที่ใช้แรงจูงใจความกลัวอยู่ด้วย ที่นี้ถ้าเรามองในแง่ว่าความกลัวไม่ใช่แรงจูงใจที่พึงปรารถนา ก็

เป็นอันว่า การมีกฎหมายนี้ยังไม่ใช่อุดมคติของมนุษย์ เพราะว่ากฎหมายยังใช้แรงจูงใจแบบความกลัวอยู่ ทำให้มนุษย์กลัว กฎเกณฑ์ของสังคม กลัวถูกกลไกของสังคมลงโทษ แต่อย่าง ไรก็ตาม กฎหมายที่พึงปรารถนาก็มีเหมือนกัน แต่จะมีในความหมายไหนหรือในรูปลักษณะใด ถ้ามีเวลาก็คงได้พูดกันบ้าง

รวมความว่า แรงจูงใจคือความกลัวถูกลงโทษนี้เป็นของสามัญซึ่งใช้กันมาก แม้แต่ในปัจจุบันนี้เราก็ยังต้องอาศัยมัน เพราะวามมนุษย์ในยุคพัฒนาแล้ว ก็มีใช้เป็นคนที่ได้พัฒนาไปแล้วพร้อมกันทั้งหมด แต่ทุกชีวิตก็ต้องเริ่มต้นด้วยการพัฒนาจากสภาพที่ยังไม่มีการพัฒนาเลย และเมื่อไม่รู้จักรหรือไม่สามารถใช้แรงจูงใจที่ดีกว่า ก็ใช้แรงจูงใจคือความกลัวการถูกลงโทษนี้

อย่างไรก็ตาม ความกลัวการถูกลงโทษนี้ เป็นเพียงแบบหนึ่งและเป็นแบบที่หยาบของความกลัว เป็นความกลัวชั้นความกลัว หรือถ้าจะใช้คำสมัยใหม่ ก็คงเรียกว่า ความกลัวทุติยภูมิ คือเป็นความกลัวที่มนุษย์สร้างซ้อนขึ้นมาอีกชั้นหนึ่ง จากความกลัวภัยอันตรายสามัญที่เป็นพื้นฐานอยู่ก่อน กล่าวคือ มนุษย์ที่มีกำลังอำนาจมากกว่า หาประโยชน์จากความกลัวสามัญนั้น โดยยกเอาภัยอันตรายที่มนุษย์กลัวอยู่แล้ว

ขึ้นมาว่า ถ้ามนุษย์ที่อยู่ได้อำนาจกระทำ หรือไม่กระทำ อย่างนั้นๆ ก็จะทำให้เกิดภัยอันตรายอย่างนั้นๆ ขึ้น ส่วนความกลัวการลงโทษของเทพเจ้า ก็เป็นเพียงการนำเอาภาพของมนุษย์ที่มีอำนาจไปใส่ให้แก่เทพเจ้า และขยายขอบเขตอำนาจนั้นให้ใหญ่ยิ่งขึ้นไปอีก

ความกลัวสามัญที่เป็นพื้นฐานลึกลงไปก็คือ ความกลัวต่อภัยอันตรายหรือความเดือดร้อนที่จะเกิดแก่ชีวิตของตน เช่นกลัวว่าจะอดตาย กลัวว่าจะถูกคนหรือสัตว์อื่นทำร้าย กลัวจะหนาวตายร้อนตาย กลัวต่อความเจ็บปวดและโรคภัยไข้เจ็บ ตลอดจนกลัวต่อความไม่มั่นคงของชีวิตและฐานะ ซึ่งเป็นความกลัวที่ซับซ้อนยิ่งขึ้น ความกลัวเหล่านี้เป็นแรงจูงใจหรือเป็นแรงผลักดันสำคัญที่ทำให้มนุษย์ปฏุนดินรนทำการต่าง ๆ เช่น การแสวงหาอาหาร การจัดสร้างที่อยู่อาศัย ตลอดจนมีความไม่ประมาท เกร็งรัดป้องกันอันตรายและเตรียมการสร้างสรรค์ต่าง ๆ

ความกลัวทั่ว ๆ ไปอย่างนี้มีหลายระดับ จนถึงความกลัวที่ประณีต ซึ่งไม่เกี่ยวกับการลงโทษจากคนอื่นหรืออำนาจบังคับใด ๆ แต่กลัวความเสื่อมความทุกข์ที่เป็นไปตามสภาวะหรือตามเหตุปัจจัย ดังเช่น ในทางศาสนาบางศาสนา คนกลัวนรกในลักษณะที่เป็นการลงโทษของอำนาจศักดิ์สิทธิ์

เบื้องต้น แต่ในบางศาสนา คนกลัวต่อพรทที่เป็นผลสืบเนื่องมาตามเหตุปัจจัยจากการกระทำชั่วของตนเอง

แรงจูงใจอย่างที ๒ ก็คือ ความอยากได้รับรางวัล หรืออยากได้ผลตอบแทนต่อการกระทำของตน ในลักษณะที่มีผู้มอบให้ หรือมีอำนาจศักดิ์สิทธิ์ดลบันดาล แรงจูงใจแบบนี้ก็คล้ายกับความกลัว คือ อาจจะหยาบมากจนไม่ใช่เป็นความดีงาม ไม่มีคุณค่าทางจริยธรรมที่แท้จริง เช่น อาจจะเป็นเพียงการกระทำที่ดีหรือร้ายก็ได้ เพื่อเอาอกเอาใจผู้มีอำนาจที่จะให้ผลประโยชน์ การบวงสรวงสังเวย ตลอดจนบุญญาญเพื่อให้เทพเจ้าโปรดปราน ถ้าการกระทำนั้นจะดีก็เพราะเป็นข้อกำหนดของผู้ที่จะให้รางวัลหรือเทพเจ้าเป็นต้นนั้น ๆ ไม่ใช่เป็นความดีที่กำหนดด้วยคุณค่าทางจริยธรรม ที่เกื้อกูลแก่ชีวิตหรืออสังคยัสสัจธรรม

ความอยากได้รางวัล ก็เช่นเดียวกับความกลัวต่อการถูกลงโทษ คือเป็นแบบหนึ่งและเป็นแบบหยาบ ๆ ชนิดซ่อนเข้ามาหรือแบบพฤติกรรมของความอยากได้สิ่งสนองความต้องการ อยากได้วัตถุบำรุงบำเรอต่าง ๆ หรืออยากได้ผลประโยชน์ต่าง ๆ เฉพาะอย่างยิ่งความอยากได้สิ่งปรนเปรอตา หู จมูก ลิ้น กาย ถ้าเรียกด้วยศัพท์ทางพระก็ว่า ตัณหา เป็นแรงจูงใจที่อยากได้วัตถุสิ่งบำรุงบำเรอปรนเปรอความสุขส่วนตน

หรือจะเรียกแบบปัจจุบันก็เป็นแรงจูงใจแบบธุรกิจ การให้รางวัลก็คือการใช้ประโยชน์จากความอยากได้ของมนุษย์ โดยยกเอาสิ่งที่คนอยากได้ขึ้นมาเป็นเครื่องล่อ และกำหนดการกระทำหรือการไม่กระทำบางอย่างขึ้นมาเป็นเงื่อนไขสำหรับการที่จะได้เครื่องล่อนั้น แรงจูงใจแบบนี้ย่อมนำมาซึ่งความโลภ การแย่งชิงเอาเปรียบ ทุจริต โกง แย่งชิงกัน และการพยายามหาทางได้ หาผลประโยชน์หรือสิ่งที่อยากได้โดยทางลัด หมายความว่า ถ้าลัดได้อย่างไรเป็นเอาอย่างนั้น ทางใดได้ทางนั้น เป็นดีที่สุด ต้องการสิ่งที่อยากได้แต่ไม่ต้องการที่จะทำ

เราต้องไม่ลืมว่าแรงจูงใจแบบนี้ มันมุ่งที่จะได้ มันอยากได้อะไรก็ได้ แต่มันไม่ยอมทำ ถ้ามันจะทำก็เพราะมีเงื่อนไขว่า เดี่ยวจะไม่ได้ ก็เลยต้องทำเพราะกลัวจะไม่ได้ ก็จึงไปเข้ากับการทำเพราะกลัวอีก คือ ทำเพราะกลัวว่าจะไม่ได้ เพราะฉะนั้นตกลงว่า แรงจูงใจแบบอยากได้กับกลัวนี้มันใกล้เคียงกันมาก มันมาทำงานร่วมกัน

ต่อไปแรงจูงใจอย่างที ๓ คือ ความอยากเด่น อยากเหนือเขา อยากครอบงำเอาชนะผู้อื่น หรือความอยากสูง ใฝ่สูง ใฝ่เด่น ซึ่งตรงกับที่ไอน์สไตน์ว่าเมื่อกี้ ทางพระเรียกว่ามานะ เมื่อกี้ตัณหา อันนี้เรียกว่ามานะ (๑. ภัย ๒. ตัณหา ๓. มานะ)

มานะนี่ ปัจจุบันในภาษาไทย เอามาใช้เป็นความเพียรพยายาม เช่นบอกว่า จงมานะบากบั่นทำการงานไปเถอะ แล้วต่อไปจะได้ดีเป็นใหญ่เป็นโต มานะนี่ในพุทธศาสนา ถือว่าเป็นกิเลส แต่ในภาษาไทยเคลือบคลาดเป็นศัพท์ดีไป อาตมภาพอยากจะขอให้พยายามเลิกใช้มานะในทางที่ดี เพื่อว่าเราจะได้พยายามเข้าหาความหมายที่ถูกต้อง

มานะ เป็นกิเลสที่มีหลายระดับ ก็คล้าย ๆ กับที่ โอนัสโตน์ว่าไว้เหมือนกัน คือในระดับต้น ๆ ที่ประณีต มานะ นี่เป็นการทำให้เกิดความภูมิใจ ความเคารพในตนเอง นี่เป็น ขั้นที่ยังพึ่งปรารถนาได้สำหรับผู้ที่มีกิเลส แต่พุทธศาสนายัง จะพัฒนาเลยไปกว่านั้น คือยังมีเงื่อนไขในระดับคนที่ยังมี กิเลสกันอยู่ นี่ มานะในขั้นที่เป็นความเคารพตนเอง ความ ต้องการให้ยอมรับนับถือกันนี้เป็นสิ่งที่ใช้ได้ ใช้เป็นแรงจูงใจ ในทางที่เกิดประโยชน์ได้ เพราะมานะนี้ถ้ามองในลำดับการ ละกิเลสแล้ว โน่นแน่ะ พระอริยบุคคลชั้นอนาคามีก็ยังมี พระ อริยเจ้าชั้นโสดาบันก็มี สกทาคามีก็มี ไปจะได้ในขั้นพระ อรหันต์ สุดท้ายโน่น

เป็นอันว่า มานะมีระดับต้นที่พึ่งยอมรับได้สำหรับชีวิตใน โลกที่ยังมีกิเลส แต่มานะที่เป็นการมุ่งเอาชนะครอบงำผู้อื่น มีอำนาจเหนือเขา เป็นแรงจูงใจแบบแสงอำนาจ ทำให้เกิด

ระบบแข่งขันแล้วก็นำมาซึ่งพิษร้ายต่อสังคม แบบเดียวกับที่ โอนัสโตน์พูดไว้ แสดงให้เห็นว่าทัศนะใกล้กันมาก

โอนัสโตน์ไม่ได้พูดถึงอย่างหนึ่ง คือ แรงจูงใจด้านตัณหา แต่ที่แกพูดไว้ นั้น แกไม่ได้แบ่งไว้เป็นระบบเป็นทางการ คือ พูดในสิ่งที่ต้องการจะเน้น เพราะฉะนั้น เราจะไปว่าแกขาดไป ก็ไม่ได้ เป็นแต่เพียงบอกว่ากรณีนี้แกไม่ได้พูดถึง

แรงจูงใจที่วามานี่เป็นแรงจูงใจที่ไม่ดี หรือว่าดีเพียงโดย สัมพัทธ์ ยังไม่ดีจริง แรงจูงใจถูกต้องแท้จริงที่พึงปรารถนา ที่ การศึกษามีหน้าที่จะต้องสร้างขึ้นให้ได้ ก็คือ สิ่งที่เราเรียกว่า จันตะ จันตะ คือแรงจูงใจที่ถูกต้อง นักเรียนที่เรียนเรื่อง พุทธศาสนาบ้างจะพบจันตะเป็นหลักข้อต้นของอิทธิบาท ๔ จันตะนั้นแปลว่า ความรัก ความอยาก ความปรารถนา ความ พอใจ จันตะนั้นแบ่งได้เป็น ๒ ส่วน

ส่วนที่ ๑ คือความใฝ่รู้ อยากรู้ ปรารถนาจะรู้ ใฝ่รู้อะไร ก็ใฝ่รู้ความจริง คือความใฝ่ปรารถนาที่จะเข้าถึงตัวสัจธรรม อย่างที่โอนัสโตน์ว่าเมื่อกี้ นี่เป็นความหมายอย่างหนึ่งของ จันตะ คือความใฝ่รู้ เป็นแรงจูงใจสำคัญที่พึงปรารถนา แต่ไม่ ใช่ว่าใฝ่รู้แบบไทยมุง ต้องระวังเหมือนกัน เดี่ยวจะบอกว่า ใจ คนไทยเรานี้มีความใฝ่รู้ดีอยู่แล้ว มีอะไรเกิดขึ้นปั๊บ เดี่ยวไทย มุงเยอะหมด อันนั้นอาจจะไม่ใช่ใฝ่รู้จริง ๆ หรือก แต่มันเป็น

ความใฝ่ตื่นเต้น อยากจะตื่นเต้นหรืออยากจะสนุกไปเท่านั้นเอง ไม่ใช่อยากจะรู้ว่าอะไรเป็นอะไรแท้จริง ส่วนความใฝ่รู้นี้ หมายถึง ใฝ่รู้ความจริง ต้องการเข้าถึงตัวจริง ความจริงที่แท้ เมื่อคิดพิจารณาหรือประสบสถานการณ์ใด ก็อยากรู้ซึ่งถึงสิ่งนั้นว่าคืออะไร เป็นอย่างไร มีเหตุปัจจัยเป็นมาอย่างไร มีคุณมีโทษอย่างไร วิเคราะห์ออกไป อยากรู้จริงให้เข้าถึงความจริงที่แท้ อย่างนี้จึงจะเรียกว่าความใฝ่รู้

ในแง่ที่ ๒ ฉันทะ คือความใฝ่ดี ใฝ่ความดี อยากให้ดี ความใฝ่ปรารถนาในสิ่งที่ดีงาม คือ ต้องการทำให้สิ่งที่ดีงามเกิดมีขึ้น ต้องการทำให้สิ่งที่ดีงามให้เกิดเป็นจริงขึ้น เมื่อต้องการทำให้สิ่งที่ดีงามเกิดมีเป็นจริงขึ้น ก็จะต้องทำ จึงอยากจะทำ หรือใฝ่ที่จะทำ ทำให้เกิดความรักการทำงานหรือรักงาน เวลาทำงานก็จะทำงานอย่างมีความสุข เพราะต้องการให้สิ่งที่ดีงามเกิดมีขึ้น การทำงานก็คือ การที่จะทำให้สิ่งที่ดีงามอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ฉะนั้น คนที่มีความใฝ่ปรารถนาสิ่งดีงาม จะมีความรักงาน และทำงานด้วยความสุข

รวมความว่า ฉันทะในความหมายทางพุทธศาสนา มี ๒ อย่าง คือ หนึ่ง ใฝ่รู้ความจริงหรืออยากรู้ความจริงแท้ และสอง ใฝ่ปรารถนาในสิ่งดีงาม อยากจะทำการดีงามให้เกิดมีเป็นจริงขึ้น เรียกก่าย ๆ ว่าใฝ่รู้ กับใฝ่ดี หรือ อยากรู้ กับ

อยากทำ แล้ว ๒ อย่างนี้ ว่าโดยสาระคืออะไร

ความจริงก็ดี ความดีงามก็ดี คือความหมายของคำว่า ธรรม ความจริงก็คือ ธรรม ความดีงามก็คือ ธรรม เพราะฉะนั้น ใฝ่รู้จริงและใฝ่สิ่งดีงาม ก็คือ ใฝ่ธรรม จึงเรียกชื่อเต็มฉันทะนี้ว่า ธรรมฉันทะ อันเดียว แต่แยกความหมายเป็น ๒ อย่าง เมื่อพูดมาถึงแรงจูงใจที่พึงปรารถนาแท้จริงแล้ว ก็ปรากฏว่าแรงจูงใจแบบพุทธกับแบบของวิทยาศาสตร์อย่างไอน์สไตน์ตรงกัน คือ แรงจูงใจที่พึงปรารถนาอย่างแท้จริง ก็ได้แก่ความใฝ่ปรารถนาที่จะเข้าถึงความจริง (=เข้าถึงธรรม, ธรรมดา, ธรรมชาติ) ซึ่งในสายพุทธเราแยกเป็นความใฝ่รู้ความจริง และความใฝ่ปรารถนาที่จะทำการดีงามให้เกิดมีเป็นจริงขึ้น และอย่างที่บอกแล้วว่า ตรงนี้เป็นจุดที่ศาสนากับวิทยาศาสตร์บรรจบกัน แล้วก็มาบรรจบกับการศึกษา ในแง่ที่ว่า เป็นหน้าที่ของการศึกษาที่จะต้องสร้างแรงจูงใจนี้ให้เกิดมีขึ้น หรือให้คนมีสิ่งนี้

การศึกษากับการปฏิบัติต่อแรงจูงใจ

ความจริง แรงจูงใจหรือแรงผลักดันให้คนทำการต่าง ๆ นั้น ยังมีอีกหลายอย่าง มิใช่มีเพียงเท่านั้น เช่น ศรัทธา ความเชื่อ ความเลื่อมใส ความมั่นใจในบุคคลก็ตาม ในหลักการ

บางอย่างก็ตาม ที่ทำให้จิตใจมุ่งมั่นพุ่งแล่นไป มีพลังแรงในการที่จะกระทำการต่าง ๆ ที่จะทำอะไร ๆ ตามอย่างบุคคลที่ตนนิยมยกย่องเชิดชู หรือที่จะทำการให้สำเร็จตามความเชื่อถือหรืออุดมการณ์เป็นต้นซึ่งถ้าไม่ประกอบด้วยปัญญาไม่มีปัญญาควบคุม ก็อาจกลายเป็นทิสู กลายเป็นความยึดติดในความคิดเห็นหรือทฤษฎี จะมุ่งทำการตามความเห็นของตนหรือบุคคลที่ตนติดอย่างเดียว หรืออีกตัวอย่างหนึ่งก็เช่น เมตตา และกรุณา ความรักเพื่อนมนุษย์ รักเพื่อนร่วมโลก คือ ความปรารถนาดีต่อผู้อื่น และความต้องการที่จะช่วยเหลือซึ่งก็เป็นแรงจูงใจดีงามที่สำคัญมาก แต่ในที่นี้ยกมาพูดเฉพาะแรงจูงใจที่เป็นตัวเด่นตัวนำ หรือตัวเอกในการศึกษาและการพัฒนา

ศรัทธาก็ดี เมตตากรุณาและคุณธรรมอื่นๆ ก็ดี เมื่อจะแสดงออกเป็นการกระทำ จะถูกครอบคลุมอยู่ในความหมายของฉันทะ หรือแสดงออกโดยทางฉันทะทั้งสิ้น ส่วนในฝ่ายข้างร้าย แรงขับหรือผลักดันต่างๆ เช่น ความโกรธเกลียดชิงชัง ก็ล้วนพ่วงพันมากับตัณหาที่ดิ้นรนแสวงหาผลได้หรือสิ่งที่จะบำรุงบำเรอปรนเปรอตนทั้งสิ้น พูดอีกนัยหนึ่งว่าเป็นปฏิกิริยาต่อการที่ความปรารถนาถูกขัดขวาง ในที่นี้ จึงพูดถึงแต่แรงจูงใจหลักที่จะต้องเน้นในการศึกษาเท่านั้นแต่ก็ต้องระลึกไว้ด้วย

ว่า คุณธรรมต่าง ๆ ที่เป็นพลังหล่อเลี้ยง ฉันทะ โดยเฉพาะ ศรัทธา และเมตตากรุณา จะต้องได้รับการเอาใจใส่ส่งเสริมเพื่อให้เป็นทั้งกำลังหนุน และเป็นตัวบอกทิศทางให้แก่การแสดงออกของฉันทะด้วย

แรงจูงใจทั้งหมดนั้น เมื่อจัดเป็นประเภทใหญ่ก็มี ๓ พวก ใน ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายลบ ได้แก่ ความทุกข์และกิเลส เช่น ตัณหาและมานะ กับฝ่ายบวก ได้แก่ ฉันทะ ซึ่งพัฒนาขึ้นโดยอิงอาศัยปัญญา

ความทุกข์ คือ ความบีบคั้น กดดัน คับแควียดต่างๆ เช่น ความหวาดกลัวเป็นแรงผลักดันสำคัญ ที่ทำให้มนุษย์ปุถุชนเคลื่อนไหว กระทำการต่าง ๆ ตลอดจนทำให้ต้องไม่ประมาทเร่งรัดตนเองให้รีบแก้ไขปรับปรุงขจัดปัญหาต่าง ๆ เมื่อว่าในขั้นพื้นฐานลึกลงไป แม้แต่กิเลสต่าง ๆ จะเป็นตัณหาก็คดี มานะก็ดี ทิฐิก็คดี ก็จัดเข้าในจำพวกความทุกข์ทั้งสิ้น เพราะมันเกิดขึ้นในลักษณะที่บีบคั้นกดดันคับแควียด และต้องทำการอย่างใดอย่างหนึ่ง เพื่อเป็นการระบายออกให้ผ่อนคลายทั้งสิ้น

ส่วนฉันทะเป็นแรงจูงใจฝ่ายบวก เป็นแรงที่เพิ่มขยายออกมาจากภาวะจิตที่เต็มหรือสบายอยู่แล้ว แต่จะต้องมีปัญญาเป็นตัวชี้้นำส่องสว่าง หรือฉายให้เห็นคุณค่าประโยชน์

หรือภาวะตึงเครียดที่พึงปรารถนาของการกระทำและจุดมุ่งหมายที่จะมุ่งไปเสียก่อน ฉันทะจึงจะถูกปลูกขึ้นได้ ฉันทะจึงต้องเติบโตขึ้นโดยอิงอาศัยพัฒนาการของปัญญา ตรงข้ามกับแรงจูงใจจำพวกทุกข์และกิเลสซึ่งแฝงตัวอยู่กับอวิชชา เพียงแต่เกิดความบีบคั้นกดดันขึ้นหรืออยากสนองความต้องการของตัวตน ก็เกิดแรงชักจูงผลักดันให้กระทำการในทันที

อย่างไรก็ดี ในทางปฏิบัติจะต้องยอมรับว่า คนทั่วไปซึ่งล้วนยังเป็นปุถุชนอยู่ย่อมมีกิเลสและความทุกข์ การพัฒนาคนเพื่อการศึกษาในแง่หนึ่งจึงเริ่มต้นจากกิเลสและความทุกข์นั้น โดยใช้วิธีการที่ทำให้กิเลสและความทุกข์ซึ่งเป็นแรงจูงใจฝ่ายลบนั้นเอง เป็นแรงกระตุ้นสำหรับส่งต่อไปเกิดแรงจูงใจฝ่ายบวกมารับช่วงต่อไป พุดง่าย ๆ ว่า บางครั้งต้องใช้ตัณหาและความทุกข์กระตุ้นให้เกิดฉันทะ แต่จะต้องเป็นการกระทำอย่างมีความมุ่งหมาย และผู้ให้การศึกษาจะต้องแยกเป็นหรือแยกได้ว่า ส่วนไหนเป็นแรงจูงใจฝ่ายลบ ส่วนไหนเป็นแรงจูงใจฝ่ายบวก ขึ้นไหนเป็นตัณหา ขึ้นไหนเป็นฉันทะ แล้วชักนำให้เกิดการพัฒนาไปในแนวทางที่พึงประสงค์นั้น

การใช้ทุกข์และตัณหาเป็นแรงจูงใจเบื้องต้น ที่จะส่งต่อสู่แรงจูงใจที่ถูกต่องั้น จะต้องถือว่าเป็นเรื่องสามัญอย่างหนึ่งในการศึกษาหรือพัฒนาคน จุดผิดพลาดมิใช่อยู่ที่การใช้

ตัณหาเป็นแรงจูงใจ แต่อยู่ที่การจมอยู่กับตัณหาด้วยความเข้าใจว่าเป็นแรงจูงใจที่ถูกต่องไปเสีย ถ้าปฏิบัติหรือใช้อย่างถูกต้อง ผู้ศึกษาก็จะพัฒนาตนนอกจากการต้องอาศัยกิเลสเป็นเครื่องปกป้องตนให้อยู่รอดตามธรรมชาติของสัตว์ที่ยังไม่พัฒนาไปสู่การมีชีวิตของผู้ที่พัฒนาสมบูรณ์แล้ว ซึ่งเป็นอยู่ด้วยปัญญา อันเป็นเรื่องที่จะได้กล่าวถึงอีกในข้อต่อไปข้างหน้า

อย่างน้อย ในตอนนี้ก็พูดไว้ก่อนได้เลยว่า การศึกษาและการพัฒนาที่ผ่านมาแล้ว ทั้งการพัฒนาคนและการพัฒนาด้านอื่น ๆ ทุกอย่างที่ได้ผิดพลาดไป กลายเป็นเกิดผลร้ายก่อปัญหามากขึ้น ก็เพราะความเข้าใจผิด ไม่รู้จักแยกแยะระหว่างแรงจูงใจฝ่ายลบและฝ่ายบวก ระหว่างแรงจูงใจแบบตัณหา กับแบบฉันทะ หรือระหว่างแรงจูงใจแบบอวิชชา กับแบบปัญญา แม้แต่ใช้ตัณหาเป็นแรงจูงใจหลัก เป็นตัณหาแบบเกียจคร้านนอนหาความสุขบ้าง ตัณหาแบบหาผลได้ในทางลัดหรือได้โดยไม่ต้องทำบ้าง ตัณหาแบบหาโอกาส หาช่องหรือช่องเข้ามุมที่จะได้กอบโกยเอาให้เต็มที่บ้าง ฯลฯ เมื่อส่งบุคคลผู้หนึ่งผ่านเข้าสู่ระบบการศึกษา ปรากฏว่าเขาสำเร็จออกมาโดยมีตัณหามากขึ้น หรือคนที่พอจะมีฉันทะอยู่บ้าง พอผ่านเข้าระบบการศึกษาออกมา กลับกลายเป็นคนที่มีตัณหาเปี่ยมล้นไปเสียเลย ระบบการศึกษาที่เป็นเช่นนี้จะ

เรียกว่าเป็นการศึกษาที่ถูกต้องได้อย่างไร

แรงจูงใจใฝ่สัมฤทธิ์ - การแสวงความเป็นเลิศ

เมื่อพูดมาถึงแรงจูงใจเหล่านี้แล้ว ก็เลยจะไปพูดถึงแรงจูงใจอย่างหนึ่ง ซึ่งเราได้ยินกันบ่อย ๆ แล้วก็เป็นสิ่งสำคัญมากที่ต้องเน้นในปัจจุบัน คือแรงจูงใจใฝ่สัมฤทธิ์ หรือความปรารถนาความเป็นเลิศ ซึ่งในยุคปัจจุบันนี้เราบอกว่าจะต้องพยายามสร้างขึ้นให้ได้ โดยเฉพาะในสังคมไทยเรารู้สึกว่าคุณาแคลน need for achievement และ desire for excellence

แรงจูงใจใฝ่สัมฤทธิ์หรือใฝ่ความเป็นเลิศนี้ จะต้องทำความเข้าใจกันให้ชัดเจน ถ้าเรานำมาเน้นมาย้ำกันว่า จะต้องสร้างขึ้นในยุคปัจจุบันนี้ ถ้าไม่ชัดเจนแล้วอาจจะพลาดพลั้งครั้งใหญ่อีกก็ได้ อย่างน้อยจะต้องแยกออกไปว่าการใฝ่ความเป็นเลิศ หรือแรงจูงใจใฝ่สัมฤทธิ์นี้มี ๒ แบบ

แบบที่ ๑ คือ การใฝ่ความเป็นเลิศที่สนับสนุนระบบแข่งขัน คนจำนวนมากมองแรงจูงใจใฝ่สัมฤทธิ์ หรือความใฝ่ปรารถนาความเป็นเลิศนี้ ในทัศนะของผู้นิยมระบบแข่งขัน โดยนึกว่ามันเป็นตัวเสริมกัน หรือเป็นตัวแกนของระบบแข่งขันด้วยซ้ำไป ซึ่งเป็นการมองที่ผิดพลาด แรงจูงใจใฝ่สัมฤทธิ์ที่ส่งเสริมระบบแข่งขันนี้ เป็นการนึกถึงความเป็นเลิศในแง่ที่

ว่าจะวัดกับคนอื่น แข่งกับคนอื่น โดยจะต้องเหนือกว่าเขา ชนะเขา ดีกว่าเขา กลายเป็นแรงจูงใจฝ่ายร้าย คือมานะที่พูดไปแล้ว อันนี้ขอเรียกว่า ความเป็นเลิศเทียม ซึ่งไม่สอดคล้องกับกระบวนการของการศึกษาที่พูดนี้ทั้งหมด โดยเฉพาะต่อไปจะพูดถึงแง่อื่นอีกของการศึกษาที่จะทำให้เห็นได้ว่า ระบบจูงใจแบบนี้ไม่สอดคล้องกัน เข้ากันไม่ได้กับการที่มนุษย์เป็นสัตว์สังคม เราถือว่ามนุษย์เป็นสัตว์สังคม แรงจูงใจแบบนี้เข้ากันไม่ได้กับภาวะที่มนุษย์เป็นสัตว์สังคม แล้วก็เข้ากันไม่ได้กับแรงจูงใจที่ดีที่เข้ามาแล้วด้วย

แบบที่ ๒ แรงจูงใจใฝ่สัมฤทธิ์หรือความใฝ่ความเป็นเลิศที่เป็นไปในตัวของมันเอง เป็นความเป็นเลิศแท้ ไม่ใช่ความเป็นเลิศเทียม คือความเป็นเลิศที่ไม่จำเป็นต้องไปแข่งไปวัดกับคนอื่นว่าดีกว่าเขาเหนือเขา ลักษณะของความเป็นเลิศที่แท้มีดังนี้

ลักษณะที่ ๑ คือ ถ้าทำก็ทำให้ดีเลิศ ให้ดีที่สุดเต็มที่แห่งงานนั้น ๆ หรือเรื่องนั้น ๆ ที่จะทำให้ได้ งานนั้น ๆ จะดีเลิศได้อย่างไร เรื่องนั้น ๆ มันจะดีที่สุดเต็มที่ของมันได้อย่างไร ทำให้มันได้ถึงขนาดนั้น คนจำนวนมากในหมู่พวกเราขาดลักษณะข้อนี้ เมื่อทำอะไรก็ไม่นึกถึงว่าจะทำให้ดีที่สุดของมัน แต่ทำพอเสร็จ ๆ ผ่าน ๆ อย่างขอไปที พูดแรง ๆ ว่าทำอย่างมั่งง่าย

ถ้าจะทำให้เป็นเลิศ ก็ไม่ต้องดีที่สุดกว่าใครหรอก ทำให้ดีที่สุดของเรื่องนั้น ๆ ของงานนั้น ๆ แหะ

ลักษณะที่ ๒ ของความไม่ความเป็นเลิศแบบที่แท้ คือ ความเป็นเลิศ เพราะดีที่สุดเต็มที่แห่งความสามารถของตัวเรา หมายความว่า เราจะทำอะไรก็ทำให้ดีที่สุดของเราเท่าที่ตัวเราจะทำได้ เต็มขีดความสามารถของเรานั้น แล้วก็ให้ดีกว่าครั้งก่อน ๆ ของเรา เป็นการแข่งกับตัวเอง ทำให้มีการปรับปรุงตัวอยู่เสมอ ให้ดียิ่งขึ้น ดียิ่งขึ้นในแต่ละครั้ง คราวนี้เราก็ทำเต็มที่ที่สุด ดีที่สุดของเราแล้ว แต่เมื่อเราทำครั้งต่อไป ข้างหน้า เราจะต้องเก่งกว่านี้ ต้องทำให้ดีกว่านี้ เพราะเราพัฒนาตัวขึ้นมาขั้นหนึ่งแล้วจากการกระทำครั้งก่อน เราก็จะทำได้ดีกว่านั้นขึ้นไปอีก คือ เราจะก้าวต่อไปดีกว่าตัวเราในครั้งก่อน นี่ก็คือดีที่สุดของตัวเราเอง

ลักษณะที่ ๓ คือ สิ่งนั้นมีความเป็นเลิศโดยเป็นสิ่งที่ดีที่สุด เกื้อกูลที่สุด เป็นประโยชน์ที่สุดแก่ชีวิตและสังคม เราพิจารณาคุณภาพของมันแล้วว่า สิ่งนี้ดีที่สุด เลิศที่สุดสำหรับชีวิต สำหรับสังคม แล้วเราก็ทำให้ได้ให้เป็นอย่างนั้น

ความเป็นเลิศที่แท้มีลักษณะสามอย่างนี้ คือ หนึ่ง ดีที่สุด เลิศที่สุด เต็มที่ของเรื่องนั้น ๆ และงานนั้น ๆ สอง ดีที่สุด เต็มที่ของความสามารถของเรา และยิ่ง ๆ ขึ้นไป และสาม ดี

ที่สุดในฐานะที่มันเป็นประโยชน์เกื้อกูลมากที่สุดแก่ชีวิตและสังคม อันนี้ไม่เป็นการแข่งขัน แต่จะเป็นแรงจูงใจที่เข้ากับหลักที่พูดมาแล้ว คือ ธรรมชาติที่ตนเอง ว่าที่จริงมันก็คือตัวฉันหนึ่งในความหมายลักษณะหนึ่งนั่นเอง ที่นี้มาเทียบกับความเป็นเลิศเทียม

ความไม่ความเป็นเลิศเทียมนั้น ความจริงมันไม่เลิศหรอก คือ เมื่อไปแข่งกับคนอื่นนั้น ถ้าแข่งกับคนที่แย่ ๆ ด้วยกันมันจะเป็นเลิศได้อย่างไร สมมติว่า ๑๐ คนนี้ ไม่มีคนดีจริงสักคนหนึ่ง แล้วมาแข่งกัน ๙ คนแรก แยกว่าเขา และคนที่ ๑๐ ดีกว่าเขา ชนะเลิศก็คือแย่น้อยที่สุด เพราะฉะนั้นมันไม่ใช่เลิศจริงเลย มันควรทำได้ดีกว่านั้น เพราะฉะนั้นต้องระวังให้มาก อย่าแข่งกันเพียงเพื่อแย่น้อยที่สุด คือเอาแค่ดีกว่ากัน ก็ดีกว่าคนอื่นเท่าที่มีอยู่เท่านั้นเอง ถ้าเอาแรงจูงใจไม่ความเป็นเลิศแบบเทียมนี้มาส่งเสริมระบบแข่งขัน ถ้าไม่มีแรงจูงใจไม่ความเป็นเลิศที่แท้อยู่เบื้องหลังแล้ว มันจะเป็นเพียงแข่งกันไก่ นี่คือเรื่องที่ต้องระวังที่สุดอีกอย่างหนึ่ง และของเราก็ดูเหมือนจะเป็นมากด้วย คือ เรามักแข่งกันไก่เท่านั้นเอง ผลที่สุดก็จะไม่ได้ความเป็นเลิศอะไรที่ดีจริงเลย

ในระบบแข่งขันของบางประเทศ บางวัฒนธรรม ที่ได้ผลสัมฤทธิ์ มีความเจริญก้าวหน้ามากนั้น อาตมภาพเห็นว่า ไม่

ใช่เป็นเพราะการแข่งขันโดยตรง แต่เป็นเพราะว่าในหมู่ชนพวกนั้น ในวัฒนธรรมนั้นมีแรงจูงใจใฝ่สัมฤทธิ์ และความใฝ่ความเป็นเลิศที่เป็นตัวแท้อยู่เบื้องหลังแฝงมาในวัฒนธรรมของเขาด้วย แล้วเขาเอาคุณสมบัติสืบทอดนั้นมาใช้ในระบบแข่งขัน มันก็ไดงาน ได้ความก้าวหน้าไปด้วยพร้อมกัน แต่เราก็ควรจะหลีกเลี่ยง เพราะปัจจุบันนี้ ถึงแม้เราจะเห็นว่า แรงจูงใจใฝ่ความเป็นเลิศเมื่อนำมาใช้ในการแข่งขันก็ใช้ได้ประโยชน์มากอยู่ แต่มันจะมีผลเสียมากมาย ไม่คุ้มได้ ดังที่ปรากฏอยู่ในเวลานี้ว่า การแข่งขันกันในระบบผลประโยชน์ได้กลายเป็นการช่วยกันซ้ำเติมโทษภัยแก่ชีวิต สังคม และธรรมชาติ จนจะนำมนุษยชาติไปสู่หายนะ ดังนั้น ในตอนนี้ที่เรากำลังเห็นโทษของการพัฒนาผิดพลาดที่ผ่านมาแล้ว เราก็จะต้องแก้ไข กำจัดกวาดล้างสิ่งที่เป็นมลพิษในจิตใจของมนุษย์ออกไป แก้ไขทำให้มันดี แรงจูงใจแบบแข่งขันนี้ก็สิ่งหนึ่งที่ควรจะต้องชำระสะสางให้หมดไปด้วย อย่าไปมองผิวเผินแล้วจับเอามาใช้ผิด ๆ ซ้ำเติมความผิดพลาดเลวร้ายที่มีอยู่แล้วให้หนักยิ่งขึ้น

บางท่านอาจจะถามว่า ในเมื่อสังคมปัจจุบันยังอยู่ในระบบแข่งขัน แล้วเด็กของเราที่สำเร็จไป เราไม่ได้สร้างแรงจูงใจแบบที่จะให้เขาไปอยู่ในระบบแข่งขัน เด็กของเราจะไปสู้

เขาได้หรือ จะไหวไหม ระบบสังคมจะไม่เอื้อนักต่อการศึกษาแบบของเราที่เราคิดว่าจะทำให้ถูกต้อง ก็ขอตอบว่าไม่เป็นไร ไม่ต้องกลัว เด็กที่ได้พัฒนาแรงจูงใจใฝ่ความเป็นเลิศที่แท้จริงแบบขั้นตอนนี้แล้ว แม้ไปอยู่ในระบบแข่งขันก็จะชนะเขาในพวกที่แข่งขันกันด้วย โดยที่ว่าเขาไม่ต้องไปแข่งขัน ในแง่ที่ว่าดีกว่าคนอื่นหรือ แต่เขาจะชนะการแข่งขันโดยไม่ต้องแข่งขัน

ที่ว่าชนะโดยไม่ต้องแข่งขันนั้น ก็คือว่า พวกที่แข่งขันกันนั้นเขาจะแข่งขันกันว่า สินค้าบริษัทนี้พวกนี้ผลิตได้แค่นี้ดี แค่นี้ บริษัทของฉันจะต้องให้ดีกว่าของบริษัทนั้น อีกบริษัทก็บอกว่าของเราต้องให้ดีกว่า เรียกว่าแข่งกันขึ้นไปเพื่อให้ดีกว่ากัน ทีนี้คนที่ได้รับแรงจูงใจแบบใฝ่ความเป็นเลิศที่แท้จะไปแข่งขันกับเขาอย่างไร ก็ไม่ต้องไปแข่งเลย แกจะทำไปเองโดยไม่ต้องรู้ตัวว่าแข่งหรือไม่ต้องตั้งใจแข่ง แต่มันชนะ ชนะโดยที่ว่าพอแกจะทำให้งานนั้นเป็นเลิศ เพราะต้องการให้งานนั้นเป็นเลิศที่สุดดีที่สุดของมัน แกก็ต้องเอาสินค้าทุกชนิดเท่าที่มีอยู่มาดูทั้งหมด สินค้าชนิดนั้นมีอะไรบ้าง อย่างไหนดีอย่างไร ๆ ยังมีข้อบกพร่องอะไรบ้าง แล้วก็ต้องสร้างสินค้าที่ดีที่สุดพร้อมบริบูรณ์ดียิ่งขึ้นไปกว่าเท่าที่มีอยู่ เขาก็อยู่ในระบบแข่งขันได้ไม่ต้องกลัว แต่จะต้องพยายามอย่างหนึ่ง คือ อย่าไปพยายามสร้างความรู้สึกว่าจะแข่งขันเอาชนะใคร มุ่งแต่จะทำ

เพื่อประโยชน์แก่สังคมส่วนรวม

อย่างที่บอกแล้วว่า พวกระบบแข่งขันนั้น ถ้าไม่มีแรงจูงใจแบบใฝ่ความเป็นเลิศที่แท้แล้ว พวกนี้จะได้เพียงแค่ว่าดีกว่ากันหรือแย่หน่อยที่สุด หรือดีเลิศในพวกที่แย่เท่านั้นเอง จะไม่ได้ความเป็นเลิศที่แท้จริง และที่ร้ายอย่างยิ่งก็คือ ในการแข่งขันกันแบบนี้ จะไม่มีขอบเขตในทางคุณธรรมที่จะมาช่วยยับยั้ง ในกรณีที่กิจการหรือการกระทำนั้น ๆ ก่อผลร้ายต่อชีวิตสังคม และธรรมชาติอย่างที่สุดมาแล้ว

ในกรณีที่เรากำลังจะปรับปรุงสังคม เราต้องการเปลี่ยนแปลงค่านิยมของสังคมทั้งหมด การแข่งความเป็นเลิศในระบบแข่งขันนั้น เป็นการพยายามให้ตัวเลิศโดยกีดกันคนอื่น คือ เราจะปิดบังไม่ยอมให้คนอื่นดีกว่า หรือถ้าทำอะไรได้ก็จะปิดกั้นคนอื่นไม่ให้เขารู้ด้วย จะเอาดีคนเดียว พยายามให้ตัวเลิศโดยปิดกั้นคนอื่น แต่ในระบบแรงจูงใจใฝ่ความเป็นเลิศแบบที่แท้แล้ว มนุษย์จะช่วยกันสร้างความเป็นเลิศ แล้วอย่างไหนจะดีกว่ากัน

ยิ่งกว่านั้น การมาช่วยกันสร้างความเป็นเลิศนี้ ก็จะไม่เข้ากับลักษณะของการศึกษาที่จะพูดต่อไปข้างหน้าด้วย คือ การที่มนุษย์เป็นสัตว์สังคม มันจะสอดคล้องกัน การสร้างความเป็นเลิศในแบบที่แท้ นี้จะไปส่งเสริมความเป็นมนุษย์ใน

ระบบการศึกษาที่ถือว่ามนุษย์เป็นสัตว์สังคม โดยที่ว่าจะช่วยกันสร้างความเป็นเลิศ ไม่ใช่แข่งกันแล้วก็กีดกันกันไม่ให้เป็นเลิศ โดยหาทางให้ตัวเองเป็นเลิศคนเดียว

จิตสำนึกในการศึกษา

ที่นี่ ก็มาถึงสิ่งสำคัญอีกอย่างหนึ่งที่จะต้องสร้างขึ้นในการศึกษา หรือการศึกษาจะต้องสร้างขึ้นให้ได้ เป็นคู่กับแรงจูงใจในการศึกษา คือ จิตสำนึกในการศึกษา จิตสำนึกในการศึกษานี้ถือว่าสำคัญมาก เป็นสิ่งที่ต้องเน้นในการศึกษา จิตสำนึกในการศึกษามีความหมายตรงตัวกับการศึกษา การศึกษาคืออะไร การศึกษา คือ การฝึกฝนพัฒนาตน ฝึกฝนพัฒนาตนอย่างไรจะว่ากันต่อไปข้างหน้า การฝึกฝนพัฒนาตนเป็นหลักเป็นเนื้อตัวของการศึกษา ดังนั้นจิตสำนึกในการศึกษาก็คือ จิตสำนึกในการฝึกฝนพัฒนาหรือปรับปรุงตน เราจะต้องสร้างจิตสำนึกนี้ให้ได้ จิตสำนึกในการฝึกฝนพัฒนาปรับปรุงตน จะต้องมิใช่เป็นสิ่งประจำใจของนักเรียนหรือคนทุกคน ถ้าเราถือว่าทุกคนต้องศึกษาหรือจะต้องมีการศึกษาตลอดชีวิต ทุกคนก็จะต้องมีจิตสำนึกในการฝึกฝนพัฒนาหรือปรับปรุงตนตลอดชีวิต

จิตสำนึกในการพัฒนาปรับปรุงตนนี้ แสดงออกอย่าง

หนึ่งที่เราเห็นได้ง่าย ๆ คือ การมองประสบการณ์และสถานการณ์ทุกอย่าง เป็นโอกาสของการเรียนรู้และพัฒนาตน ถ้าคนมีจิตสำนึกในการศึกษา พอมีประสบการณ์อะไรหรือไปอยู่ในสถานการณ์ใด ๆ เขาก็จะมองสิ่งนั้นหรือสถานการณ์นั้นในแง่ซึ่งเป็นโอกาสที่จะได้ปรับปรุงตน เพราะฉะนั้น คนพวกนี้จะได้เรียนรู้ทุกเวลา คือ ประการที่ ๑ เขามองอะไร ก็มองเป็นการเรียนรู้หมด พอเห็นอะไรปั๊บก็คิดว่า เราได้เรียนรู้อะไรจากสิ่งนี้ ประการที่ ๒ เขามองความรู้เป็นโอกาสหรือเป็นข้อมูลสำหรับการฝึกฝนปรับปรุงตน หนึ่ง ได้เรียนรู้ สอง เมื่อเรียนรู้แล้ว ก็เอาสิ่งที่ได้เรียนรู้มาฝึกฝนปรับปรุงตน ฉะนั้นเขาจะตั้งใจตั้งใจมองทุกอย่างในแง่ของการที่จะเลือกเฟ้นเอา มาฝึกฝนทำตนให้ดีขึ้นจนเจริญก้าวหน้า

ปัจจุบันนี้ต้องถือว่า การศึกษาขาดการสร้างจิตสำนึกในการศึกษานี้เป็นอย่างยิ่ง ฉะนั้น เราจึงประสบปัญหาในการศึกษา เช่น ความขัดแย้งระหว่างครูกับนักเรียน การที่นักเรียนมีปัญหาอะไรต่าง ๆ ก็เพราะขาดจิตสำนึกในการศึกษานี้ ไม่มองอะไรเป็นการเรียนรู้ ไม่มองอะไรเป็นการได้สิ่งสำหรับมาปรับปรุงตน พอได้ยินอะไรปั๊บก็ไปสู่สัญชาตญาณทันที คือเล่นไปตามกระบวนการที่พระพุทธศาสนาแสดงไว้ในหลักปัจจุสมุปบาทที่ว่า พอมีการรับรู้ ที่เรียกว่า

ผัสสะ ก็จะมีเวทนา คือ ความรู้สึกว่าสบาย ไม่สบาย สุข หรือทุกข์ พอสบายก็พอใจ ไม่สบายก็ขัดใจขุ่นเคือง

ยกตัวอย่างเช่น ได้ยินคำพูดของคนอื่น คำพูดที่ได้ยินเข้ามาทางหู กระทบโสดประสาธ พอได้ยินเป็นอารมณ์เข้ามาแล้ว เป็นคำพูดที่สบายใจหรือไม่สบายใจ พอสบายใจก็พอใจไป พอใจก็เพลินไปอย่างนั้นแหละ แต่ไม่ได้อะไร ไม่ได้ประโยชน์ ไม่ได้ความรู้อะไรเลย ไม่ได้ฝึกตน ไม่มีการศึกษาสักชนิดหนึ่ง ที่นี้ถ้าไม่ถูกใจ ไม่สบาย ขัดหู ระคายหู ก็ไม่พอใจ ไม่พอใจแล้วก็โกรธ โกรธแล้วก็เกิดเรื่อง ไม่พอใจใคร ไม่พอใจเพื่อนนักเรียนด้วยกัน ไม่พอใจแล้วเป็นอย่างไร ก็ปรุงแต่งไปในทางเกิดเรื่อง เป็นอันว่าไม่ได้เรียนรู้อะไรเลย ไม่ได้การศึกษาเลย นี่คือการไปตามกระบวนการของปัจจุสมุปบาท ทำให้เกิดทุกข์เกิดปัญหา

ที่นี้ เปลี่ยนมาเป็นจิตสำนึกในการศึกษา พอมีผัสสะรับรู้บ้างทางหูก็ดี ทางตากก็ดี เช่น ได้ยินคำพูดของเขา เกิดเวทนา ความรู้สึกสบายไม่สบาย หรือสุขหรือทุกข์ รู้ทัน ช่างมัน สุขก็ดี ก็รู้ว่ามันสุข ทุกข์ก็รู้ว่ามันเป็นทุกข์ แต่ตัดตอนไม่ปรุงแต่งด้วยตัณหา จิตสำนึกในการศึกษามาพร้อมด้วยสติว่า โอ้! อันนี้มีอะไรที่เราจะได้เรียนรู้บ้าง มีข้อมูลอะไรบ้างที่เป็นประโยชน์ แม้แต่คำดำของเขาเราก็ยอมได้ประโยชน์อะไรบ้าง ได้เรียนรู้

อะไรบางอย่าง เรียนรู้แล้วมันจะมาเป็นประโยชน์ในการฝึกตัวของเราอย่างไร ก็รับมาใช้ประโยชน์ได้

ถ้ามีจิตสำนึกในการศึกษาแบบนี้ ก็จะทำลายวงจร ปฏิจจสมุปบาทได้ทันที แล้วก็มีการเรียนรู้ มีการฝึกฝน พัฒนาตนขึ้นมาแทน เพราะฉะนั้น คนประเภทนี้สบาย อยู่ในสถานการณ์อะไรก็สบาย ตนเองก็มีความสุข ไม่มีความทุกข์มาก ไม่มีเรื่องมีราวกับใครแล้วยังได้ด้วย คือ ได้ประโยชน์ทั้งในด้านก้าวหน้ามีความเจริญพัฒนาตน และในด้านได้ความรู้ จึงได้การเรียนรู้และพัฒนาตนตลอดเวลา ก็เป็นอันว่าจะช่วยให้การศึกษาเล่าเรียนได้ผลดี ถ้าว่าในแง่แรงจูงใจก็เข้ากับแรงจูงใจแบบฉันทะที่ว่ามาเมื่อกี้คือมีความใฝ่รู้ นอกจากนั้นยังเป็นการสร้างความสัมพันธ์ที่ดี ระหว่างครูกับนักเรียนอีกด้วย นักเรียนจะไม่โกรธง่าย ๆ ไม่ใช่ครูว่าอะไรไม่ได้ อีกอีกก็โกรธหรือในนักเรียนต่อนักเรียนด้วยกันก็มีความสัมพันธ์ที่ดี เป็นการสร้างบรรยากาศในการศึกษา บรรยากาศทางการศึกษาที่แท้จริงจะเกิดขึ้นได้ในโรงเรียน หรือสถานศึกษา ก็เพราะผู้เรียนมีจิตสำนึกในการศึกษาอยู่ตลอดเวลา นอกจากนั้น ยังช่วยนักเรียนเองให้มีสุขภาพจิตดีอีกด้วย เพราะว่ามันมองทุกอย่าง เป็นประโยชน์ ก็มีจิตใจสบายไม่มีปัญหา หัวเราะได้ตลอดเวลา วันนี้ฟังคนโน้นด่ามา เอ๊ะ! เราได้อีกแล้ว เราได้

ความรู้ ได้สิ่งสำหรับทดสอบฝึกฝนปรับปรุงตน ได้ตลอดเวลา เป็นคนที่เจริญก้าวหน้า พัฒนาตลอดกาล เพราะฉะนั้น จะต้องสร้างจิตสำนึกในการศึกษา ซึ่งปัจจุบันนี้ขาดมาก

รวมความว่า สองอย่างนี้ต้องสร้างให้สำเร็จ คือแรงจูงใจในการศึกษา และจิตสำนึกในการศึกษา เอาละขอผ่านไป

ศึกษา

บทที่ ๓

สารัตถะของการศึกษา

การศึกษาที่จะได้ผลดี จะแก้ปัญหาวิตและสังคมได้สำเร็จ จะต้องมีความชัดเจนในความหมาย ในความมุ่งหมาย และในการทำหน้าที่ของมัน

ปัญหาอย่างหนึ่งในการศึกษา ก็คือ มันมีความหมาย ความมุ่งหมาย และการทำหน้าที่ไม่ชัดเจน แม้ว่าเราจะสามารถให้ความหมายและความมุ่งหมายของการศึกษาไปได้ต่าง ๆ หลาย ๆ อย่าง แต่จะใช้ได้จริงก็ต่อเมื่อมีความชัดเจน โดยจะต้องมีความหมายครอบคลุมทุกด้าน มีจุดหมายที่ไปถึงสูงสุดว่าอยู่ที่ไหนชัดเจน และมีองค์ประกอบที่ชี้ทางปฏิบัติให้เห็นว่า จะทำอะไรกันอย่างไร ในที่นี้จะพูดถึงแง่ต่าง ๆ ที่ จะนำมาใช้สำรวจตรวจสอบความหมายและความมุ่งหมาย ตลอดจนการทำหน้าที่ของการศึกษา โดยจะเริ่มด้วยเรื่องหรือแง่ที่ง่ายก่อน กล่าวคือการทำหน้าที่หลัก ๒ ประการของการ

การศึกษากับการทำหน้าที่หลัก ๒ ประการ

เราอาจจะพูดได้ว่า การศึกษานั้นมีหน้าที่หลัก ๒ ประการ หน้าที่ที่ ๑ หน้าที่ถ่ายทอดศิลปวิทยา หมายถึง การถ่ายทอด รักษา ส่งเสริมเพิ่มพูนวิชาการและวิชาชีพ ตลอดจนสืบทอดมรดกวัฒนธรรมทางวิชาการของมนุษย์ ซึ่งมีทั้งภารกิจระยะสั้นและระยะยาว ระยะสั้นก็คือ สำหรับบุคคลแต่ละคนหรือแต่ละชีวิต ระยะยาวก็คือ อารยธรรมที่สืบทอดต่อกันไปของมนุษยชาติทั้งหมด ทั้งนี้ไม่ว่าในระยะสั้นหรือระยะยาวก็ตาม ก็มีหลักการพื้นฐานว่า จะต้องให้มีความรู้จริง และรู้ยิ่งขึ้นไป ให้รู้จริงก็หมายความว่า ถ้าเป็นครูถ่ายทอดความรู้ก็ต้องถ่ายทอดให้นักเรียนได้รู้จริง และนักเรียนเองก็ต้องมีความใฝ่รู้ที่จะไปศึกษาค้นคว้าให้ได้ความรู้จริงในวิชาการและวิชาชีพนั้น ๆ นอกจากรู้จริงแล้วก็รู้ยิ่ง ๆ ขึ้นไปอีก เพราะว่าในแง่ของการสืบทอดมรดกวัฒนธรรมของมนุษย์นั้น จะต้องมีการเพิ่มพูนหรือทำให้งอกงามยิ่งขึ้น มนุษย์ในรุ่นก่อน ๆ แสวงหาความรู้ทำให้วิทยาการเจริญก้าวหน้ามาได้แค่นี้ รุ่นต่อไปก็คิดค้นสร้างเสริมเพิ่มพูนขยายออกไปอีก ให้เจริญงอกงามยิ่งขึ้นไป แต่รวมแล้วก็คือให้รู้จริง และรู้ยิ่งขึ้นไป

นอกจากให้รู้จริงและรู้ยิ่งขึ้นไปแล้ว ก็ให้ทำได้จริง โดยเฉพาะในด้านวิชาชีพ เมื่อเขาเรียนรู้แล้ว ครูก็ต้องสอนให้เขาทำได้จริงด้วย นักเรียนเองก็ต้องพยายามที่จะเรียนปฏิบัติฝึกฝนตนเองให้ชำของชำนาญ จนกระทั่งทำได้จริงสามารถนำไปใช้ประกอบอาชีพได้ แล้วก็ก้าวสู่ขั้นที่พูดมาแล้ว คือ สร้างความเป็นเลิศ คือทำให้วิชาการและวิชาชีพของตนที่ตนเรียนตนสอนนั้น มีความเป็นเลิศ เป็นเลิศในความหมายอย่างที่เราพูดมาแล้ว เลิศทั้งในสติปัญญาความสามารถส่วนตน เลิศเป็นอย่างดีที่สุดของสิ่งที่กระทำ และเลิศในประโยชน์ต่อชีวิตสังคมประเทศชาติ นี่เป็นเรื่องของการถ่ายทอดที่พูดสั้น ๆ

หน้าที่ที่ ๒ คือ หน้าที่ในการชี้แนะให้รู้จักการดำเนินชีวิตที่ดีงามถูกต้องและการฝึกฝนพัฒนาตนจนถึงความสมบูรณ์ อันนี้เป็นหน้าที่ซึ่งเป็นเรื่องของการศึกษาแท้ ๆ เป็นเนื้อตัวแท้ ๆ ของการศึกษา

หน้าที่อย่างที่สองนี้ ครอบคลุมงานทางการศึกษามากมายหลายอย่าง รวมทั้งเรื่องที่เราอธิบายมาแล้ว เช่น การทำให้คนมีแรงจูงใจที่ถูกต้องในการศึกษา ก็เป็นหน้าที่ในแง่นี้ การสร้างจิตสำนึกในการศึกษา ก็เป็นหน้าที่ในแง่นี้ การทำให้คนมีพัฒนาการในด้านต่าง ๆ อย่างที่จะพูดต่อไป ก็เป็นหน้าที่

ในแง่นี้

ถ้าเราเทียบกับความเป็นครู ครูก็จะทำหน้าที่ในนามของการศึกษา โดยมีหน้าที่หลักอยู่ ๒ อย่างนี้เหมือนกัน คือ หน้าที่ที่ ๑ การถ่ายทอดหรือสืบทอดศิลปวิทยา ให้ความรู้วิชาการ ความรู้ในการประกอบอาชีพแก่ศิษย์ อะไรพวกนี้ซึ่งจะใช้ศัพท์เรียกว่า *ศิลปทายก* และหน้าที่ที่ ๒ ที่ครูทำหน้าที่ในนามของการศึกษา คือ การชี้แนะแนวทางดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง และทำให้เขาฝึกฝนพัฒนาตนให้เจริญงอกงามจนถึงความสมบูรณ์ซึ่งเป็นหน้าที่ที่เราใช้ศัพท์ว่า *กัลยาณมิตร* รวมความว่า ครูทำหน้าที่ในนามของการศึกษา โดยเป็นศิลปทายก และเป็นกัลยาณมิตร

ถ้าเทียบกันระหว่างหน้าที่ ๒ อย่างนี้ หน้าที่อย่างแรก คือ การถ่ายทอดสืบต่อศิลปวิทยา ทำให้เป็นที่รู้จักกันกว้างขวาง และเจริญก้าวหน้าละเอียดลึกซึ้งยิ่งขึ้นไป แล้วเอาไปใช้ในการใช้งาน ตลอดจนเอาไปพัฒนาประเทศชาติสังคม ทำให้เกิดความเจริญมั่งคั่งพร้อมสุขสวัสดิภาพรุ่งเรืองและมีความเป็นเลิศ นี่เป็นหน้าที่ในด้านการสร้างเครื่องมือ เหมือนกับที่เราสร้างเครื่องมือให้เด็ก เด็กเรียนจบออกไปก็มีวิชาการและวิชาชีพนี้ไปเป็นเครื่องมือประจำตัว เอาไปใช้ประกอบอาชีพเลี้ยงชีวิต ไปพัฒนาวัตถุ พัฒนาสภาพแวดล้อม ความเป็น

อยู่ภายนอก

ส่วนหน้าที่ที่สอง คือ หน้าที่ในการชี้แนะแนวทางการดำเนินชีวิตและฝึกฝนพัฒนาตน อันนี้จึงจะเข้าถึงเนื้อตัวของมนุษย์แท้ ๆ หรือเป็นเรื่องของความเป็นมนุษย์โดยตรง ถ้าเป็นการพัฒนา ก็คือ การพัฒนาตัวบุคคลที่จะไปใช้เครื่องมือ หมายความว่า หน้าที่ที่หนึ่งด้านถ่ายทอดทำให้มีศิลปวิทยา มีความรู้วิชาชีพต่าง ๆ ก็เท่ากับมีเครื่องมือแล้ว แต่ตัวคนที่จะใช้เครื่องมือ นั้น ยังต้องมีการศึกษาอีกด้านหนึ่งด้วย คือศึกษาในการฝึกฝนความเป็นมนุษย์ของตัวเอง พัฒนาตนในการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง จึงจะเป็นผู้ไปใช้เครื่องมือได้อย่างถูกต้อง และเป็นประโยชน์อย่างแท้จริง ความเจริญมั่งคั่ง รุ่งพร้อมรุ่งเรือง และความเป็นเลิศที่แท้จริงจึงจะเกิดขึ้นได้ ไม่ใช่ความมั่งคั่งรุ่งพร้อมอย่างกระพริบกระพราง และจึงจะเป็นความมั่งคั่งรุ่งเรืองเป็นเลิศที่มีคุณค่าเป็นอิสรภาพและสันติสุขของมนุษย์ ทั้งของชีวิตและของสังคม ไม่ใช่มั่งคั่งรุ่งเรืองเป็นเลิศที่เป็นทุกข์ แฝงไว้ด้วยการเบียดเบียนทำลายกัน นำวันหาวดกล้ว และนำไปสู่ความพินาศ ถึงตอนนี้ก็เลยอยากจะพูดถึงไอน์สไตน์อีกนิดหน่อย ย้อนกลับไปหาไอน์สไตน์อีก เพราะเขาก็เกิดพูดเรื่องนี้ขึ้นมาฟังด้วย ในการให้การศึกษาตามแบบหน้าที่ที่หนึ่งที่ว่า ถ่ายทอดศิลปวิทยา

วิชาการ วิชาชีพ จนกระทั่งให้มีความเป็นเลิศนั้น เราจะมีภาระเน้นย้ำกันในเรื่องอย่างหนึ่ง คือ ให้มีความชำนาญพิเศษเฉพาะอย่าง หรือเชี่ยวชาญพิเศษในด้านใดด้านหนึ่งจำเพาะเป็นเรื่อง ๆ ไป ซึ่งในยุคสมัยหนึ่งมีการเน้นมาก แม้แต่ในสมัยนี้ก็เน้นมาก คือถือว่า specialization (ความชำนาญเฉพาะพิเศษ) นี้สำคัญมาก ฉะนั้น การศึกษาในด้านที่หนึ่งก็จะมาเน้นจุดสำคัญอยู่ที่นี้ คล้ายกับว่า อันนี้เป็นจุดสุดยอดของการศึกษา เพราะมันจะไปเกี่ยวกับความเป็นเลิศด้วย แต่ในการศึกษาที่ถูกต้อง เมื่อสร้างคนให้เป็นผู้มีความเชี่ยวชาญพิเศษในด้านใดด้านหนึ่งแล้ว ความชำนาญพิเศษเฉพาะด้านที่เป็นหน้าที่ที่หนึ่งของการศึกษานั้น จะต้องไปสัมพันธ์กับการศึกษาในหน้าที่ข้อที่สองด้วย คือ การศึกษาเพื่อเสริมความเป็นมนุษย์ให้สมบูรณ์ ที่ว่าจะให้ดำเนินชีวิตดีงามถูกต้อง ฝึกฝนพัฒนาตนให้สมบูรณ์ ในทัศนะของไอน์สไตน์เขาบอกว่า

“การสอนคนให้มีความรู้เชี่ยวชาญพิเศษอย่างเดียวไม่พอ ถ้าทำอย่างนั้น คนก็จะกลายเป็นเครื่องจักรกลที่มีประโยชน์ชนิดหนึ่ง แต่ไม่เป็นบุคลิภาพ ที่ได้รับการพัฒนาอย่างประสานกลมกลืน... คนที่มีแต่ความรู้ที่เชี่ยวชาญพิเศษ จะคล้ายกับสุนัขที่ฝึกดีแล้ว มากกว่าจะเป็นบุคคลเต็มคน”

เขาวางอย่างนั้น ไม่ใช่อาตมภาพว่านะ ไอน์สไตน์ว่า การศึกษาที่ทำให้คนมีความเชี่ยวชาญพิเศษแต่เพียงอย่างเดียว นั้น จะทำให้คนเป็นเหมือนกับสุนัขที่ฝึกดีแล้ว สุนัขที่ฝึกดีแล้วมันก็เก่งในเรื่องนั้น ๆ ฝึกให้เก่งในเรื่องใดมันก็เก่งและไปทำในเรื่องนั้นได้ดี แต่ไม่เพียงพอที่จะให้มีความเป็นคน ฉะนั้น จึงต้องมีการศึกษาด้านที่สองเข้ามาเป็นแกนเป็นเนื้อแท้ของการพัฒนาคน เพื่อให้เขาดำเนินชีวิตที่ถูกต้องดีงาม มีความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ แล้วเขาก็จะได้นำเอาศิลปวิทยาที่ชำนาญพิเศษนั้นไปใช้เป็นเครื่องมือดำเนินชีวิต และพัฒนาสร้างสรรพชีวิตและสังคมให้ถูกต้องดีงามต่อไป

ถ้าจะพูดให้เป็นทางการสักหน่อย ก็ต้องย้อนจากข้างหลังเข้ามาว่า การทำหน้าที่ด้านที่ ๒ ของการศึกษา ที่ว่าเป็นการฝึกฝนคนให้รู้จักดำเนินชีวิตที่ดีงาม รู้จักพัฒนาตนให้เป็นคนที่สมบูรณ์นั้น เรียกว่าเป็น การสร้างบัณฑิต ส่วนการทำหน้าที่ด้านที่ ๑ ที่ว่าเป็นการถ่ายทอดศิลปวิทยา ให้สามารถจัดเจนในวิชาการและวิชาชีพที่จะนำไปเลี้ยงชีวิตของตน ตลอดจนไปพัฒนาสังคมประเทศชาตินั้น เรียกว่าเป็น การสร้างเครื่องมือให้แก่บัณฑิต ถ้าสร้างแต่เครื่องมือ ไม่ได้สร้างบัณฑิต ก็อาจจะกลายเป็นว่า โจรหรือคนพาลจะได้เครื่องมือ นั้นไปใช้ ซึ่งแทนที่จะเป็นคุณก็จะกลายเป็นโทษ ยิ่งเครื่อง

มือหรืออุปกรณ์มีประสิทธิภาพมากเท่าใด ก็จะทำให้เกิดผลร้ายหรือความพินาศมากขึ้นเท่านั้น

ปริญญาที่เป็นผลของการศึกษา

พอพูดถึงเรื่องความชำนาญพิเศษ ก็เลยอยากจะพูดแทรกเป็นเกร็ดอีกเรื่องหนึ่งคือ ในการศึกษาของเราปัจจุบัน โดยเฉพาะในระดับอุดมศึกษา นี้ เราแบ่งเป็นชั้นๆ เรียกว่าเป็นปริญญา ๓ ชั้น มีปริญญาตรี ปริญญาโท ปริญญาเอก การศึกษา ๓ ชั้นนี้จะมีลักษณะที่ลุ่มลึกลงไปตามลำดับ ปริญญาตรีจะมีลักษณะแบบกว้าง ๆ ทั่ว ๆ ไปมากกว่า แล้วก็จะเจือลึกลงไป ๆ จนถึงปริญญาเอก ซึ่งจะเน้นเฉพาะด้านให้มีความเชี่ยวชาญพิเศษ คล้าย ๆ อย่างที่ว่าเมื่อกี้ ที่นี้การใช้คำว่าปริญญาก็ดี การแบ่งปริญญาเป็น ๓ ชั้นก็ดี ก็เกิดไปตรงกับหลักในพุทธศาสนาขึ้นมาอีก คล้ายกับว่าเราไปเอาคำว่าปริญญาของพุทธศาสนามาใช้ แต่ท่านก็มีปริญญาของท่านอยู่แล้ว ซึ่งมี ๓ ชั้นเหมือนกัน

คำว่า ปริญญา แปลตามศัพท์ว่า รู้รอบ รู้ทั่วถ้วน รู้ทั่วถึง รู้ทั่วตลอด ความรู้ทั่วถ้วน ทั่วถึง ทั่วตลอด นี้เรียกว่า ปริญญา แต่ถ้าแปลกันทั่ว ๆ ไป ท่านแปลว่า การกำหนดรู้ ปริญญานี้ก็มี ๓ ชั้น ชั้นที่ ๑ เรียกว่า ญาตปริญญา ชั้นที่ ๒ เรียกว่า

ตีรณปริญญา ขั้นที่ ๓ เรียกว่า ปหานปริญญา มีความหมายโดยสังเขป คือ

ขั้นที่ ๑ ญาตปริญญา แปลว่า รู้ขั้นรู้จัก หมายถึง การรู้จักปรากฏการณ์ หรือเรื่องราวจำเพาะอย่าง รู้สิ่งนั้นจำเพาะตัว รู้ลักษณะจำเพาะของมัน ซึ่งเรียกว่า รู้ปัจจัยตตลักษณะ คือ ถ้ารู้สิ่งใดสิ่งหนึ่ง เรื่องใดเรื่องหนึ่ง ปรากฏการณ์อันใดอันหนึ่ง ก็รู้เฉพาะสิ่ง เรื่องหรือปรากฏการณ์นั้นให้เห็นชัด เข้าใจชัด รู้ลักษณะเฉพาะของมัน รู้สภาวะของมันว่าคืออะไร รู้ความเป็นมาเป็นไปและเหตุปัจจัยของมันว่าเป็นมาอย่างไร เกิดจากเหตุปัจจัยอะไร เป็นความรู้เฉพาะเรื่องเฉพาะปรากฏการณ์นั้น ๆ ยกตัวอย่างในทางหลักธรรม เช่น เรื่องขันธ ๕ แบ่งออกเป็น รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ความรู้ว่ารูปธรรมคืออะไร เวทนาคืออะไร ฯลฯ รู้ว่า เวทนา คือสภาวะที่ส่วยอารมณ์หรือความรู้สึกสุขทุกข์ รู้ไปจนถึงว่า เวทนานี้เกิดจากอะไร เกิดจากผัสสะ ตลอดจนกระบวนการทั้งหมดของการเกิดขึ้นของสิ่งนั้น ๆ หรือปรากฏการณ์นั้น ๆ ความรู้ระดับนี้เรียกว่า “ญาตปริญญา”

ขั้นที่ ๒ ตีรณปริญญา แปลว่า รู้ขั้นตรองเห็น หมายถึง รู้เห็นความจริงที่อยู่เบื้องหลังปรากฏการณ์หรือเรื่องราวนั้น ซึ่งเป็นลักษณะร่วมที่เป็นพื้นฐาน อันทำให้สามารถเชื่อมโยง

ความรู้ในเรื่องหรือปรากฏการณ์เฉพาะนั้นกับเรื่องอื่น ๆ หรือปรากฏการณ์อื่น ๆ ได้ เข้าใจทั่วถึงกันทั้งหมด เป็นการรู้ความจริงที่แผ่ครอบคลุมทุกสิ่งทุกอย่างกว้างออกไป อย่างที่เรียกว่ารู้สามัญลักษณะ หมายความว่า ในขั้นที่หนึ่ง ตอนแรกเรารู้เฉพาะเรื่องหนึ่ง ๆ และรู้เรื่องนั้นจริง ๆ จัง ๆ ต่อมาในขั้นที่ ๒ นี้ เรารู้ความจริงที่ซ่อนอยู่เบื้องหลังสิ่งนั้น ซึ่งความจริงนี้จะโยงสิ่งนั้นไปหาสิ่งอื่นทั้งปวง เชื่อมถึงกันหมด ความรู้ขั้นนี้เรียกว่า “ตีรณปริญญา”

ขั้นที่ ๓ ปหานปริญญา แปลว่า รู้ขั้นกำจัดละ แก้ไขปัญหาได้สำเร็จเสร็จสิ้น หมายถึงความรู้ขั้นใช้ปฏิบัติการแก้ไขปัญหาได้สำเร็จ คือดับทุกข์ของมนุษย์ได้ ลอยตัวพ้นไปเป็นอิสระ เป็นปริญญาขั้นสุดท้าย เพราะใช้ทำการได้เสร็จสรรพ บรรลुวัตถุประสงค์ของชีวิตแล้ว

ในทางพระพุทธศาสนา ปริญญาทั้งสามขั้นนี้เป็น โลกีย์ปริญญา แต่เมื่อจบโลกีย์ปริญญาครบ ๓ ขั้นแล้ว ก็เข้าถึง โลกุตตรธรรม ผู้ที่สำเร็จปริญญาทั้ง ๓ นี้ เรียกว่า เป็น บัณฑิต และได้ชื่อว่าเป็น อริยะ หรือ อารยชน ที่แท้จริง

ปริญญา ๓ ในทางหลักธรรมนี้ ดูคล้ายว่าจะกลับกันกับระบบการจัดชั้นปริญญาในปัจจุบัน คือ ในปัจจุบันนี้ ให้รู้กว้างก่อนแล้วจึงเจาะลึกลงไปจนรู้จำเพาะเต็มที่ แต่ของท่าน

กลายเป็นรู้จำเพาะก่อน แล้วจึงขยายกว้างออกไปเป็นรู้ทั่ว แต่ความรู้ทั่วในที่นี้ ไม่ได้หมายความว่ารู้ทั่วไปทุกสิ่งทุกอย่าง แต่หมายถึงการรู้ความจริงลึกลงไป ที่เป็นพื้นฐานอยู่เบื้องหลังปรากฏการณ์ ซึ่งเมื่อรู้แล้วก็เข้าใจสิ่งนั้นเชื่อมโยงกับสิ่งอื่นได้ทั้งหมด นำไปสู่ความรู้ที่ทำให้แก้ปัญหาได้สำเร็จ มองในแง่หนึ่งก็เป็นการรู้ลึกลงไปเหมือนกัน อย่างไรก็ตามโดยปกติเรื่องปริญา ๓ นี้ เป็นหลักการที่ท่านใช้ในทางจิต แต่ก็ป็นความรู้และแง่คิดที่เกี่ยวข้องซึ่งน่าพิจารณา และอาจนำเอามาประกอบความคิดให้เป็นประโยชน์ได้

พูดอีกแนวหนึ่ง อาตมภาพว่า การจัดระบบปริญาสามขั้นของสองแบบนี้ คือ แบบพัฒนาชีวิตของพระพุทธศาสนากับแบบระดับวิชาการของสถาบันสมัยใหม่ น่าจะไม่ขัดกัน แต่ช่วยเสริมกันด้วยซ้ำ คือ เราก็เริ่มจากความรู้แบบปริญาตรี ปริญาโท และปริญาเอกนั้นแหละ แต่ต่อจากปริญาตรี - โท - เอก นั้นแล้ว ก็จึงเข้าสู่ญัตตปริญา ตีรณปริญา และปหานปริญาต่อไป เป็นอันจบสิ้น สำเร็จการศึกษาอย่างแท้จริง เพราะว่า ปริญาตรีที่ว่ารู้ทั่ว ๆ กว้าง ๆ นั้นมิใช่เป็นการรู้ความจริงพื้นฐานที่อยู่เบื้องหลังสิ่งทั้งหลายเลย แต่บางทีเป็นเพียงการรู้อย่างโน้นนิดอย่างนี้หน่อย รู้พอรู้จักอย่างละนิดละหน่อยกว้าง ๆ ทั่ว ๆ ไป พอถึงปริญาโท ก็

จำกัดวงแคบลง รู้ลึกลงไปอีกหน่อย จนถึงขั้นปริญาเอกแล้ว จึงรู้จำเพาะเรื่องเดียวเต็มที่ ซึ่งถ้านำมาเทียบกับทางธรรม ก็กลายเป็นว่าจะต้องต่อขึ้นไปอีก คือ ต่อจากนั้นจึงรู้ความจริงที่เป็นพื้นฐานลึกลงไปที่อยู่เบื้องหลังของสิ่งทั้งหลาย พอรู้จักเชื่อมโยงสิ่งทั้งหลายถึงกันได้ เห็นสายโยงสัมพันธ์ แล้วก็รู้ถึงขั้นที่ใช้แก้ปัญหาได้สำเร็จผล

ถ้ามองดูตามแนวนี้นี้แล้ว จะกลายเป็นคล้ายกับว่า ปริญา ๓ ขั้นของสถาบันสมัยใหม่นั้น เป็นเพียงขั้นตอนย่อยของปริญาขั้นที่ ๑ ในทางหลักธรรม คือ แบ่งชอยญัตตปริญา เป็น ๓ ขั้น เมื่อจบปริญาเอกแล้ว ก็มาเข้าต่อกับปริญาในพระพุทธศาสนาขั้นต่อ ๆ ไป ดังจะเห็นได้ว่าความรู้ขั้นวิทยาศาสตร์แท้จริงอย่างของไอน์สไตน์ ที่ว่ารู้เข้าใจกฎเกณฑ์สามัญที่อยู่เบื้องหลังปรากฏการณ์ทั้งหลาย จึงจะเทียบเคียงเข้ากันได้ไนขั้น ตีรณปริญา

คติอย่างหนึ่งที่น่าจะได้จากเรื่องปริญา ๓ ในพระพุทธศาสนา ซึ่งอาจจะนำมาใช้ประกอบความคิดในทางการศึกษาได้ดี ก็คือ การจัดลำดับขั้นปริญาของท่าน ที่เริ่มจากรู้จักเรื่องราวเฉพาะก่อน แล้วจึงรู้ชั้นโยงเรื่องราวต่าง ๆ ถึงกันได้ แล้วก็รู้จักใช้ความรู้นั้นจัดการแก้ปัญหาได้สำเร็จ โดยเฉพาะจะรู้ขั้นสูงสุดสำเร็จการศึกษาจริง ก็ต่อเมื่อรู้ที่จะแก้ไข

ปัญหาดับทุกข์ได้จริง ความรู้นั้นมิใช่ลึกลับวิชาการขาดลอย จากชีวิตมากขึ้น แต่ลึกลงไปแล้ว ยิ่งสำเร็จประโยชน์ในการ แก้ปัญหาทำให้มนุษย์เข้าถึงอิสรภาพมากขึ้น

ก่อนจะผ่านเรื่องหน้าที่หลักสองอย่างของการศึกษานี้ไป มีข้อสังเกตและข้อเน้นย้ำบางประการที่ควรกล่าวเพิ่มเติมไว้ ณ ที่นี้ด้วยดังนี้

ก) ข้อสังเกตเกี่ยวกับคำว่า จริยธรรม และ จริยศึกษา

ข้อสังเกตอย่างแรก ก็คือ การศึกษาในแง่ที่ทำหน้าที่ด้าน ที่สองทั้งหมดที่กล่าวมา ที่ว่าชี้แนะแนวทางให้คนดำเนิน ชีวิตอยู่อย่างถูกต้องดีงามเป็นประโยชน์ แล้วก็ฝึกฝนพัฒนา ตนให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์นี้แหละคือ ตัวจริยะ หรือถ้าจะ เรียกว่า จริยศึกษา จริยศึกษาก็อยู่ที่นี้ทั้งหมด

เดี๋ยวนี้เราเข้าใจความหมายของคำว่า จริยะนี้แคบ เหลือเกิน เราแปลจริยะว่าอะไร เราแปลว่า ความประพฤติใช้ ใหม่ แล้วความประพฤติในภาษาไทยแปลว่าอะไร แปลว่า การแสดงออกทางกายวาจาให้ปรากฏแก่ผู้อื่น อะไรทำนองนี้ นี่เป็นความหมายเพียงส่วนหนึ่ง ซึ่งคำว่าประพฤติเองก็ถูก เข้าใจแคบลง อันที่จริง ประพฤติ = พฤติ แปลว่า ความเป็นไป หมายถึงความเป็นไปของชีวิต

จริยะแปลว่าอะไร จริยะ มาจาก จร จร แปลว่า เทียว ไป ดำเนิน เดินทาง คนที่เทียวไปในป่าเขาเรียกว่าพเนจร พเนจร ก็คือวน + จร แปลว่า เทียวไปในป่า (แต่เดิวนั้นคนไทยเข้าใจผิด ใช้ผิด เทียวไปในเมืองเขาก็เรียกว่าพเนจร กลายเป็นอย่างนั้น ไป ศัพท์เดิม พเนจร แปลว่า เทียวไปในป่า เดิมนั้นเทียวที่ไหน ก็ใช้คำว่าพเนจรหมด) จร แปลว่าเทียวไป เอาไปใช้ ทางภายนอก เช่น จราจร แปลว่า เทียวไปเทียวมา อย่างนี้เรียกว่า เทียวข้างนอก ที่นี้เอามาใช้ข้างใน เทียวข้างในก็เป็นจรของ ชีวิต ได้แก่ การดำเนินชีวิต ไม่ใช่เพียงแค่ความประพฤติใน ความหมายแคบ ๆ ที่เราเข้าใจ

การดำเนินชีวิตที่ดีงามหรือประเสริฐ ก็ตรงกับที่พระ พุทธเจ้าตรัสไว้ว่า อยมะ ไซ ภิกขุ อริโย อญฺจุคฺโค มคฺโค พุรฺหมจฺริยํ แปลว่า มรรคมงคล ๘ ประการอันประเสริฐนี้ เรียกว่า จริยะอันประเสริฐ จริยะอันประเสริฐก็คือ ตั้งแต่ สัมมาทิฐิ จนถึงสัมมาสมาธิ มีทั้ง ศีล สมาธิ ปัญญา ครบ หมด แต่เดี๋ยวนี้เราเหลือจริยะแค่ศีล เพราะเราเอาคำว่าจริยะ ไปแปล ethics ได้แค่ moral ซึ่ง moral ก็เป็นเรื่องศีลเท่านั้น แต่จริยะที่ประเสริฐ คือ พุรหมจริยะ มีทั้ง ศีล สมาธิ ปัญญา ครบบริบูรณ์

ฉะนั้น จริยะนี้ก็ตรงกับความหมายของการศึกษาใน

หน้าที่ข้อที่ ๒ ทั้งหมด คือ การชี้แนะแนวทางการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง ถ้าอย่างนี้ จริยะก็ต้องเป็นแกนของการศึกษาเลยทีเดียว คนที่จะไปใช้วิชาการ ใช้ความรู้วิชาชีพเป็นเครื่องมือในการทำงานพัฒนาสิ่งต่าง ๆ ภายนอกนั้น จะต้องมีการศึกษาด้านที่ ๒ นี้ไว้ ตัวการศึกษาด้านที่ ๒ นี้คือ จริยะ และ จริยะนี้แหละคือตัวการศึกษา

จริยะนั้น ใช้กันว่าจริยธรรม ก็มี จริยศึกษา ก็มี ถ้าเป็นการดำเนินชีวิตของเขา เป็นหลักการดำเนินชีวิตก็เป็นจริยธรรม ถ้าเป็นการฝึกให้เขามีการดำเนินชีวิตที่ดีก็เป็นจริยศึกษา แยกกันได้อย่างนี้ ฉะนั้น จริยะตัวแท้สุด ก็คือเป็นตัวการศึกษา หรือการศึกษาในความหมายที่แท้ ที่เป็นแกนของความเป็นคน เป็นตัวเนื้อตัวจริงที่ว่าชี้แนะฝึกฝนให้คนพัฒนาตนดำเนินชีวิตให้ถูกต้องสมบูรณ์ เมื่อเขาดำเนินชีวิตถูกต้อง เขาก็เป็นคนที่มีจริยธรรม จริยะนั้นก็เป็นเนื้อเป็นตัวที่แท้จริงของการศึกษาที่อยู่ข้างในทั้งหมด ไม่ใช่มีความหมายแค่ความประพฤติเท่านั้น

ข) ข้อย้าเกี่ยวกับองค์ประกอบหลักในการทำหน้าที่ของการศึกษา

การทำหน้าที่ของการศึกษาทั้งหมดที่วามมาแล้ว ทั้งเรื่อง

การถ่ายทอดศิลปวิทยา และเรื่องการชี้แนะแนวทางดำเนินชีวิตฝึกฝนพัฒนาตนให้สมบูรณ์นี้ ติดเนื่องอยู่ด้วยกันกับกระบวนการของการศึกษา ซึ่งแยกองค์ประกอบตามแนวพระพุทธศาสนาได้เป็น ๒ อย่าง ที่เราเรียกว่าองค์ประกอบหลักในการศึกษา ๒ อย่าง คือ องค์ประกอบภายใน และ องค์ประกอบภายนอก

๑. องค์ประกอบภายนอก หรือปัจจัยภายนอก ได้แก่ หลักที่เรียกว่า *ปรโตโมสะ* แปลว่า เสียงจากอื่น ข่าวสาร แหล่งความรู้ หรืออิทธิพลจากภายนอก

๒. องค์ประกอบภายใน หรือปัจจัยภายใน ได้แก่ หลักหรือข้อธรรมที่เรียกว่า *โยนิโสมนสิการ* แปลว่า การพิจารณาโดยแยบคาย (ทำในใจโดยแยบคาย) ความคิดตลอดสาย หรือคิดสืบค้นถึงต้นเค้า ความรู้จักคิด อย่างที่เราพูดกันในสมัยนี้ว่า คิดเป็น

ปรโตโมสะ นั้น เป็นแหล่งโดยตรงของหน้าที่ที่หนึ่งของการศึกษา คือ การถ่ายทอดศิลปวิทยา ความรู้วิชาการ วิชาชีพ ที่เรียกว่า เป็นหน้าที่ของศิลปทายก

ส่วนในการทำหน้าที่อย่างที่สองของการศึกษานั้น เมื่อเราให้การศึกษาก็คือ เราจะสร้างคนให้เกิดโยนิโสมนสิการที่เป็นปัจจัยภายในขึ้นมาเป็นพื้นฐานของการพัฒนาตัวบุคคล

นั่นทั้งหมด โยนิโสมนสิการนี้ก็อย่างที่ว่าแล้ว คือ เป็นความรู้ จักคิด หรือคิดเป็น แต่ไม่ใช่แค่นั้น คิดเป็น คือ คิดอย่างไร ก็ ต้องวิเคราะห์กันต่อไปอีก เช่น รู้จักคิดแยกแยะองค์ประกอบ รู้จักคิดสืบสาวหาเหตุผล เป็นต้น

โยนิโสมนสิการนี้ เข้ามาเป็นแกนของหลักการสำคัญ ๆ ของการศึกษา เท่าที่เข้ามาแล้วทั้งหมด เช่น แรงจูงใจที่ ถูกต้องในทางการศึกษาก็ต้องอาศัยโยนิโสมนสิการ จิตสำนึก ในการศึกษาที่ทำให้คนรู้จักรับรู้ โดยแทนที่จะรับรู้สิ่งต่าง ๆ ในรูปที่เข้ามามีกระทบตัวตน บีบคั้นจิตใจของตน หรือทำให้เกิดความขัดแย้ง ก็รับรู้ในลักษณะที่เข้ามาเป็นข้อมูลของ ความรู้และเป็นข้อมูลในการฝึกฝนพัฒนาตน การตั้งจิตสำนึก นี้ก็เกิดขึ้นได้ เพราะมีโยนิโสมนสิการ ตลอดจนการดึงเอา ศักยภาพของตนออกมาพัฒนาได้ ก็เพราะมีโยนิโสมนสิการ ฉะนั้น โยนิโสมนสิการ ซึ่งเป็นปัจจัยภายในนี้ จึงเป็นองค์ หลักของการศึกษาที่จะต้องเน้นกันอยู่ตลอดเวลา

ในการศึกษาที่ถูกต้องหรือสมบูรณ์ตามความหมาย องค์ ประกอบหลักของการศึกษาทั้งสองอย่างนี้ คือ ปัจจัย ภายนอกและปัจจัยภายใน จะต้องเชื่อมโยงถึงกัน หรือพูดให้ ตรงแท่ว่า ต้องโยงปัจจัยภายนอกให้เชื่อมถึงปัจจัยภายใน

ถ้าครูทำหน้าที่แต่เพียงถ่ายทอดวิชาการ และวิชาชีพ

อย่างเดียว ครูก็เป็นเพียงลิปปทายก ยังไม่มีคุณค่าที่สมควร จะให้เรียกว่าเป็นครู หรืออาจารย์ได้อย่างแท้จริง และครูที่เป็นลิปปทายกนั้นก็ช่วยให้เกิดองค์ประกอบของการศึกษา เฉพาะด้านภายนอก หรือปัจจัยภายนอก คือ เป็นเพียงปรโตโมสะอย่างเดียว ไม่สามารถจะพูดว่าได้ให้การศึกษาที่ ครบถ้วนสมบูรณ์ ไม่เป็นการศึกษาที่แท้จริง พูดง่าย ๆ ว่า ครูที่เป็นลิปปทายกอย่างเดียวนั้น เป็นเพียงปรโตโมสะที่ไม่มี คุณค่าพิเศษสำหรับความเป็นครู จึงอาจจะกลายเป็นลูกจ้าง หรือเป็นอะไร ๆ อย่างอื่น ๆ ที่ไม่สู้ดีไปได้ง่าย ๆ

ปรโตโมสะอย่างเดียวนั้นไม่ปลอดภัย เพราะอาจจะ เป็นเสี่ยงเป็นอิทธิพลที่ดีหรือร้ายก็ได้ อาจจะถูกนำไปใช้ในทางที่ ก่อผลดีหรือก่อผลร้ายก็ได้ ดังได้กล่าวมาข้างต้นแล้วว่า การ ถ่ายทอดศิลปวิทยา หรือความรู้ความชำนาญในวิชาการและ วิชาชีพต่าง ๆ นั้น เป็นเหมือนการสร้างเครื่องมือให้แก่เด็ก ผู้ เล่าเรียนจบแล้วจะนำเครื่องมือประจำตัวนี้ไปใช้ประกอบอาชีพ เลี้ยงชีวิตและทำการสร้างสรรค์พัฒนาสิ่งต่าง ๆ แต่เขา อาจจะนำเครื่องมือนี้ไปใช้ในทางที่เห็นแก่ตัว เบียดเบียน ก่อความเดือดร้อน เอาวัดเอาเปรียบคนอื่น ทำสังคมให้วุ่น วายเสียหมดไหมก็ได้ ผู้ให้เครื่องมือจึงควรมีความรับผิดชอบที่ จะให้เขานำเครื่องมือไปใช้อย่างถูกต้องด้วย โดยที่ผู้ได้รับ

เครื่องมือควรได้รับการฝึกอบรม กำชับ ตระเตรียมตัวให้นำเครื่องมือไปใช้ในทางที่ถูกต้องเป็นคุณประโยชน์ ครูจึงต้องทำหน้าที่ชี้แนะ แนวทางการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง และชักนำให้นักเรียนฝึกฝนพัฒนาตนด้วย โดยสร้างเด็กให้มีโยนิโส-มนสิการ เป็นปัจจัยสำหรับพัฒนาตัวเองขึ้นมาจากภายใน ถ้าทำได้อย่างนี้ ปรโตโมสะก็จะเป็นปรโตโมสะที่ดี ซึ่งจะได้ชื่อว่า เป็นกัลยาณมิตร

พูดอีกอย่างหนึ่งว่า ถ้าปรโตโมสะทำหน้าที่ได้ดี ก็จะกลายเป็นกัลยาณมิตร ซึ่งจะทำหน้าที่ให้การศึกษาคือครบถ้วนสมบูรณ์ คือมิใช่เป็นแต่เพียงแหล่งข่าวสารข้อมูลหรือผู้จัดหาเครื่องมือให้เขาเท่านั้น ซึ่งบางทีเครื่องอิเล็กทรอนิกส์ เช่น คอมพิวเตอร์ก็ทำแทนได้ และอาจทำได้ดีกว่าด้วยในบางกรณี แต่การเป็นผู้นำในการพัฒนาคนให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์เป็นงานของมนุษย์ที่ไม่มีอะไรทำแทนได้

เมื่อปรโตโมสะกลายเป็นกัลยาณมิตร การทำหน้าที่ของครูหรืออาจารย์ก็ครบถ้วนสมบูรณ์ โดยที่การพัฒนาคนให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์จะเป็นงานหลัก ส่วนการถ่ายทอดศิลปวิทยาหรือความเป็นศิลปทายก ก็จะเป็นงานสำคัญที่พึ่งอยู่ด้วย โดยถูกครอบคลุมอยู่ภายในงานหลักนั้น การพัฒนาคนจะต้องดำเนินไปตลอดเวลาในการทำหน้าที่ของครู หรืออาจารย์

ไม่ว่าในขณะนั้นจะทำหน้าที่ศิลปทายกถ่ายทอดวิทยาการและวิชาชีพออยู่ด้วยหรือไม่

เมื่อพูดมาถึงตอนนี้ ก็เท่ากับเป็นการบอกว่า การพัฒนาคนให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์นั้นแหละ เป็นเนื้อเป็นตัวเป็นความหมายที่แท้ของการศึกษา และในกรณีนี้ เราถือว่าการถ่ายทอดศิลปวิทยาเป็นกิจซ้อนเสริม ที่ห้อยหรือย้อยติดอยู่กับการพัฒนามนุษย์นั้นด้วย และในแง่หนึ่งมันก็เป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนามนุษย์นั่นเอง

การศึกษาในฐานะการพัฒนามนุษย์

หรือเครื่องมือพัฒนาชีวิต

การศึกษานั้นเป็นทั้งตัวการพัฒนา และเป็นเครื่องมือสำหรับพัฒนา คือ เป็นการพัฒนามนุษย์คนขึ้นไป โดยพัฒนาตัวคนทั้งคนหรือชีวิตทั้งชีวิต ตัวการพัฒนานั้น คือ การศึกษา เมื่อผู้เรียนมีการศึกษาอย่างนี้แล้ว ก็จะเอาคุณสมบัติที่ดีมี ซึ่งเกิดจากการศึกษานี้ ไปเป็นเครื่องมือในการดำเนินชีวิต และสร้างสรรค์สิ่งต่าง ๆ การศึกษาก็เลยกลายเป็นเครื่องมือของการพัฒนา ฉะนั้น ที่บอกว่าการศึกษาคือทั้งการพัฒนา และเป็นทั้งเครื่องมือพัฒนา ก็เป็นไปโดยนัยจะนี้ เมื่อเรามีการศึกษาดีแล้วจะไปพัฒนาประเทศพัฒนาวัตถุ หรือพัฒนา

อะไร ๆ ก็พัฒนาได้อย่างถูกต้อง โดยใช้การศึกษาที่ถูกต้องนี้เป็นเครื่องมือพัฒนา

การพัฒนามนุษย์หรือพัฒนาชีวิตนั้น จะเป็นไปได้ด้วยดี ต้องอิงอาศัยความเชื่อความมั่นใจ และความรู้ความเข้าใจที่เป็นพื้นฐานสำคัญ ๒ ประการ คือ

ก. ความเชื่อ ความมั่นใจในธรรมชาติของมนุษย์ว่าเป็นสัตว์ที่ฝึกฝนพัฒนาได้ และมีวิสัยแห่งการพัฒนาได้อย่างสูงสุด การพัฒนาคนนั้น มีลักษณะเด่นอย่างหนึ่งคือ การดึงเอาศักยภาพที่มีอยู่ในตัวมนุษย์แต่ละคนออกมาพัฒนาให้ออกมาเต็มที่ และใช้ให้ได้ผลดีที่สุด ซึ่งอันนี้ก็เป็นเรื่องที่อยู่ในแนวคิดของการศึกษาปัจจุบัน แต่วันนี้เราพูดในแง่ของพุทธศาสนาด้วย

พระพุทธศาสนานั้นมีความเชื่อพื้นฐานว่า มนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกได้ ในพุทธคุณมีข้อความบทหนึ่งว่า *ปริสทมมสรวกิ* แปลว่า พระพุทธเจ้าเป็นสารถิฝึกบุรุษที่ฝึกได้ ท่านถือว่ามนุษย์เป็น *ทัมมะ* คือ เป็นสัตว์ที่ฝึกได้ และคติในทางพุทธศาสนาถือว่าการฝึกฝนหรือการศึกษานี้เป็นสิ่งสำคัญ เพราะด้วยการฝึกหรือการศึกษานี้ มนุษย์จะกลายเป็นสัตว์ที่ประเสริฐ ดังพุทธพจน์ว่า ในบรรดามนุษย์ทั้งหลาย มนุษย์ที่ฝึกแล้วประเสริฐสุด (*ทนุโต เสฏโฐ มนุสฺสเสสุ*) ยิ่งกว่านั้นยังบอก ว่า มนุษย์ที่มีการศึกษาฝึกฝนพัฒนาดีแล้ว เป็น “*ภาวิตตตะ*”

เป็นผู้ที่แม้แต่เทวดา พระอินทร์ พระพรหม ก็เคารพบูชา คือเราถือว่า มนุษย์หรือสัตว์ที่มีการศึกษาฝึกดีแล้ว ประเสริฐแม้ยิ่งกว่าเทวดาและพระพรหม ฉะนั้น พระพุทธศาสนาจึงให้ความสำคัญแก่มนุษย์มาก และคตินี้ก็เข้ากับหลักศักยภาพที่ว่าจะ เราจะต้องดึงเอาศักยภาพของคนออกมาพัฒนาให้เต็มที่ จนถึงขั้นสูงสุด ซึ่งการที่จะพัฒนาศักยภาพได้ก็ต้องมีความเชื่อหรือยอมรับว่ามนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกได้ พูดอีกนัยหนึ่ง ความเชื่อในศักยภาพของมนุษย์ กับความเชื่อว่ามีมนุษย์เป็นสัตว์ ที่ฝึกได้นั้นเป็นหลักการอันเดียวกันนั่นเอง

ข. ต่อไปอีกแง่หนึ่งคือ การทำให้บุคคลแต่ละคนรู้จักตัวเอง และเสริมความพร้อมความสามารถ ในการที่จะตอบรับต่อสิ่งภายนอก ข้อนี้ก็เป็นสิ่งสำคัญ ก่อนที่จะก้าวไปในการพัฒนาตนเอง บุคคลนั้นก็ควรรู้จักตัวของเขาเองตามเป็นจริงว่า มีรากฐานเป็นอย่างไร มีพื้นฐานแค่ไหน ตนมีความถนัดมีศักยภาพในด้านไหน ควรจะลด เสริม ขัดเกลา หรือฝึกปรือเป็นพิเศษในด้านใดบ้าง

ความรู้จักตนเองนี้จะทำให้เกิดความมั่นใจในตัวเอง แต่จะต้องเข้าใจว่า ความมั่นใจในตนเองนี้ ไม่ใช่ความหลงตนเองว่าเก่งแล้ว เลอเลิศแล้ว หรือว่าเหนือกว่าใคร ๆ แต่เป็นความมั่นใจว่าจะต้องทำอะไรอย่างไร ในการที่จะฝึกฝนพัฒนา

ตนให้คืบหน้าต่อไป ความมั่นใจในตนเองในข้อ ข. นี้ สัมพันธ์
 อิงอาศัยความมั่นใจในความเป็นมนุษย์ของตน ซึ่งมีศักยภาพ
 ที่จะฝึกฝนพัฒนาได้ดังกล่าวแล้วในข้อ ก. ส่วนความพร้อม
 และความสามารถในการที่จะตอบรับสิ่งภายนอก ก็มีควา
 มหมายครอบคลุมหลายเรื่องที่เกิดขึ้นแล้ว เริ่มตั้งแต่การมี
 จิตสำนึกทางการศึกษาที่จะตอบรับประสบการณ์ หรือสถาน
 การณ์ต่าง ๆ จากภายนอก ในลักษณะที่เป็นการเรียนรู้และ
 เป็นองค์ประกอบที่จะเอามาใช้พัฒนาตน ตลอดถึงความรู้
 เท่าทันต่อสิ่งภายนอกที่จะรับเข้ามานั้น

ความรู้จักตัวเองและพร้อมที่จะตอบรับต่อสิ่งภายนอกนี้
 เมื่อพูดในวงกว้าง ก็รวมไปถึงความสามารถที่จะตอบรับวัฒน
 ธรรมต่างประเทศด้วย เช่น วัฒนธรรมตะวันตกเข้ามา เด็ก
 ของเรามีความสามารถแค่ไหน มีความรู้จักตัวแค่ไหน ที่จะ
 ทำให้เป็นผู้พร้อมที่จะตอบรับและต้อนรับวัฒนธรรมเหล่านั้น
 ได้เป็นอย่างดี เช่น ถ้าเขามีความไม่รู้แท้จริง พอวัฒนธรรม
 ต่างประเทศเข้ามา เขาจะตื่นตัวแต่ไม่ใช่ตื่นตื่น พอตื่นตัว
 แล้วก็ศึกษาให้รู้ความจริงว่าวัฒนธรรมต่างประเทศนั้น ๆ เป็น
 อย่างไร มีข้อดีข้อเสียอย่างไร มีคุณมีโทษอย่างไร มีเหตุ
 ปัจจัยมาอย่างไร ที่เขามีวัฒนธรรมอย่างนั้น เพราะเป็นไป
 ตามสภาพแวดล้อมและปัจจัยอื่น ๆ ที่สอดคล้องกันอย่างไร

เราควรจะรับหรือไม่รับแค่ไหนเพียงไรและอย่างไร ตลอด
 กระทั่งว่ารู้จักใช้การปะทะหรือการกระทบทางวัฒนธรรมให้
 เป็นประโยชน์

การฝึกฝนพัฒนาตนนั้น ย่อมหมายถึงการที่จะไม่เป็น
 คนแข็งทื่อ ที่จะยึดมั่นแต่เพียงว่าของอันดีที่สุด แล้วไม่ยอม
 ปรับปรุงแก้ไข แต่เป็นการรู้จักดูและรู้จักเลือกรับ โดยจับ
 เอาแต่สิ่งที่ดีงามเป็นประโยชน์มาย่อเข้าเป็นเนื้อเป็นตัวของตัวเอง
 การรับวัฒนธรรมต่างประเทศ ก็เหมือนกับการยอมรับสิ่ง
 ทั้งหลาย ซึ่งมีสองแบบ แบบหนึ่งก็เอามาเป็นเปลือก เอามา
 หุ้มห่อตัว เพียงเลียนแบบเขา หรือเอามาอวดกันเท่านั้นเอง
 อีกแบบหนึ่งเป็นความสามารถที่แท้จริงคือรู้จักตัวของตัวเองว่า
 เราเป็นใคร เป็นอย่างไร และรู้จักสิ่งภายนอกที่เข้ามา เช่น
 วัฒนธรรมนั้นว่ามันคืออะไร แล้วเลือกรับเอามาย่อเข้าเป็นเนื้อ
 เป็นตัวของเราเลย แล้วเราก็เจริญงอกงามขึ้นไป การรับ
 วัฒนธรรมภายนอกของผู้ที่มีการศึกษาดีแล้ว ก็คือการรับใน
 ลักษณะที่ย่อเข้าเป็นเนื้อเป็นตัวให้ตัวเองเจริญงอกงามได้
 ไม่ใช่ปะทะแข็งทื่อ ไม่รับเลย และก็ไม่ใช่ลอกเลียนเขามาห่อ
 หุ้มตัวไว้เท่านั้น

การเลียนแบบเขานั้นโดยมากจะทำโดยนึกว่าโก้เก๋ เอา
 มาอวดคนพวกเดียวกัน เท่ากับยอมรับว่าพวกตนนั้นด้อย

กว่าเขา และคนที่เราเลียนแบบเขา ก็มักจะมองดูเราด้วยความดูถูกเหยียดหยาม เพราะเราทำไม่ได้เหมือนเขาจริง ถ้าจะเลียนแบบกันจริง ๆ แล้ว ก็ต้องลอกเลียนชนิดที่ทำให้ได้ดีกว่าเขาในแง่ใดแง่หนึ่ง เขาจึงจะยอมรับนับถือ แต่วิธีที่ดีที่สุดก็คือการรู้จักสำเหนียก คุ้ยแยะอย่าง และรู้จักย่อยดังกล่าวนั้นมาแล้ว ซึ่งก็คือการใช้โยนิโสมนสิการนั่นเอง โยนิโสมนสิการจะทำให้คนพัฒนาตนพ้นจากการลอกเลียนแบบขึ้นไปสู่การศึกษาเยี่ยงอย่าง หรือสำเหนียกรู้จักจับรู้จักเลือกเอาองค์ประกอบภายนอกมาจัดสรรปรับให้เข้าเป็นเนื้อหาที่เหมาะสมกลมกลืนกับตนและให้ดียิ่งขึ้นไปกว่าของเดิม

ได้พูดออกนอกเรื่องไปบ้างเล็กน้อยแล้ว จึงจะขอวกกลับมาเข้าเรื่องต่อไป ตอนนี้ขอผ่านเรื่องความเชื่อมั่นและความรู้ความเข้าใจที่เป็นพื้นฐานของการพัฒนา มาเข้าสู่เรื่องเนื้อหาของตัวการพัฒนาเองต่อไป

การพัฒนาที่รอบด้านครอบคลุมนั้น นักการศึกษาปัจจุบันว่ามี ๔ อย่าง ซึ่งตรงพอดีกับในพุทธศาสนา อาตมภาพจะพูดคลุม ๆ ประสานกันไป แต่เอาพระพุทธศาสนาเป็นหลัก เรียกว่าการพัฒนา ๔ ด้าน

ก. พัฒนากาย เพื่อความรบบรัดในเวลาอันน้อย ขอพูดสั้น ๆ ว่า พัฒนากายแยกได้เป็นหลายอย่าง อย่างง่ายที่สุดก็

คือพัฒนาร่างกายให้แข็งแรง มีสุขภาพดี หายโรคหายภัยปราศจากโรคเฝ้าที่เป็นไปได้ ซึ่งในแง่ này มักจะเป็นความหมายของการพัฒนากายในแบบของการศึกษามัยใหม่ทั่วไป แต่พระพุทธศาสนายังพูดต่อไปอีกถึงการพัฒนาภายในความหมายว่า เป็นการพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพอย่างถูกต้องดีงาม ในทางที่เป็นคุณประโยชน์ อันนี้เป็นสิ่งที่สำคัญมาก ไม่ใช่เพียงว่าพัฒนากายให้แข็งแรงเท่านั้น แต่พัฒนาให้กายนี้มีความสัมพันธ์ที่ถูกต้องดีงามกับสภาพแวดล้อมทางกายภาพของมัน เพราะสิ่งแวดล้อมมิใช่มีเฉพาะทางสังคมเท่านั้น สิ่งแวดล้อมทางกายภาพ เช่น ทางวัตถุขึ้นพื้นฐานก็คือ ปัจจัย ๔

การสัมพันธ์กับปัจจัย ๔ อย่างถูกต้องก็คือ การให้มีปัจจัย ๔ พอที่จะดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างดี ผาสุก และใช้ปัจจัย ๔ นั้นอย่างถูกต้องตามความมุ่งหมายอย่างที่พูดว่า เพื่อคุณค่าแท้ ไม่ใช่เพื่อคุณค่าเทียม คุณค่าแท้ก็เช่นว่า กินอาหารเพื่อให้เป็นเครื่องส่งเสริมร่างกายให้มีสุขภาพดี แต่ถ้าเป็นคุณค่าเทียมก็คือ กินเพียงเพื่อความเอร็ดอร่อย จะมีคุณค่าในทางอาหารหรือไม่ ไม่ได้คำนึง จนอาจจะกลายเป็นเกิดโทษแก่ร่างกาย ตลอดจนบริโภคหรือใช้ปัจจัย ๔ ในทางที่เป็นไปเพื่ออวดโก้ เพื่อแข่งขันวัดฐานะอะไรต่าง ๆ ซึ่งอันนี้จะไม่พูดมาก

เพราะว่าได้พูดไว้ในที่อื่น ๆ มากแล้ว ทั้งนี้รวมไปถึงสิ่งแวดล้อมทางวัตถุที่เสริมความเป็นอยู่ โดยเฉพาะเทคโนโลยี ซึ่งก็จะต้องมีการพัฒนาความสัมพันธ์ระหว่างตัวเรากับสิ่งเหล่านั้นให้ถูกต้องว่า จะใช้อย่างไรให้เกิดคุณค่าเป็นประโยชน์ที่แท้จริง โดยเฉพาะเทคโนโลยีแต่ละอย่างที่มีขึ้นมาี้ เราน่าจะวิเคราะห์ว่า ในการที่มันจะเป็นประโยชน์เกิดมีคุณค่าที่แท้จริง จะต้องผลิตหรือสร้างอย่างไร โดยมีวัตถุประสงค์อย่างไร จะต้องใช้อย่างไร และจะต้องป้องกันหรือระวังผลเสียหยาอะไรบ้าง

สิ่งแวดล้อมด้านต่อไปในทางกายภาพซึ่งเป็นฝ่ายวัตถุก็คือธรรมชาติ เราจะต้องพัฒนาความสัมพันธ์กับธรรมชาติ โดยรู้จักเอาใจใส่คำนึงถึงธรรมชาติด้วย ไม่ใช่ว่าพัฒนาไปโดยมุ่งแต่จะเอาชนะธรรมชาติ เอาธรรมชาติมาใช้ประโยชน์สนองความต้องการของเรา เอาธรรมชาติเป็นที่รองรับของเสียหรือปล่อยปละละเลยมัน จนกระทั่งธรรมชาตินั้นเสียหายหรือกลายเป็นพิษ แล้วส่งผลย้อนกลับมาเกิดผลร้ายต่อตัวเราเอง แต่จะต้องมีความสัมพันธ์ที่ดีงามต่อธรรมชาติ ไม่เอาเปรียบธรรมชาติ รักษาธรรมชาติให้อยู่ในสภาพที่ดีงามเป็นประโยชน์ รู้จักถือเอาประโยชน์จากธรรมชาติในลักษณะที่ถูกต้อง การปฏิบัติโดยทำให้ถูกต้องให้ดีขึ้นในเรื่องเหล่านี้

จัดเป็นการพัฒนากายทั้งสิ้น ตัวการพัฒนากายเรียกว่า กายภาวนา ถ้าเป็นคนก็เรียกว่า ภาวนิตกาย แปลว่า เป็นคนที่พัฒนากายแล้ว

ข. พัฒนาศีล พัฒนาศีลขั้นต้น ก็คือ ไม่ก่อการเบียดเบียน ไม่ทำความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น หรือแก่สังคม นี่เป็นขั้นง่ายที่สุด เป็นฝ่ายลบ ต่อมาในทางบวกก็คือประพฤติสิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูลต่อผู้อื่น หรือต่อสังคม การมีระเบียบวินัย การอยู่ร่วมกับผู้อื่นด้วยดี และการประกอบอาชีพสุจริตด้วยความขยันหมั่นเพียร ซึ่งรวมไปถึงการฝึกฝนในสัมมาอาชีวะทั้งหมดนี้เป็นเรื่องของศีล

ขอเน้นว่า ศีลในพุทธศาสนา ไม่ใช่แค่เพียงการเว้นจากการเบียดเบียนกันทางกาย วาจา เท่านั้น แต่หมายถึงอาชีวะด้วย ขอให้ดูในองค์มรรค องค์ประกอบฝ่ายศีลมีอะไรบ้าง ได้แก่ สัมมาวาจา วาจาชอบ สัมมากัมมันตะ การกระทำชอบ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ นี่เป็นศีล

เป็นอันว่า พัฒนาศีล ก็คือการพัฒนาการอยู่ร่วมในสังคมด้วยดี มีระเบียบวินัย อยู่ในกฎเกณฑ์กติกา มีชีวิตที่เกื้อกูลเป็นประโยชน์ และมีอาชีพที่ถูกต้องโดยประกอบสัมมาชีพ พัฒนาศีลนี้ปัจจุบันเขาเรียกว่า 'พัฒนาการทางสังคม' แต่ความหมายจะเท่ากันหรือไม่ ขอให้ไปเทียบกันเอง พัฒนา

ศิลปินทางพระเรียกเป็นศัพท์ว่า ศิลาวรรณา ถ้าเป็นคนได้พัฒนาศิลปินแล้วก็เรียกว่า ภาวิตศิลปิน

ค. พัฒนาศิลปิน การพัฒนาศิลปินนั้น ถ้าเอาหลักพุทธศาสนา มาวางแล้วใช้เกณฑ์แบ่งข้อแบบใหม่ ก็จะได้ความหมายว่า เป็นการฝึกอบรมเสริมสร้างจิตใจให้พร้อมพร้อมสมบูรณ์ด้วยคุณสมบัติทั้ง ๓ ด้านคือ

๑) คุณภาพจิต ได้แก่ พวกคุณธรรมต่าง ๆ คือ สร้างเสริมจิตใจให้ดีงาม เป็นจิตใจที่สูง ประณีต ให้มีเมตตา ความรัก ความเป็นมิตร ความปรารถนาประโยชน์สุขแก่ผู้อื่น มีกรุณา อยากช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นทุกข์ มีจาคะ มีน้ำใจเผื่อแผ่ โอบอ้อมอารี มีคารวะ ความเคารพ เห็นความสำคัญ of ผู้อื่น มัทวะ ความอ่อนโยน กตัญญู ความรู้คุณค่าแห่งการกระทำของผู้อื่น เป็นต้น เหล่านี้เป็นเรื่องของคุณภาพจิต

๒) สมรรถภาพจิต หรือความสามารถของจิต เช่น ความมีสติดี มีวิริยะ ความเพียรพยายามสู้งาน มีขันติ ความอดทน และทนทาน มีสมาธิ จิตใจแน่วแน่ มีสัจจะ มีความจริงใจ เอาจริงเอาจัง มีอธิษฐาน ความเด็ดเดี่ยวต่อความมุ่งหมาย มีความหนักแน่นเข้มแข็งมั่นคงของจิตใจที่จะทำงานให้ได้ผลสมบูรณ์ โดยเฉพาะงานทางปัญญา คือ การคิดพิจารณาให้เห็นความจริงแจ่มแจ้งชัดเจน

๓) สุขภาพจิต คือ มีจิตที่มีสุขภาพดี มีจิตใจที่เป็นสุข สดชื่นร่าเริง เบิกบาน ปลอดโปร่ง สงบ ผ่องใส พร้อมทั้งจะยิ้มแย้มได้ มีปีติ ความเอิบอิ่มใจ มีปราโมทย์ ความแช่มชื่นใจ มีปัสสัทธิ ความผ่อนคลาย ไม่คับข้องขุ่นมัว ไม่หม่นหมองหดหู่ เหี่ยวแห้งหรือโศกเศร้าอะไรต่าง ๆ เหล่านี้เรียกว่า สุขภาพจิต

ในที่นี้ อยากจะย่ออย่างหนึ่ง ก็คือเรื่องสุขภาพจิต การศึกษาจะต้องสร้างคนให้มีความสุข เพราะว่าความสุขเป็นแกนของจริยธรรม ในทางพุทธศาสนานั้น คนจะมีจริยธรรมได้ ต้องมีความสุขเป็นหลักด้วย ถ้าคนไม่มีความสุขแล้ว จะมีจริยธรรมได้ยาก

คนที่มีความสุข ย่อมมีความสุขโน้มเอียงที่จะแผ่ความสุขไปให้แก่คนอื่น ไม่ว่าจะโดยรู้ตัวก็ตามไม่รู้ตัวก็ตาม และในทางกลับกัน คนที่มีความทุกข์ ก็มีความโน้มเอียงที่จะระบายทุกข์ออกไปแก่ผู้อื่นเป็นธรรมดา เพราะฉะนั้น เมื่อคนมีทุกข์ และหาทางระบายทุกข์ของตนออกไป ก็ย่อมเกิดโทษแก่ผู้อื่น เกิดโทษแก่สังคม ตัวอย่างที่เห็นได้ง่าย ๆ เช่น คนหนึ่งในบ้านใจคอไม่สบาย หน้าตาบึ้งตึง พอมีอะไรกระทบนิดหน่อยก็อาจจะเกิดเรื่องใหญ่โตขึ้นในบ้านเป็นปัญหาหมดทั้งบ้าน พอไปที่ทำงาน ก็อาจจะเกิดความขัดแย้งกับคนอื่นในที่ทำงาน เขาจะทำงานไม่เรียบร้อย ไม่เป็นผลดี อาจจะหุนหันวินิจฉัย หรือ

ตัดสินใจผิดพลาด เกิดปัญหาแก่กิจการงาน และนำความเดือดร้อนมาให้แก่คนจำนวนมากหรือแก่สังคมก็ได้ ฉะนั้นเราจะต้องทำให้คนมีความสุข

การศึกษาจะต้องถือเป็นหน้าที่ที่จะทำให้คนมีความสุข ปัจจุบันนี้มีปัญหาว่า เราได้ถือหน้าที่นี้เป็นสิ่งสำคัญหรือไม่ การศึกษาปัจจุบันทำคนให้มีความสุข หรือทำให้เป็นคนหิวโหยกระหายความสุข ถ้าดำเนินการศึกษามิผิดพลาด ก็จะทำให้คนไม่มีความสุข แต่การศึกษาจะกลายเป็นเครื่องมือดูดซับความสุขออกจากคน ทำให้เขาหมดความสุขและทำให้เขากลายเป็นคนที่หิวโหยกระหายความสุข จะกลายเป็นการให้การศึกษาชนิดที่เตรียมตัวเขาไว้ เพื่อว่าเบื้องหน้าเมื่อจบการศึกษาแล้ว เขาจะได้ออกไปดิ้นรนทะยานแข่งกันหาความสุข กอบโกยความสุขให้แก่ตัวให้มากที่สุด เรื่องนี้จะต้องระวังตรวจสอบกันดูว่าเป็นอย่างนี้หรือเปล่า

ถ้าเราดำเนินการศึกษามาผิด ก็เป็นอันว่าเราได้ทำให้การศึกษานี้ เป็นเครื่องมืออะไรอย่างหนึ่งที่สูบหรือดูดความสุขออกไปจากตัวเด็ก หมายความว่า เราได้ทำให้คนเป็นผู้ที่หิวโหยขาดแคลนความสุข เพราะฉะนั้น พอสำเร็จการศึกษาไป ใจก็มุ่งแต่ว่าที่นี้แหละฉันจะหาโอกาสกอบโกยความสุขให้มากที่สุด ถ้าการศึกษาเป็นแบบนี้ การศึกษาจะต้องเป็น

พิษ ไม่ใช่การศึกษาที่ถูกต้อง การศึกษาที่ถูกต้องจะต้องทำคนให้เป็นสุข หรือเป็นสุขมากขึ้น และเป็นสุขอย่างถูกต้อง ตั้งแต่บัดนี้และเดี๋ยวนี้ ดังนั้นการศึกษาที่แท้ ในแง่นี้ก็คือการทำให้คนเป็นสุขได้ และรู้จักวิธีที่จะหาความสุขอย่างถูกต้อง

คนที่มีการศึกษาในความหมายหนึ่งก็คือ คนที่ได้รับการฝึกฝนพัฒนาแล้วให้รู้จักแก้ปัญหา ดับทุกข์ ทำตนให้เป็นสุขได้ แล้วต่อจากนั้นก็สามารรถแสวงหาความสุขที่ประณีตยิ่ง ๆ ขึ้นไป พร้อมทั้งสามารถเผื่อแผ่ขยายความสุขแก่ผู้อื่นได้กว้างขวางออกไปด้วย

การพัฒนาจิตนี้ ถ้าพูดสั้น ๆ ก็เรียกว่า จิตตภาวนา ถ้าเป็นคนที่มีฝึกอบรมจิตแล้ว พัฒนาจิตแล้ว ก็เรียกว่าเป็นภาวิตจิต

ง. พัฒนาปัญญา การพัฒนาปัญญา คือ ความรู้ ความเข้าใจนั้น มีหลายชั้นหลายตอน จะลองแบ่งอย่างคร่าว ๆ ดังนี้

ปัญญาชั้นแรก คือ ปัญญาที่เป็นความรู้ความเข้าใจในศิลปวิทยาการ หรือความรู้ทางวิชาการและวิชาชีพที่เข้าใจจริง ให้เข้าใจจริง ตลอดจนเรื่องราวข่าวสารทั่ว ๆ ไปอะไรต่าง ๆ เหล่านี้ ซึ่งในเบื้องต้นก็เป็นเพียงความรู้ความเข้าใจให้เต็มหรือครบถ้วน ตามที่ได้รับการบอกเล่าหรือถ่ายทอดมา เรียกว่าเป็นเพียงการรับเอาสุตะจากเขาเข้ามา

ต่อจากนั้น ลึกซึ้งลงไปอีกคือ การรับรู้เรียนรู้อย่างถูกต้องตามความเป็นจริง ไม่บิดเบือนหรือเอนเอียงด้วยอคติ ในการศึกษาศิลปวิทยาก็ตาม หรือเรื่องอื่นก็ตาม ปัญญาย่อมเกิดจากการรับรู้ ที่นี้ การรับรู้ของเรานั้นบางทีมันก็มีอคติ ถ้าอคติเข้าครอบงำ การรับรู้ก็ไม่ถูกต้องตามความเป็นจริง ดังนั้นพุทธศาสนาจึงเน้นการรับรู้ที่บริสุทธิ์ ที่ไม่เอนเอียงด้วยอคติ เราจึงเน้นการตัดกระบวนการปรุงจสมุปปาท ที่ว่าเมื่อ ก็คือพอมีผัสสะเกิดการรับรู้แล้ว เวทนาก็เกิดขึ้น มีความรู้สึกสุขทุกข์ แล้วทำอะไรจึงจะไม่ให้ตัณหามาปรุง คือ ไม่ให้ไหลต่อไปเป็นความชอบใจ ไม่ชอบใจ หรือชอบชัง ซึ่งทำให้เกิดความเอนเอียงบิดเบือน หรือมีอคติไปตามสังขารเก่าที่เข้ามาเป็นตัวคุม แล้วปรุงแต่งการรับรู้ให้เป็นไปตามนั้น ในทางพุทธศาสนาให้ตัดตรงนี้ ให้มีแต่การรับรู้ที่ถูกต้องตามเป็นจริงหรือตามที่มันเป็น ไม่ใช่ตามที่เราคิดให้มันเป็น

เหนือจากการรับรู้นั้นยังมีขั้นต่อไป คือ การคิดการวินิจฉัย ซึ่งหมายถึงการคิดวินิจฉัยด้วยการใช้ปัญญาโดยบริสุทธิ์ใจ ซึ่งก็เป็นขั้นสำคัญเหมือนกัน การใช้ปัญญาคิดวินิจฉัย การต่าง ๆ จะต้องเป็นไปอย่างบริสุทธิ์ใจ ไม่ถูกครอบงำบัญชาโดยกิเลส คนเรานั้นถ้าถูกโลภะความอยากได้ครอบงำ ถึงจะมีปัญญา ก็ใช้ปัญญานั้นคิดวินิจฉัยและวางแผนที่จะเอา

เข้ามาหาตัว ถ้ามีโทษะเกลียดชัง พอคิดวินิจฉัย ก็ใช้ปัญญาคิดวินิจฉัยและวางแผนเพื่อทำลายเขา ปัญญาขั้นนี้สำคัญเพราะกิเลสมันมาในรูปแบบต่าง ๆ จึงต้องใช้ปัญญาคิดวินิจฉัยโดยบริสุทธิ์ใจ ไม่ให้ถูกกิเลสครอบงำบัญชา

ปัญญาอีกขั้นหนึ่ง คือ ปัญญาที่รู้เข้าใจถึงสาระแห่งความเป็นไปของโลกและชีวิต รู้ทางเสื่อมทางเจริญและเหตุปัจจัยที่เกี่ยวข้อง รู้วิธีแก้ไขปัญหาและสร้างสรรค์ความสำเร็จที่ทำให้พัฒนาตน พัฒนาชีวิตและสังคมให้เจริญดียิ่ง ๆ ขึ้นไป นี่เป็นปัญญาที่รู้เข้าใจโลกและชีวิต ลึกลงไปถึงเหตุปัจจัยของสิ่งทั้งหลาย และสามารถโยงได้ให้เห็นภาพรวมที่ถูกต้องชัดเจน หรือปรุงแต่งขึ้นเป็นความรู้ความคิดใหม่ ซึ่งจะเป็นประโยชน์ในการพัฒนาที่แท้จริง เป็นขั้นของปัญญาที่จำเป็นในการแก้ปัญหาและการคิดสร้างสรรค์ ซึ่งต้องนำมาใช้ในการคิดวินิจฉัยด้วย

การแบ่งชั้นของปัญญาอย่างที่ว่ามานี้ เป็นการแบ่งอย่างคร่าว ๆ ตามลักษณะและระดับของความละเอียดอ่อน หรือซับซ้อนในการทำงาน การแบ่งอีกวิธีหนึ่งอาจจะง่ายกว่า คือ จัดตามลำดับของการทำงานเป็น ๓ ชั้น คือ

๑. ความสามารถในการแสวงหาความรู้ โดยรู้จักเลือกรับ เลือกคัด จัดสรร กลั่นกรอง และประมวลข้อมูลให้

ได้ความรู้ที่ถูกต้องเป็นจริง

๒. ความสามารถในการคิดให้ชัดเจนในแต่ละเรื่อง โดยรู้จักวิเคราะห์องค์ประกอบ และสืบสาวเหตุปัจจัยเป็นต้น

๓. ความสามารถในการโยงความรู้และความคิดแต่ละด้านเข้ามาหากันให้เกิดภาพรวมที่ชัดเจน หรือปรุงแต่งเป็นความรู้ความคิดใหม่ ในการที่จะสร้างสรรค์

เนื่องจากปัญญาที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ ซึ่งเป็นจุดหมายสูงสุดของการพัฒนาปัญญา ก็คือความรู้แจ้งที่ส่งผลให้ชีวิตเข้าถึงอิสรภาพ อันเป็นปัญญาขั้นที่เรียกว่าเป็นโลกุตตระ ที่จะกล่าวต่อไปเป็นขั้นสุดท้าย

ขั้นสุดท้าย ได้แก่ ปัญญาที่รู้เท่าทันธรรมชาติของสังขาร คือ โลกและชีวิต เข้าถึงความจริงแท้ของการที่สิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัยของมัน ทำให้คลายความยึดติดถือมั่น โดยวางใจได้ถูกต้องต่อสิ่งทั้งหลาย แยกจิตใจออกมาเป็นอิสระได้ เลิกเอาความอยากของตนเป็นตัวกำหนด เปลี่ยนมาเป็นอยู่และทำการด้วยปัญญา เป็นขั้นที่จิตใจเข้าถึงอิสรภาพ หลุดพ้นจากความทุกข์โดยสมบูรณ์ ปัญญาขั้นสุดท้ายนี้ส่งผลถึงภาวะที่เรียกว่า วิมุตติ ความหลุดพ้น เป็นอิสรภาพที่แท้จริง คือ จิตใจไม่ถูกความยึดติดถือมั่นในสิ่งทั้งหลายครอบงำเลยวางใจต่อสิ่งต่างๆ ได้อย่างถูกต้องมีความสดชื่นเบิกบาน

ผ่องใสได้ตลอดทุกเวลา

การพัฒนาทางปัญญานี้เรียกว่า **ปัญญาภาวนา** ถ้าเป็นคนก็เรียกว่า **ภาวิตปัญญา** คือ เป็นคนที่ได้ฝึกอบรมพัฒนาปัญญาแล้ว ก็จบการพัฒนา ๔ ด้าน ซึ่งถือว่าครบถ้วนสำหรับชีวิต

การศึกษาในฐานะการพัฒนา จากความอยู่รอด

ด้วยกิเลส มาสู่ความอยู่ดีด้วยปัญญา

การพัฒนาจากการดำรงชีวิตให้อยู่รอดด้วยกิเลสปกป้องตัว มาสู่การมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญา อันนี้เป็นพัฒนาการสำคัญตามคติพุทธศาสนา เราจะเห็นว่า พระพุทธศาสนานี้มีกระบวนการของการฝึกมนุษย์ให้พ้นจากกิเลสไปเรื่อย ๆ และให้เจริญด้วยปัญญาเพิ่มขึ้น ๆ จนกระทั่งชีวิตขั้นสูงสุดเรียกว่า **ปัญญาชีวิต** ชีวิตมาหุ เสฏฐัง แปลว่า ท่านเรียกชีวิตที่เป็นอยู่ด้วยปัญญาว่าเป็นชีวิตประเสริฐสุด ในการพัฒนาคนไปจนมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญานี้ ผู้ที่มีชีวิตอยู่ด้วยปัญญานั้นก็เป็นผู้สำเร็จการศึกษา เรียกว่า บัณฑิต บัณฑิตนั้นแปลตามศัพท์ว่า ผู้เป็นอยู่ด้วยปัญญา หรือดำเนินชีวิตด้วยปัญญา บางที่ท่านใช้ศัพท์บัณฑิตนี้หมายถึงพระพุทธเจ้า เช่นในคำว่า พุทธาภิ-
บัณฑิต แปลว่า บัณฑิตมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น และผู้ที่ดำเนิน

ชีวิตตามรอยอย่างนั้นเรียกว่า บัณฑิต แปลว่า ผู้ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา

เหตุใดจึงว่า เป็นการพัฒนาคนจากการดำรงชีวิตเอาตัวอยู่รอดได้ด้วยกิเลสไปสู่การอยู่ด้วยปัญญา กิเลสมีไว้ทำไม กิเลสก็มีประโยชน์ เราต้องยอมรับเหมือนกัน กิเลสนี้มนุษย์มีเพื่อจะเอาไว้รักษาตัวปกป้องให้ตัวอยู่รอด แต่เมื่อพัฒนาคนขึ้นมา เราพัฒนาเพื่อให้เขามีความสามารถมากขึ้น จนกระทั่งไม่ต้องอยู่ด้วยกิเลส แล้วจะอยู่ด้วยอะไรแทน ก็พัฒนาปัญญาขึ้นไปจนกระทั่งปัญญาบริบูรณ์ ก็อยู่ด้วยปัญญา

ที่ว่าอยู่ด้วยกิเลสนั้นอย่างไร ก็ขอยกตัวอย่างเช่น มนุษย์ที่ยังไม่พัฒนาหรือยังพัฒนาน้อยก็ต้องอยู่ด้วยความกลัว ความกลัวนี้เป็นสิ่งหนึ่งที่ช่วยรักษาชีวิตมนุษย์ มนุษย์มีไว้เพื่อช่วยรักษาตัวให้อยู่รอดได้ เรามีความกลัว กลัวภัย กลัวในสิ่งที่มีอำนาจเหนือเรา เราเจอสัตว์ร้าย เราเห็นว่าจะสู้มันไม่ได้ เรากลัว เราก็ตกหนี เราก็อาชีวิตรอดเพราะความกลัว ถ้าเราไม่กลัว เราสู้ไม่ได้และเราไม่หนี เราก็ตายแน่ ๆ เราเอาความกลัวมาช่วยตัวเรา เรากลัวภัยที่จะมีมา กลัวอดอยากในปีหน้า เราจึงต้องรีบทำนา ฝนมาแล้วรีบเพาะปลูกหว่านไถอะไรต่าง ๆ ก็เพื่อให้มีชีวิตอยู่รอด เราก็อยู่รอดด้วยความกลัว ความกลัวช่วยเราด้วยประการต่าง ๆ มากมาย ความกลัวช่วย

ให้ชีวิตอยู่รอดได้

ต้นหากก็ช่วยให้มนุษย์อยู่รอด ในระยะต้น ๆ มนุษย์ตั้งแต่สมัยดึกดำบรรพ์ก็ต้องอาศัยต้นหา มนุษย์อยากได้วัตถุดิบบำรุงชีวิตของตัว แต่วัตถุดิบนั้นไม่มี ก็ทำให้จำเป็นต้องขยันหมั่นเพียรไปแสวงหา ก็ทำให้ชีวิตอยู่รอด มานะที่ทำให้แข่งเพื่อให้เราเสมอเหมือนหรือเท่าเทียมกับคนอื่น ก็เป็นสิ่งที่จำเป็นเหมือนกันในการดำรงชีวิตของมนุษย์ โดยเฉพาะในชีวิตชั้นหยาบ ๆ ก็ต้องพยายามที่จะเชิดชูตัวให้เหนือกว่าเขา แข่งขันเอาชนะเขาให้ได้ ถ้าไม่ชนะมันจะอยู่ไม่รอด ตัวพ่อกันจะตายอะไรทำนองนี้ มานะมันก็ช่วยให้เราดิ้นรนต่อสู้เพื่อให้อยู่รอด โทสะก็เช่นเดียวกัน โกรธขึ้นมามีโทสะ ก็จะได้สู้กัน ถ้าไม่มีโทสะก็ปล่อยยให้เขาทำข้างเดียวก็ตาย อะไรอย่างนี้ แม้กระทั่งความมีมายาอะไรต่าง ๆ ก็เป็นกลวิธีรักษาตัวเพื่อให้อยู่รอดเพื่อให้คนนั้นอยู่ได้อย่างดีที่สุดของเขา ในเมื่อเขาไม่มีปัญญาหรือไม่ใช้ปัญญาที่จะคิดที่จะรู้วิธีที่จะช่วยตัวเขาเองได้ดีกว่านั้น กิเลสเหล่านี้ เรียกว่า กิเลสปกป้องตัว

แต่เมื่อมนุษย์พัฒนาขึ้นมา เราก็สร้างปัญญาให้รู้จักสิ่งนั้นๆ ตามจริงว่าอันนี้มีโทษ เป็นอันตรายต่อชีวิต แล้วเราก็หลีกเลี่ยง แกไขจัดการกับมันด้วยปัญญาที่รู้คุณโทษโดยไม่ต้องอาศัยความกลัว ในตอนแรกที่เรอาศัยความกลัวนั้นว่า

ที่จริงแล้ว ความกลัวล้วน ๆ ไม่พอหรอก ในระยะที่ชีวิตกำลังพัฒนาขึ้นมา ลำพังความกลัวอย่างเดียวไปไม่รอด แต่ความกลัวนั้นจะบีบคั้นทำให้เราต้องคิด จากการคิดก็ทำให้ได้ปัญญา รู้จักหาวิธีที่จะหลีกเลี่ยงภัยไป ความกลัวนั้นจะต้องส่งงานต่อให้แก่ปัญญาด้วย อย่างหลักในทางอภิธรรม ท่านบอกว่า อกุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมได้ บางครั้งเราต้องอาศัยอกุศลนี้เป็นปัจจัยแก่กุศล ตัณหาอยากได้ แต่ตัณหาอยากได้อย่างเดียวไม่พอหรอก จะไปได้อย่างไร ตัณหาต้องเปลี่ยนมาเป็นปัจจัยผลักดันกระตุ้นให้เกิดความคิด คิดหาวิธีการที่จะให้ได้ แล้วก็ไปทำให้ได้มา

ต่อมาเมื่อเราพัฒนามนุษย์ เราก็พัฒนาให้พ้นจากกิเลสเหล่านี้ โดยทำให้มีชีวิตที่ขึ้นต่อกิเลสเหล่านั้นน้อยลง ๆ จากการที่อยู่ด้วยการที่ต้องรอความกลัว คราวนี้เราไม่ต้องรอให้ความกลัวมาบีบก่อน แต่เรารู้จักสิ่งทั้งหลายว่าอะไรเป็นภัย อะไรเป็นสิ่งที่มิใช่โทษต่อชีวิต แล้วเราก็นำทางหลีกเลี่ยง ป้องกัน แก้ไขด้วยปัญญาทันที เมื่อมนุษย์มีปัญญามากขึ้น ก็จะอาศัยกิเลสเหล่านี้ในการปกป้องตัวให้อยู่น้อยลงไม่ทุกที่ จนกระทั่งในที่สุด ชีวิตนี้ก็ขึ้นอยู่กับปัญญา

ฉะนั้น วิถีทางของการพัฒนามนุษย์ในแง่หนึ่งก็คือ การพัฒนาจากการที่อยู่รอดได้ด้วยกิเลสปกป้องตัว ไปสู่การเป็น

อยู่ด้วยปัญญา ดังจะเห็นได้ว่า ในขั้นสุดท้าย พุทธศาสนาถือว่าอิสรภาพขึ้นอยู่กับปัญญา ปัญญาเป็นตัวนำมาซึ่งอิสรภาพ เรามีภาชิตต่าง ๆ มากมายที่พูดถึงเรื่องปัญญา ถือว่าปัญญา เป็นธรรมเยี่ยมยอด เช่น ‘ปัญญุตตรา สัพเพธมฺมา’ ธรรมทั้ง หลายทั้งปวงมีปัญญาเป็นยอดยิ่ง หรือว่า ‘อริยสัจ ๔ นิพพาน ๑ วิชชา ๘ อรูปตตัม ๓’ ในบรรดาสิ่งที่รุ่งโรจน์หาย อริยสัจหมดไปได้เป็นดีที่สุด ในบรรดาสิ่งที่งอกงามขึ้นมา วิชชาประเสริฐสุดอย่างนี้เป็นต้น พุทธศาสนาถือปัญญาคือธรรมเอก เป็นธรรมเลิศ เป็นอันว่า การศึกษาในแง่หนึ่งก็คือ กระบวนการพัฒนามนุษย์จากการที่ต้องอาศัยกิเลสปกป้องเพื่อให้อยู่น้อยลง มาสู่การอยู่ดีด้วยปัญญา

อย่างไรก็ตาม จะต้องเข้าใจว่า ที่เราพัฒนาด้วยการลดละกิเลส นั้น ไม่ใช่เอาแต่ลดละกิเลสเฉย ๆ อย่างเดียว แต่ต้องพัฒนาปัญญาไปด้วย คือ ต้องไปด้วยกัน ตามที่จริงนั้น การที่จะลดหรือละกิเลสได้จริง ก็ต้องทำปัญญาให้มากขึ้นนั่นเอง ถ้าจะลดละกิเลสโดยไม่พัฒนาปัญญาขึ้นมาทำงานแทน ก็จะไม่ใช่เป็นการลดหรือละกิเลส แต่จะกลายเป็นการกดการข่มกิเลสไว้ ซึ่งถ้าจะจับไม่ดี ก็จะปูดหรือทะเล็ดออกมาก่อโทษ เกิดผลร้ายเป็นอันตรายอย่างมาก เราต้องยอมรับความจริงที่เป็นเรื่องธรรมดาว่า ในระหว่างที่ยังพัฒนาไปไม่

ถึงขั้นที่จะเป็นอยู่ด้วยปัญญาโดยสมบูรณ์นั้น คนก็ยังอาศัยกิเลสเป็นเครื่องปกป้องตัวให้อยู่รอดมากบ้างน้อยบ้าง สุดแต่จะอยู่ในระดับไหนของการพัฒนา โดยเฉพาะคนส่วนใหญ่ที่ยังเป็นมนุษย์ปุถุชน หรือคนสามัญ ก็ย่อมถูกอิทธิพลของกิเลสครอบงำผลักดันได้มาก สิ่งที่จะพึงหวังได้สำหรับการศึกษาในระดับนี้ก็คือ

ประการที่หนึ่ง ให้เขาพัฒนาตนเองต่อไปหรือก้าวหน้าต่อไปในการพัฒนาตนเอง ไม่ใช่หยุดอยู่หรือถอยหลัง

ประการที่สอง ให้เขายอมตามกิเลสเฉพาะในขอบเขตที่ไม่ก่อให้เกิดโทษความเสียหาย ไม่เป็นการเบียดเบียนผู้อื่น หรือก่อความเดือดร้อนแก่สังคม พุทธสัน ๆ ว่า เท้าที่จะไม่เป็นการละเมิดต่อธรรม หรือทำให้เสียธรรม หมายความว่า เมื่อกิเลสขัดกับธรรม กิเลสจะต้องหยุด จะต้องยอมแก่ธรรม

ประการที่สาม จะต้องพยายามหันเหกิเลสไปในทิศทางที่จะช่วยเป็นแรงส่งสนับสนุนธรรม หรือการทำให้ถูกต้องดีงาม คือ เอากิเลสมาใช้ในทางที่จะเป็นปัจจัยให้เกิดความดีงาม ตามหลักที่ว่าอกุศลเป็นปัจจัยแก่กุศลได้

โดยเฉพาะประการที่สอง ควรทำความเข้าใจเป็นพิเศษว่า คนทั่ว ๆ ไป ที่เรียกว่าปุถุชนนั้น ย่อมดำเนินชีวิตส่วนใหญ่ไปตามที่กิเลสพาไป คือ สุดแต่จะรู้สึกพอใจหรือไม่พอใจ

โดยไม่ได้ใช้ปัญญาพิจารณา เช่น แสวงหาความเพลิดเพลิน ความสุขสำราญ ความสนุกสนาน แสวงหารูป รส กลิ่น เสียง ที่ชอบใจ หรือเรียกง่าย ๆ ว่า แสวงหากามมาปรนเปรอตนตลอดจนแสวงหาสิ่งที่เรียกว่า ผลประโยชน์ต่าง ๆ การกระทำเหล่านี้ มองในระดับสามัญ เมื่ออยู่ในขอบเขตที่ไม่ก่อความเดือดร้อนเสียหาย ไม่เป็นการเบียดเบียนผู้อื่น อยู่ภายในกฎเกณฑ์ที่ตกลงกัน เช่น กฎหมาย เป็นต้น แม้ว่าตัณหานั้นอาจจะทำให้เกิดทุกข์เกิดความไม่สงบสุขภายในจิตใจ แต่ในระดับ ความประพฤติ ก็ถือว่าเป็นการถูกต้องชอบธรรม

อย่างไรก็ตาม ถ้าการหาความสุขสำราญหรือการแสวงหาผลประโยชน์นั้นเกินขอบเขตมาถึงระดับที่จะกลายเป็นการเบียดเบียนผู้อื่น ก่อโทษแก่สังคม หรือเป็นการทุจริต ในรูปใดรูปหนึ่งก็เรียกได้ว่า ตัณหานั้นมาขัดกับธรรม ในการศึกษา หรือในการพัฒนาตนนั้น ถ้าตัณหา มาขัดกับธรรม ตัณหาจะต้องถูกหยุดยั้ง จะต้องยอมแก่ธรรม ธรรมจะต้องชนะ คือ จะต้องประพฤติปฏิบัติตามธรรม ไม่ทำตามตัณหา การปฏิบัติได้อย่างนี้เรียกว่าเป็นการถือธรรมเป็นใหญ่ เรียกเป็นคำศัพท์ว่า ธรรมาธิปไตย มนุษย์แม้จะยังพัฒนาตนเองไปไม่ได้มาก แต่อย่างน้อยจะต้องปฏิบัติให้ได้ถึงขั้นนี้ ความถูกต้องดีงามหรือธรรมจึงจะดำรงอยู่ได้ในสังคม และสังคมจึง

จะดำรงอยู่อย่างที่นับได้ว่ามีสันติสุข

ในระบบการปกครองที่ประชาชนปกครองกันเอง ซึ่งเรียกว่า ประชาธิปไตยนั้น ประชาชนส่วนใหญ่แต่ละคนจะต้องปกครองตนเองได้ หลักการที่ถือธรรมเป็นใหญ่หรือ ธรรมาธิปไตยนี้ย่อมเป็นแกนกลาง ที่จะให้ระบบการปกครองนั้นดำเนินไปได้ เพราะเป็นตัวกำหนดว่า แต่ละคนปกครองตัวเองได้ คือถ้าต้นเหมาถึงจุดที่ขัดกับความถูกต้องดีงาม หรือ กฎเกณฑ์อันชอบธรรมที่ตกลงวางกันไว้ การแสวงหาผลประโยชน์นั้นจะต้องหยุด คนในสังคมจะต้องเอาชนะต้นเหมาเพื่อรักษาความถูกต้องชอบธรรมไว้ให้ได้ จะต้องรักษารมณือผลประโยชน์ จึงจะชื่อว่าปกครองตัวเองได้ และประชาธิปไตยจึงจะดำรงอยู่ได้

ถ้าจะพูดให้ได้ความหมายที่ถูกต้องแท้จริง ประชาธิปไตย ก็คือการปกครองโดยประชาชนที่ส่วนใหญ่เป็นธรรมาธิปไตย (เราไม่อาจหวังให้คนทั้งหมดทุก ๆ คน และแต่ละคนนั้น ในทุก ๆ กาล ประพฤติตามธรรมหรือยึดถือธรรมเป็นใหญ่ได้โดยสมบูรณ์) หรือพูดอีกอย่างหนึ่งว่า ประชาธิปไตย คือ การปกครองโดยประชาชนที่ส่วนใหญ่ปกครองตนเองได้ คือ โดยคนส่วนใหญ่ที่เมื่อคำนึงถึงธรรม ต้นเหมาต้องหยุด

ในประเทศที่ประชาธิปไตยงอกงามสมบูรณ์ดี ประชาชน

ส่วนใหญ่จะต้องมีลักษณะเป็นธรรมาธิปไตยอย่างนี้ เขาอาจจะไม่พูดให้ชัดออกมา เพราะคนของเขามีลักษณะอย่างนั้นเป็นปกติอยู่แล้วจนไม่สะดุดใจที่จะต้องยกขึ้นมาระบุไว้ด้วย แต่ความจริงจะต้องเป็นอย่างนั้น คนส่วนใหญ่จะต้องปกครองตนเองได้ เป็นธรรมาธิปไตย มิฉะนั้น ประชาธิปไตยคงอยู่ไม่ได้ หรือถ้ามีอยู่ ก็เป็นประชาธิปไตยแต่เพียงชื่อ ไม่เป็นประชาธิปไตยที่แท้จริง เป็นประชาธิปไตยที่ขาดตกบกพร่องครึ่ง ๆ กลาง ๆ ไม่มีทางถูกต้องสมบูรณ์ การพัฒนาประชาธิปไตยไม่มีทางสำเร็จ ถ้าไม่พัฒนาคนให้เป็นธรรมาธิปไตย ให้มีความสามารถที่จะปกครองตนเองได้ การพัฒนาประชาธิปไตย จึงต้องอาศัยการศึกษาในแง่นี้ด้วย

ขอให้สังเกตว่า ความอยากได้สิ่งบำเรอตน หรือความปรารถนาผลประโยชน์ต่าง ๆ ของต้นเหมานั้น เป็นไปโดยไม่ต้องมีความรู้ความเข้าใจอะไร คือเป็นไปตามความรู้สึกเท่านั้นต้นเหมาจึงเป็นไปควบคู่กับอวิชชา หรือดำเนินไปพร้อมกับอวิชชา แต่ธรรม หรือความถูกต้องดีงาม ความแยกระหว่างผิดกับถูก คุณโทษ และเหตุผลต่าง ๆ ต้องอาศัยความรู้ความเข้าใจคือ ปัญญา และเมื่อปัญญาารู้เข้าใจว่าอะไรเป็นธรรมหรือไม่เป็นธรรมแล้ว ก็จะต้องมีความรักธรรม ใฝ่หรือใคร่ต่อความดีงามด้วย จึงจะยึดอยู่กับธรรมนั้น หรือจึงจะปฏิบัติเพื่อ

รักษาหรือทำให้เกิดความถูกต้องดังามนั้นได้ ความรักธรรม หรือใฝ่ดี อยากทำให้ถูกต้องดังามนี้ เรียกว่า ฉันทะ ตัณหา คู่กับอวิชชา ฉันทะ ฉันทะก็คู่กับปัญญา ฉันทะนั้น

ฉันทะจะมีได้ จะเพิ่มพูน และจะทำหน้าที่ได้ต้องอาศัย ปัญญา เพราะต้องรู้ว่าอะไรเป็นธรรม อะไรเป็นความจริง ความถูกต้องที่จะรักษา และทำให้เกิดขึ้น แต่เมื่อมีฉันทะแล้ว ก็ทำให้คิดค้นหาความรู้ความเข้าใจต่อไปอีก ฉันทะจึงทำให้ ปัญญาเจริญงอกงามขึ้นด้วย เป็นการพัฒนาไปด้วยกันและอิงอาศัยกัน เจริญเคียงคู่เสริมกันขึ้นไป ในกรณีทั่วไปเรียกว่า เป็นความเจริญเคียงคู่กันของปัญญากับฉันทะ แต่ถ้าเป็น ความใฝ่ดีปรารถนาดีต่อคน หรือสัตว์ ต้องการให้คนอื่นมีความสุขความเจริญ หลุดพ้นจากความทุกข์ ก็มีชื่อเรียก พิเศษว่า เมตตากุศล และในกรณีนี้ย่อมใช้ศัพท์เดียวเรียกว่า กุศล ปัญญาควบคู่กับฉันทะ ฉันทะ ปัญญานั้น ก็ควบคู่กับกุศล ฉันทะนั้น

ในแง่หนึ่ง กุศลก็คือ ฉันทะที่จะไปช่วยให้ธรรมเกิดขึ้น แก่คนอื่นสัตว์อื่น ต้องการจะทำให้เขาได้ประสบสิ่งดีงาม บรรลุอิสรภาพ พ้นจากปัญหาและความทุกข์ เข้าถึงความจริง ความสุขความเจริญนั่นเอง (พึงสังเกตว่า ในภาษาอังกฤษ อาจใช้คำเพียงคำเดียว เป็น love กับ wisdom โดยให้ wisdom

หมายถึง ปัญญา ส่วน love แทนได้ทั้งฉันทะ และกุศล กล่าวคือ ฉันทะเป็น love of truth และ love of good ส่วน กุศลเป็น love of fellow beings) ที่ว่าธรรมจะต้องชนะ ตัณหานั้น ก็คือให้ฉันทะชนะตัณหานั่นเอง ฉันทะจะต้องมี กำลังเหนือตัณหา จึงจะรักษาธรรมให้คงอยู่ได้

มนุษย์ปุถุชนนั้น มิใช่จะอาศัยกิเลสเป็นเครื่องปกป้อง ตัวให้อยู่รอดเท่านั้น แต่เมื่อได้รับการพัฒนาขึ้นบ้างแล้ว ก็อาจใช้กิเลสเป็นเครื่องปกป้องตัวให้อยู่ในความดีงาม ตลอด จนใช้เป็นแรงผลักดันให้ทำสิ่งที่ถูกต้องดีงาม หรือสิ่งที่เป็น คุณประโยชน์ขึ้นได้ด้วย บางครั้งเราจึงอาจนำเอากิเลสมาใช้ ในการศึกษา หรือในการดำเนินชีวิตทั่วไป เป็นเครื่องกระตุ้น เร้า หรือชักจูงให้คนประพฤติธรรมทำความดีงามบางอย่าง แม้ว่าจะเป็นวิธีการที่ไม่ปลอดภัย เสี่ยงต่อการเกิดผลข้าง เคียงที่ไม่น่าพอใจก็ตาม กิเลสที่ถูกนำมาใช้ในแนวทางนี้ บ่อย ๆ นอกจากตัณหาที่ล่อด้วยรางวัลในการทำความคิด เป็นต้นแล้ว กิเลสสำคัญอย่างหนึ่งที่พบเห็นได้อย่าง กว้างขวางในรูปลักษณะต่าง ๆ มากมายและหลายระดับ ก็คือ มานะ

มานะ คือ ความถือตัว ความทะนง ความภูมิใจในใจ ความสำคัญตนเป็นนั่นเป็นนี่ ความปรารถนาที่จะเชิดชูตน

ทำตนให้สำคัญหรือยิ่งใหญ่ มีหลายรูปหลายระดับ ตั้งแต่หยาบรุนแรง ไปจนถึงละเอียดประณีต ชนิดที่แม้แต่พระอรหันต์ชั้นสูงก็ยังมิได้อยู่ ซึ่งพระอรหันต์เท่านั้นจะละได้ มานะในระดับที่หยาบรุนแรง ขึ้นต้องการความยิ่งใหญ่ อยากครอบงำเด่นเหนือผู้อื่น ใฝ่ทะยานแสวงหาอำนาจนั้น ดูเหมือนจะเห็นกันได้ชัดเจนว่าเป็นโทษมีผลเสียหายอย่างไร แต่มานะในระดับที่ละเอียดประณีตขึ้นมาอาจก่อผลดีได้ไม่น้อย หรือทำให้เกิดผลดีและผลเสียปะปนกันไป ซึ่งความจริงการที่มานะจะก่อผลดี หรือผลเสีย หรือทั้งดีและเสีย และจะก่อผลนั้นมากน้อยเพียงไร นับว่าเป็นเรื่องที่ค่อนข้างสลับซับซ้อน นอกจากขึ้นต่อระดับความหยาบละเอียดของมานะเองแล้ว ยังขึ้นต่อวิธีการใช้และโดยเฉพาะอย่างยิ่งขึ้นต่อองค์ธรรมอย่างอื่น ๆ ที่ประกอบรวมอยู่ด้วยกันกับมานะ ภายในจิตใจหรือพฤติกรรมของบุคคลนั้น หรือกลุ่มชนนั้น ซึ่งจะสัมพันธ์เป็นเหตุปัจจัยต่อกันกับมานะด้วย แล้วจึงเป็นตัวกำหนดว่าจะออกรูปมาเป็นพฤติกรรมที่ดีหรือชั่ว และก่อผลดีหรือผลเสียมากหรือน้อยอย่างไร

แรงจูงใจใฝ่ความเป็นเลิศเทียม ที่ส่งเสริมระบบแข่งขัน ก็เป็นการแสดงออกของมานะในระดับหนึ่ง ตรงข้ามกับแรงจูงใจใฝ่ความเป็นเลิศแท้ ซึ่งเป็นฉันทะอย่างหนึ่ง แรงจูงใจใฝ่

ความเป็นเลิศเทียมนั้นก็ดี มานะอย่างอื่น ๆ ที่ทำให้เกิดการแข่งขันกันก็ดี ถ้ากลุ่มชนที่แข่งขันกันนั้น มีฉันทะเป็นพื้นฐานอยู่ก่อนแล้ว มานะก็อาจจะกระตุ้นฉันทะ ทำให้เกิดการกระทำจริงจึงกลายเป็นการแข่งขันเชิงคุณภาพ ที่มีผลดีและความสำเร็จที่แท้จริงปะปนอยู่ด้วย นอกจากนั้น ฉันทะที่รักธรรมและรักความเป็นธรรม ก็จะทำให้การแข่งขันเป็นการแข่งขันที่แท้จริง เป็นไปอย่างยุติธรรมด้วยความมีน้ำใจเป็นนักกีฬา ไม่ยอมทำผิดเพื่อให้ตนได้ชัยชนะ

แต่ถ้าคนที่แข่งขันกันนั้นไม่มีฉันทะอยู่ก่อนและไม่สามารถปลูกฉันทะขึ้นมา ผู้ที่แข่งขันก็จะมุ่งแต่เพียงเอาชนะกันโดยไม่คำนึงถึงธรรมหรือคุณภาพที่แท้จริง จะมีการบีบคั้นกลั่นแกล้งหรือขัดแย้งขัดขากันเพียงเพื่อให้ได้ชัยชนะ หรือมิฉะนั้นก็จะเป็นการแข่งขันซึ่งไม่มีเนื้อหาสาระที่แท้จริง อาจกลายเป็นเพียงการหาทางอวดโก้ หรือแข่งเกียรติแข่งศักดิ์ศรีกันเท่านั้น เช่น การแสดงว่าตนหรือพวกตนมีความเจริญก้าวหน้าเหนือกว่า โดยสามารถมีวัตถุหรือเทคโนโลยีต่าง ๆ ที่ทันสมัยหรือล้ำยุคสมัย แต่วัตถุหรือเทคโนโลยีนั้น ไม่เคยเกิดจากการคิดที่จะสร้างสรรค์ผลิตขึ้นด้วยตนเองเลย เป็นเพียงสิ่งที่ซื้อหามาให้มีอยู่ในครอบครองเท่านั้น เรืองง่าย ๆ ว่า มีแบบผู้บริโภคมิใช่มีอย่างผู้ผลิต ตลอดจนกระทั่งอาจเป็นการกระทำอย่าง

ผิวเผิน หรือเล่ห์กลที่เพียงให้ได้ชื่อว่าเอาชนะเขาได้ ชนิดที่เรียกได้ว่าเป็นวิธีการแบบศรีธนญชัย

จะเห็นได้ชัดเจนว่า สังคมบางสังคมมีลักษณะของการแข่งขันสูง แต่การแข่งขันนั้น เป็นไปพร้อมด้วยความโน้มเอียงที่จะแสดงถึงความสามารถในการมีไว้บริโภคที่เหนือกว่าเท่านั้น ไม่มีความคิดแข่งขันในเชิงการผลิตอย่างจริงจังเลย ในสังคมเช่นนี้ กล่าวได้ว่ามานะมาพร้อมด้วยตัณหา เข้าในประเภทอกุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศล มิใช่มานะที่มาพร้อมด้วยฉันทะ ซึ่งอยู่ในจำพวกอกุศลเป็นปัจจัยแก่กุศล

ในสังคมไทย ดูเหมือนจะมีความนิยมใช้วิธียั่วยุมานะเพื่อกระตุ้นเร้าให้คนทำการสร้างสรรค์ความเจริญก้าวหน้าตลอดจนให้ทำความดีงามต่าง ๆ เช่น ผู้ใหญ่ที่สอนเด็กว่า อุตสาหกรรมแล้วเรียนไปเถิด ต่อไปข้างหน้าจะได้เป็นเจ้าคนนายคน (หรือจะได้เป็นใหญ่เป็นโต) หรือพ่อแม่ที่ชักจูงลูกว่า ดูสิ เจ้านั้นเป็นเพียงลูกภารโรง มันยังสอบเอาที่ ๑ ได้ ลูกต้องพยายามอย่าให้น้อยหน้ามัน หรือเพื่อนอาจจะยุเพื่อนว่า มันก็สิบนิ้วสองมือ เราก็สิบนิ้วสองมือเหมือนกัน เมื่อมันทำได้ทำไมเราจะทำไม่ได้ หรือบางคนบางครั้งอาจจะกระตุ้นตนเองว่า นายคนนั้นแค่เศรษฐีชาวบ้าน ยังบริจาคถึงหมื่นบาท เรายังคนนับถือกันว่าเป็นมหาเศรษฐี จะบริจาคต่ำกว่าแสน

บาทไม่ได้ การใช้กิเลสอย่างมานะเป็นแรงผลักดันให้ทำความดีเช่นนั้น เป็นการไม่ปลอดภัยและก่อให้เกิดผลข้างเคียงที่เป็นโทษได้มากมาย ไม่เหมือนการกระทำด้วยฉันทะที่เกิดจากปัญญารู้เข้าใจ ซึ่งเป็นเหตุปัจจัยที่ตรงไปตรงมาของการทำความดีนั้น ๆ ไม่ใช่เป็นเหตุแบบโดยเงื่อนไข โทษที่มองเห็นง่าย ๆ ในการใช้กิเลสเป็นตัวผลักดันในกรณีเช่นนี้ เช่น

ก) ทั้งที่มีกรณีที่ควรทำความดีเกิดขึ้น แต่ไม่มีเรื่องที่จะต้องแข่งขันหรือแสดงศักดิ์ศรี เขาก็จะไม่ทำความดีนั้น

ข) การทำความดีด้วยแรงกิเลสจะไม่เป็นไปอย่างพอเหมาะพอดี ตามที่สมควรจะทำ เพราะจุดมุ่งอยู่ที่เอาชนะกัน หรือแสดงเด่น ไม่ใช่อยู่ที่ตัวความดีนั่นเอง และเป็นไปด้วยอวิชชา ไม่เป็นไปด้วยปัญญาที่รู้เข้าใจชัดเจนในสิ่งที่จะทำให้ เช่นในตัวอย่างสุดท้าย อาจบริจาคเกินกว่าที่จำเป็นจะต้องใช้ หรือบริจาคเพียงให้ชนะอีกฝ่ายหนึ่ง แต่ยังไม่พอแก่การที่จะต้องให้

ค) อาจใช้กิเลสตัวเดียวกันนั้นปลุกเร้าให้ทำความชั่วร้ายก็ได้ และในด้านที่ชั่วร้ายมักมีกำลังแรงกว่าในด้านทำความดี นอกจากนั้น แม้ในกรณีที่ใช้เป็นแรงผลักดันในการทำความดีนั่นเอง ถ้าเขาเห็นว่าจะไม่สามารถเอาชนะ หรือแสดงความเหนือกว่าในการทำความดีอย่างนั้นได้ เขาอาจทำ

การทุจริตหรือใช้วิธีชั่วร้ายแฝงเร้น ทำการอย่างใดอย่างหนึ่ง เพื่อให้ปรากฏออกมาว่าตัวเขาเป็นผู้ชนะ

ยิ่งกว่านั้น ในสังคมที่ใช้มานะเป็นแรงผลักดันกันอย่างแพร่หลายจนเคยชิน หรือจนมีมานะเป็นลักษณะเด่นของสังคม กิจกรรมและพฤติกรรมต่าง ๆ ของคนในสังคมนั้นจะมุ่งไปที่ความเด่น ความหรูหราเหนือผู้อื่น ความมีหน้ามีตา การกระทำชนิดเอาหน้า ไม่เป็นการกระทำความดีเพื่อตัวความดีนั้นเอง การจัดกิจกรรมโดยไม่มุ่งที่เนื้อหาสาระ แต่มุ่งเอาชื่อเสียงโดดเด่น อย่างที่ว่า หมดเท่าไรไม่ว่า ต้องการชื่อเสียง

อีกประการหนึ่ง ในเมื่อมานะเป็นแรงจูงใจตัวเด่นแพร่หลายในสังคม ก็หมายความว่า มานะนั้นฝังลึกในจิตใจของคนทั้งหลายที่เป็นสมาชิกของสังคมนั้น คนในสังคมนั้นจะมีลักษณะมุ่งเอาดีเอาเด่นเฉพาะตัว เมื่อทำอะไรก็ต้องการให้เห็นว่าสำเร็จเพราะฉัน จะต้องให้ตนเองสำคัญ ยอมกันไม่ได้ สภาพที่จะเป็นผลของลักษณะเช่นนี้ ก็คือ การทำงานร่วมกันเป็นหมู่เป็นคณะไม่ได้ ความขัดแย้งแตกแยกไม่ยั่งยืนและการสลายตัวของผู้ที่รวมกลุ่มกันทำงาน การแข่งขันแบบชิงดีชิงเด่นบดแข่งบดขากัน ความริษยา กัน กัดกัน กัดกัน ไม่ส่งเสริมกัน ทำให้ชุมชนอ่อนแอ ขาดความสามัคคี พึ่งตนเองและตั้งตัวได้ยาก อันเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาทุกด้าน

คนบางคนเกิดมามีฐานะต่ำต้อย และเกิดความรู้สึกชัดเจนในความต่ำต้อยนั้นโดยการคิดเปรียบเทียบกับคนอื่น ๆ หรือบางคนถูกคนอื่นดูหมิ่นเหยียดหยาม คนเช่นนี้อาจเกิดมานะขึ้นอย่างรุนแรง มานะอาจทำให้เขามีความเข้มแข็งอดทน ขยัน เด็ดเดี่ยว และมีความเพียรพยายามอย่างแรงกล้าเป็นพิเศษ ในการศึกษาเล่าเรียนและทำงานเป็นต้น เพื่อเลื่อนสถานะทางสังคม ยกตนเองขึ้นให้สูงเด่น หรือให้เหนือกว่าคนที่ดูถูกเหยียดหยามเขา ถ้าคนเช่นนี้มีธรรมฉันทะพลั้งแห่งมานะของเขาก็จะจบลงเพียงด้วยความสำเร็จในชีวิตและความดีงามความสามารถบางอย่างที่โดดเด่นเป็นแบบอย่าง แต่ถ้าดัดตนหามานะแรงกล้ากว่า ก็จะเป็นปมในใจที่ผลักดันให้เขาแสวงหาอำนาจความยิ่งใหญ่ เพื่อแสดงออกให้คนอื่นยอมรับความยิ่งใหญ่ของเขานั้น ตลอดจนการที่จะใช้อำนาจหรือความยิ่งใหญ่นั้นบีบคั้น หรือแกล้งแกล้งบุคคลหรือกลุ่มชนที่เคยดูถูกเขามาก่อน มานะเช่นนี้อาจก่อให้เกิดได้ แม้แต่การแกล้งแกล้งเบียดเบียน และสงครามระหว่างชนชาติหรือเผ่าพันธุ์

มานะที่นำมาใช้ในการดำรงรักษาความดีงามบางอย่างบางแง่ ยังมีตัวอย่างอีก เช่น พฤติกรรมของผู้ที่ยิ่งในเกียรติหรือในศักดิ์ศรี ไม่ยอมรบกวนหรือเบียดเบียนผู้อื่น แม้ว่าตน

เองจะตกทุกข์ได้ยาก ดังคำบรรยายในโคลงโลกนิติ คาถาที่ ๒๘๕ ว่า

ถึงจนทนสู้กัด	กินเกลือ
อย่าเที่ยวแลเนื้อเถื่อ	พวกพ้อง
อดอยากเยี่ยงอย่างเสือ	สงวนศักดิ์
ไซ้เสาะใส่ท้อง	จับเนื้อกินเองฯ

การถือคติเช่นนี้ ย่อมทำให้เกิดความเข้มแข็งอดทน และเมื่อใช้ถูกทาง ก็ทำให้ดำรงตนอยู่ได้อย่างมั่นคงในความดีบางอย่างที่ตนยึดถือ อย่างไรก็ตาม ถ้าไม่ประพฤติปฏิบัติด้วยการใช้ปัญญาพิจารณา เพียงแต่ถือตามอย่างแข็งทื่อไป ก็อาจจะกลายเป็นความจองหองไปก็ได้ การถือเช่นนี้ย่อมเป็นการเหมาะสม ในกรณีที่แม้จะมีปัญญารู้เข้าใจว่าควรจะทำปฏิบัติตนอย่างไร แต่ก็ไม่มี ความเข้มแข็งที่จะปฏิบัติตนให้ได้เช่นนั้น ในกรณีเช่นนี้ มานะจะเป็นพลังให้เกิดความเข้มแข็งที่จะถือปฏิบัติตามคตินั้นได้อย่างมั่นคง แต่ถ้าได้พัฒนาปัญญาดีแล้วและมีจิตใจเป็นอิสระ ย่อมรู้จักที่จะปฏิบัติตนได้อย่างเหมาะสมดังงามที่สุด โดยไม่ต้องอาศัยมานะที่จะทำให้เกิดผลข้างเคียงที่เป็นโทษ

มานะช่วยให้คนบางคน หรือบางกลุ่ม รักษาระเบียบวินัยเคร่งครัด และสามารถยึดถือข้อปฏิบัติบางอย่างที่ทำได้

ยากอย่างยิ่ง เพราะการทำเช่นนั้นทำให้พวกเขามีความภูมิใจในใจว่า ตนหรือหมู่ของตนมีอะไรบางอย่างที่เหนือกว่าหรือเก่งกว่าผู้อื่น เรียกว่าทำดีด้วยอาศัยมานะเป็นเครื่องหล่อเลี้ยงใจ มานะทำให้พลเมืองของบางประเทศทำอะไรได้ทุกอย่าง เสียสละได้ทุกสิ่งทุกอย่าง และร่วมมือกันทำการทุกอย่าง เพื่อให้ชาติของตนยิ่งใหญ่ที่สุด แต่มานะที่มุ่งความดีเด่นยิ่งใหญ่ส่วนบุคคล กลับทำให้ประชาชนในบางสังคม แต่ละคน ๆ ต่างไม่ยอมให้ใครดีกว่าตน มีการกดกีดกันและไม่ส่งเสริมคนดีมีความสามารถ ไร้มนุษยธรรมต่อกัน

มานะทำให้ประชาชนของประเทศหนึ่งเป็นคนมีวินัยเคร่งครัด เพื่อให้เห็นว่าประเทศชาติของตนเข้มแข็งพร้อมเพรียงยิ่งใหญ่อย่างแท้จริง แต่มานะนั้นกลับทำให้ประชาชนในอีกประเทศหนึ่งเป็นคนไร้ระเบียบวินัยเป็นอย่างยิ่ง เพราะแต่ละคนต้องการแสดงให้เห็นว่าตนยิ่งใหญ่ สามารถทำอะไรก็ได้ตามความพอใจ

มานะทำให้คนที่มีเกียรติ ต้องพยายามประพฤติตนให้ดีงาม (แม้ว่าอาจจะจะเป็นเพียงการแสดงออกในภายนอก) หรือเป็นอยู่ใช้จ่ายอย่างแพง ๆ เพื่อให้สมกับฐานะแห่งเกียรติของตน ทั้งนี้สุดแต่คุณภาพของตัวบุคคลนั้น ๆ และหรือตามค่านิยมของสังคม มานะทำให้คนไม่น้อยดิ้นรนเพียรพยายาม

โดยทางสุจริตบ้าง โดยทางทุจริตบ้าง เพื่อให้ได้มาซึ่งความมีเกียรติ มานะทำให้ความมีเกียรติเป็นเครื่องชูรสแห่งชีวิตของคนหลายคน ซึ่งทำให้เขาลืมไม่ได้ว่าการดำรงตนอยู่ในเกียรติเช่นนั้น โดยที่แท้จริงแล้ว เขามีความยากลำบากไม่สบายเป็นอย่างยิ่ง และมานะนั้นทำให้ประชาชนจำนวนมากในประเทศที่ด้อยพัฒนา ยอมใช้จ่ายอย่างฟุ่มเฟือย ซื้ออาหารแบบตะวันตกที่มีราคาแพง ซึ่งความจริงอร่อยสู้อาหารพื้นเมืองที่ราคาถูกกว่าก็ไม่ได้มารับประทานอวดกัน เพียงเพื่อเสพรสแห่งความโก้โอ้อ่า ฯลฯ

มานะที่แสดงออกในลักษณะต่าง ๆ เช่นดังตัวอย่างที่กล่าวมานี้ บางอย่างก็มีคุณมาก บางอย่างก็เห็นได้ชัดว่ามีโทษ แต่ทุกอย่างแม้แต่ที่ว่ามีคุณมากก็มีโทษแฝงอยู่พร้อมด้วยในเวลาเดียวกัน เพราะการกระทำความดีในกรณีเช่นนั้น ไม่ใช่เกิดจากความรักธรรมเฝื่อนความดี และจากปัญญาที่มองเห็นคุณค่าของโทษอย่างแท้จริง เช่นการทำความดีงามบำเพ็ญประโยชน์เพื่อความยิ่งใหญ่แห่งชาติของตน โดยพร้อมที่จะเอาชีวิตเอาเปรียบบีบคั้นรังแก ตลอดจนทรูรานชาติอื่น พฤติกรรมในการแสวงหาและดำรงรักษาเกียรติยศ อาจเปลี่ยนจากการทำความดีไปเป็นอย่างอื่น ถ้าค่านิยมของสังคมที่เอาความดีมาเป็นเงื่อนไขกำกับเกียรติยศเปลี่ยนไปเป็นอย่างอื่น เช่น

เปลี่ยนไปถือเงินทองทรัพย์สินสมบัติเป็นเงื่อนไข เป็นต้น

แม้แต่มานะอย่างละเอียดประณีต เช่น ความปรารถนา การยอมรับ อยากได้รับความสนใจเอาใจใส่และความชื่นชมจากผู้อื่น ที่ไอน์สไตน์ถือว่าเป็นแรงจูงใจที่ดีนั้น ถ้าวิเคราะห์กันให้ลึกซึ้งแล้ว ก็ไม่ปลอดภัย เช่น ในสภาพชีวิตของสังคมปัจจุบัน โดยเฉพาะประเทศที่พัฒนามากแล้ว ซึ่งคนไม่มีเวลามาสนใจเอาใจใส่ต่อกัน ความต้องการของตัวตนในระดับนี้ ก็จะทำให้เกิดความรู้สึกเหงา ว่าเหว่ ความรู้สึกไร้ค่า ตลอดจนความคับข้องในใจ สถิติเด็กวัยรุ่นฆ่าตัวตายที่เพิ่มสูงขึ้นอย่างน่ากลัว ในประเทศพัฒนา เช่นอย่างสหรัฐฯ อาจเกิดจากสภาพจิตใจเช่นนี้เป็นสาเหตุสำคัญอย่างหนึ่ง คือ การฆ่าตัวตายเพื่อเรียกร้องความสนใจ ให้คนเห็นว่าตัวเขาก็มีอยู่ด้วยคนหนึ่งในโลกนี้ ซึ่งคนทั้งหลายควรจะได้เอาใจใส่ สนใจ ยอมรับความมีอยู่แห่งตัวตนของเขานั้น

มานะ ในระดับที่ประณีตมากอีกอย่างหนึ่ง คือ มานะที่แสดงออกเป็นอาการของความภูมิใจในตนเอง คนบางคนมีจิตใจสูง เขาทำความดีโดยไม่หวังรางวัลหรือผลประโยชน์ตอบแทนใด ๆ ไม่ต้องการแม้แต่คำยกย่องสรรเสริญ แต่ยังพอใจอึ้งใจในอาการชื่นชมยินดีที่ผู้อื่นแสดงออกต่อตัวเขา สภาพจิตใจเช่นนี้ย่อมไม่มีผลเสียหายต่อสังคม หรือต่อบุคคล

ใดเลย แต่ตัวเขาเองมีโอกาที่จะเกิดความเหี่ยวแห้งใจ ในเมื่ออาการขึ้นชมยินดีนั้นค่อย ๆ จางหายไปตามกาลเวลา

คนบางคนมีจิตใจประณีตยิ่งขึ้นไปอีก เขาทำความดีโดยไม่ได้นิ่งถึงแม้แต่อาการขึ้นชมยินดีของผู้ได้รับประโยชน์จากการทำความดีของเขา แต่เขามีความภูมิใจในตนเองต่อการที่ได้ทำความดีนั้น ๆ อย่างไรก็ตาม สิ่งทั้งหลายทั้งปวงย่อมมีความเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา แม้แต่ภาพชีวิตที่เขาภูมิใจในตนเองนั้นก็จืดจางไปได้ และเขาก็มีโอกาที่จะเกิดความรู้สึกทว่างเลียดตายต่อภาพชีวิตและความภูมิใจนั้น ซึ่งทางธรรมยังถือว่าเป็นความทุกข์อย่างละเอียด และตราบิดที่สภาพเช่นนี้ยังมีอยู่ คนก็ยังอาจจะเสื่อมถอยจากการทำความดีนั้นได้ การทำความดีแม้ในระดับนี้ก็จึงยังไม่ปลอดภัยโดยสมบูรณ์ ทั้งในแง่ความปลอดภัยของผู้ทำดี และในแง่ความคงที่อยู่ในความดีนั้น

การทำความดีที่สมบูรณ์และปลอดภัยสิ้นเชิง ก็คือ การกระทำด้วยปัญญาบริสุทธิ์ รู้ตามความเป็นจริงและเหตุผลว่า สิ่งนั้นดีงามเป็นประโยชน์ควรทำ และกระทำด้วยจิตใจที่หลุดพ้นเป็นอิสระ ซึ่งมีความเบิกบานผ่องใสในเวลาที่จะทำนั้นเสร็จสิ้นสมบูรณ์ไปทีเดียว อันเป็นสภาพจิตของพระอรหันต์

อย่างไรก็ตาม สำหรับปุถุชน การทำความดีโดยมีความ

พอใจในอาการขึ้นชมยินดีของผู้อื่นต่อตนเอง และการมีความภูมิใจในตนเองที่ได้กระทำดี ก็นับว่าเป็นการทำความดีระดับสูงที่พึงยอมรับอย่างยิ่งแล้ว เพราะดังได้กล่าวแล้วว่า มานะในระดับละเอียดประณีตเช่นนี้ แม้แต่พระอริยบุคคลชั้นสูงถึงขั้นพระอนาคามีก็ยังมีอยู่ แต่กระนั้นก็ต้องรู้เข้าใจเกี่ยวกับระดับการพัฒนามนุษย์ตามความเป็นจริงไว้ให้ครบถ้วนดังที่กล่าวมานี้ และพยายามทำให้ได้ถึงขั้นสูงสุดเท่าที่จะทำได้

เป็นธรรมดาที่คนทั่วไปย่อมมีมานะ คือ ความต้องการที่จะเป็นใหญ่ ต้องการเป็นผู้เหนือคนอื่น อยากเป็นผู้ชนะ อย่างน้อยก็ให้ได้รับความนับถือ ไม่เป็นผู้แพ้ ด้อยหรือถูกดูหมิ่น ยิ่งในสังคมที่มีมานะเป็นลักษณะเด่น แต่ละคนก็จะมีความรู้สึกร่วมต่อความกระทบกระทั่งอันต่อฐานะของตัวตน ยากที่จะยอมลงให้แก่กัน ไม่ยอมเสียหน้า เป็นต้น ในสังคมเช่นนี้ การร่วมกันทำงาน หรือการรวมตัวกันเป็นกลุ่มเป็นหมู่ ย่อมยากที่จะทำได้สำเร็จ หรือแม้ทำได้ก็มักไม่ยั่งยืน จะมีความแตกแยกกันง่าย แม้ยังไม่แตกแยกจากกัน ก็จะมีการแข่งขันชิงดีชิงเด่นมาก ไม่รวมมือกัน ไม่ต้องพูดถึงการร่วมงานร่วมหมู่ แม้แต่การประชุมก็จะเต็มไปด้วยอารมณ์ส่วนตัว แทนที่จะเป็นการถกเถียงในเรื่องงานหรือหลักการ ตลอดจนมีการถือดีและการออกไปถือรั้นนอกที่ประชุม

วิธีแก้ปัญหาในเรื่องนี้ ในกรณีที่ยังแก้มานะในตัวคนโดยตรงไม่ได้ หรือยังได้ผลไม่เพียงพอ ก็คือ การให้มีสิ่งที่คุณคนศรัทธา รักดีหรือไฝรักเป็นหนึ่งสิ่งเดียวกัน ซึ่งทุกคนจะยอมให้แก่สิ่งนั้น โดยไม่ต้องยอมแก่คนด้วยกันโดยตรง หรือที่ทำให้คนสามารถยอมแก่กันได้เพื่อเห็นแก่สิ่งนั้น ตัวอย่างของสิ่งเช่นนี้ที่ทำให้คนจำนวนมากรวมตัวกันทำการต่าง ๆ ได้ อย่างเข้มแข็งจริงจัง อย่างอุทิศตัวและยอมได้ทุกอย่าง ก็เช่น ความรักดีต่อพระผู้เป็นเจ้า ความจงรักภักดีต่อประเทศชาติ ของชนชาติที่ฝังแน่นในชาตินิยม และศรัทธาอย่างสุดจิตสุดใจต่ออุดมการณ์บางอย่าง ซึ่งจะเห็นได้ว่ามีตัวอย่างเป็นอันมากที่แสดงว่าได้ผลอย่างยิ่ง

อย่างไรก็ดี ถ้าพิจารณาในแง่ความถูกต้องดีงามที่แท้จริงแล้ว การใช้สิ่งเหล่านี้เป็นตัวยึดเหนี่ยวหมู่ชนเป็นสิ่งที่ไม่ปลอดภัย ข้อบกพร่องสำคัญก็คือ สิ่งเหล่านี้กลายเป็นตัวกำหนด หรือตัดสินความจริงความถูกต้องดีงาม โดยที่ความจริงความถูกต้องดีงามไม่ดำรงอยู่โดยตัวของมันเอง ยิ่งกว่านั้นยังมักมีลักษณะที่กลายเป็นความคลั่งไคล้ ซึ่งนำไปสู่ความรุนแรง การครอบงำบังคับคนกลุ่มอื่นหมู่อื่นให้ถือตามดังมีตัวอย่างมากมายในประวัติศาสตร์

หลักการที่ถูกต้อง ก็คือ การยึดถือในตัวความจริง ความ

ถูกต้องดีงามนั่นเอง ซึ่งเรียกว่าง่าย ๆ ว่า ความรักธรรม ใฝ่ธรรม หรือการถือธรรมเป็นใหญ่ โดยเฉพาะในสังคมที่ยังไม่มีสิ่งยึดเหนี่ยวใดที่คนจะยอมตัวให้ได้ และคนก็ไม่ยอมแก่คนด้วยกัน จะต้องปลูกฝังธรรมฉันทะ ความรักธรรม และธรรมาธิปไตย การถือธรรมเป็นใหญ่นี้ให้สำเร็จให้จงได้ ให้มีกำลังแรงเหนือมานะ เพื่อว่าทุกคนจะได้ยอมให้แก่ธรรม โดยไม่ต้องยอมให้แก่คนด้วยกัน หรือยอมให้แก่คนด้วยกันได้ เพื่อเห็นแก่ธรรม ถ้าไม่สามารถสร้างสรรค์สภาพเช่นนี้ขึ้น จะไม่มีทางดำเนินกิจการส่วนรวมให้ได้ผลดี และการพัฒนาต่าง ๆ ของชุมชนหรือสังคมนั้น จะไม่มีทางสำเร็จ รวมทั้งการพัฒนาประชาธิปไตยด้วย

อีกตัวอย่างหนึ่งของการพัฒนาจากความอยู่รอดด้วยกิเลส สู่ความเป็นอยู่ด้วยปัญญา ก็คือ การบัญญัติและการปฏิบัติตามกฎหมาย กฎหมายตามความหมายทั่วไป เป็นกฎเกณฑ์ทางสังคม เป็นบทบัญญัติที่ตราขึ้นบังคับให้คนประพฤติปฏิบัติตาม ผู้ใดฝ่าฝืนก็ต้องถูกลงโทษ แรงจูงใจสามัญในการปฏิบัติตามกฎหมาย ก็คือ ความกลัวที่ทำให้คนยอมยับยั้ง หรือกดข่มตัณหา มานะ ทิฐิ หรือ โลภะ โทสะ โมหะของตนไว้ ไม่ฝ่าฝืนเพราะหวาดกลัวต่ออำนาจบังคับที่สามารถทำร้าย หรือก่อภัยอันตรายต่อชีวิตของตน

ด้วยการลงโทษ

จะต้องยอมรับว่าการปฏิบัติตามกฎหมายด้วยแรงจูงใจ เช่นนี้ นอกจากไม่ปลอดภัยแท้จริงแล้ว ยังไม่ได้ผลสมบูรณ์ และมีผลเสียในทางจิตใจด้วย คนที่มีกิเลสรุนแรง และไม่มี ธรรมฉันทะเสียเลย ยังหาช่องทางเลี่ยงกฎหมาย ทำการ ทุจริตได้ต่าง ๆ และในบางสถานการณ์ที่อำนาจบังคับ ย่อหย่อนอ่อนลง เช่น ยามจลาจล หรือแม้แต่ซุลมุน คนก็จะ ถือโอกาสทำการชั่วร้ายตามใจชอบ โดยไม่คำนึงถึงกฎหมาย

ในสังคมที่คนขาดธรรมฉันทะกันมาก นอกจากการเลี่ยง กฎหมายจะมีทั่วไปอย่างแพร่หลายแล้ว คนที่มีอำนาจตรา กฎหมายก็จะพยายามหันเหการออกกฎหมาย ให้เป็นไปใน ทางที่รักษาผลประโยชน์ของตน และหาผลประโยชน์ให้แก่ ตนหรือพวกตน หรือยอมรับผลประโยชน์แล้วยอมตัวเป็นผู้ รักษาและหาผลประโยชน์ให้แก่ผู้อื่น ยิ่งกว่านั้น ทั้งคนที่จะต้อง ปฏิบัติตามกฎหมาย และคนที่มีหน้าที่รักษากฎหมาย ก็ จะสมคบกันตามระบบผลประโยชน์ (กามตัณหา) ทำการ ทุจริตต่าง ๆ ทั้งด้วยวิธีหลักเลี่ยงกฎหมาย และละเลย เหยียบย่ำกฎหมาย ในสภาพเช่นนี้ การพัฒนาสังคมก็ไม่เดิน หน้า การพัฒนามนุษย์ก็ไม่ได้ผล คนจำนวนมากจะขาดความ เชื่อมั่นต่อระบบการต่าง ๆ ทางการเมือง และการปกครอง

และพลอยขาดความมั่นใจในระบบประชาธิปไตย จน กระทั่งหลายคนจะคิดถึงการปกครองแบบเผด็จการ นิยมชม ชอบให้มีผู้ปกครองที่มีอำนาจสิทธิขาดผู้เดียว เป็นการบ่งชี้ถึง ภาวะที่ว่า เมื่อไม่สามารถพัฒนาให้คนมีธรรมฉันทะ และ ธรรมาธิปไตยแล้ว ก็จะต้องหันกลับไปสู่ระบบแรงจูงใจแห่ง ความกลัวที่คนอยู่รอดด้วยกิเลส ซึ่งอย่างดีที่สุดก็ได้แค่เพียง ใช้อุทิศเป็นปัจจัยไว้ให้เกิดกุศลเท่านั้น

ในสังคม หรือหมู่ชนที่พัฒนาสมบูรณ์แล้ว ซึ่งคนมีจิตใจ หลุดพ้นเป็นอิสระ เป็นอยู่ด้วยปัญญาบริสุทธิ์ที่เป็นเหตุให้ ประพฤติปฏิบัติทำการต่าง ๆ ด้วยความรู้ความเข้าใจ ตาม เหตุผล ตามความถูกต้องและควรจะเป็น กฎหมายจะมี ความหมายเป็นข้อกำหนดต่าง ๆ ที่ร่วมกันบัญญัติวางไว้ สำหรับเป็นที่หมายรู้ร่วมกันว่า จะต้องทำอะไรและไม่ทำ อะไรบ้าง เพื่อให้การอยู่ร่วมกันและความสัมพันธ์ระหว่างกัน ของคนในสังคมนั้นดำเนินไปด้วยดี ให้ประโยชน์สุขส่วนรวม ของสังคมสัมฤทธิ์ผล และบังเกิดภาวะสังคมที่เกื้อกูลแก่ชีวิต ส่วนตนของแต่ละบุคคล คนที่พัฒนาแล้ว เพียงแต่รู้ว่ามีข้อ กำหนดตามกฎหมายตราไว้อย่างไร แล้วก็ประพฤติปฏิบัติ ตามด้วยความรู้ความเข้าใจเหตุผลความถูกต้องควรจะเป็น พร้อมทั้งความรักธรรม รักความถูกต้องดีงามและความควร

จะเป็นนั้น

อย่างไรก็ตาม เราไม่อาจหวังให้คนทั้งสังคมเป็นผู้พัฒนาแล้วถึงขั้นนี้ได้อย่างพร้อมทั่วทั้งหมด ในเวลาหนึ่งเวลาเดียวกัน เพียงแต่ให้คนส่วนหลักของสังคมนั้น มีธรรมฉันทะ สามารถเป็นอยู่ด้วยปัญญาได้ แม้คนส่วนที่เหลือจะต้องใช้กิเลสปกป้องตัวเป็นเครื่องอยู่รอด และปฏิบัติตามกฎหมายด้วยแรงจูงใจแห่งความกลัวก็ตาม สังคมที่ดีงามก็จะมีอยู่ด้วยได้ การพัฒนามนุษย์ก็ยังคงดำเนินต่อไปได้ และประชาธิปไตยก็จะนับได้ว่ามีเนื้อหาสาระที่สมควรแก่ชื่อของมัน

ตัวอย่างเทียบเคียงในเรื่องนี้ ก็คือ สังคมสงฆ์ กฎหมายของพระสงฆ์ก็คือ พระวินัย พระภิกษุส่วนหนึ่งพยายามรักษาพระวินัย เพราะเกรงกลัวความผิด กลัวโทษต่าง ๆ ซึ่งรวมถึงเสียงติเตียนและความไม่ยอมรับทั้งของพระสงฆ์ด้วยกันและของประชาชน พระภิกษุอีกส่วนหนึ่งรักษาพระวินัยเนื่องจากรักความถูกต้องดีงามด้วย และเพราะเกรงกลัวโทษความผิดด้วยปน ๆ กันไป ในบรรดาพระภิกษุทั้งสองพวกนี้ แม้จะมีผู้รักษาพระวินัยเพื่อเห็นแก่ประโยชน์สุขส่วนรวมอยู่ด้วย แต่โดยเหตุผลหลักแล้ว จะรักษาพระวินัยเพราะคำนึงถึงความกระเทบกระเทือนที่จะมีต่อตัวตนเป็นสำคัญ และพร้อมนั้นก็รักษาพระวินัยไว้ได้เคร่งครัดบ้าง ล่วงละเมิดทำความผิดเพราะ

อำนาจกิเลสบ้าง ไม่มีหลักประกันที่สมบูรณ์ ต่างจากพระภิกษุที่มีจิตใจหลุดพ้นเป็นอิสระแล้ว โดยเฉพาะพระอรหันต์ ซึ่งจะรักษาพระวินัยอย่างเคร่งครัด ด้วยเหตุผลเกี่ยวกับความถูกต้องดีงาม และความสมควรจะเป็นแท้ ๆ เพราะเป็นอยู่ด้วยปัญญาบริสุทธิ์ที่รู้เข้าใจเห็นแก่ประโยชน์สุขส่วนรวมเพียงอย่างเดียว อย่างลำนวนภาษาบาลีว่า เพื่ออนุเคราะห์ชุมชนรุ่นหลังต่อไป

กล่าวโดยสรุป เมื่อมนุษย์ยังมีความรู้ความเข้าใจไม่เพียงพอ ไม่มีปัญญามองเห็นหนทางแก้ปัญหาที่ดีกว่า ไม่สามารถสืบสาวเหตุปัจจัยล่วงรู้ความสัมพันธ์ระหว่างเหตุและผล ไม่สามารถแยกแยะระหว่างความดีความชั่ว คุณโทษ ความถูกต้องความผิด มนุษย์ก็จะอาศัยกิเลสปกป้องตัวแบบต่าง ๆ ซึ่งมีต้นเหตุมาณะ ทิฏฐิ เป็นศูนย์กลาง หรือมีโลภะ โทสะ โมหะ เป็นรากเหง้า เป็นเครื่องชี้นำการดำเนินชีวิตเพื่อความอยู่รอดตลอดจนเพื่อให้ตัวตนยิ่งใหญ่ สามารถสนองความต้องการได้มากที่สุด จากความเคยชินและสั่งสมในการดำเนินชีวิตเช่นนี้ กิเลสจึงมีกำลังแรงมาก และเป็นพลังหลักของชีวิต

ในทางตรงข้าม มนุษย์เป็นสัตว์ที่ประเสริฐด้วยปัญญา มีศักยภาพทางปัญญาอย่างสูงสุด เมื่อมนุษย์เริ่มมีประสบการณ์ เริ่มดำเนินชีวิต มนุษย์ก็เริ่มพัฒนาปัญญา ถ้ารู้จักคิด

และถ้ามีกัลยาณมิตรช่วยกระตุ้นเร้าความรู้จักคิดนั้น การพัฒนาปัญญาก็จะดำเนินไปอย่างรวดเร็ว และพร้อมกับที่ปัญญาพัฒนาขึ้นมานั้น คุณธรรมต่างๆ ก็พัฒนาขึ้นมาด้วย เช่น ความเข้าใจผู้อื่น การมองเห็นสุขทุกข์ของเขา ความเห็นอกเห็นใจ ตลอดจนความอยากช่วยเหลือ อย่างที่เรียกว่า เมตตากรุณา

อย่างไรก็ตาม เมื่อปัญญาเริ่มพัฒนาขึ้นบ้างแล้วแต่ยังไม่คมชัดสมบูรณ์นั้น ถ้ามีกรณีที่เกี่ยวข้องกับความอยู่รอดของตน หรือการสนองความต้องการของตัวตน กิเลสซึ่งเป็นพลังหลักของปุถุชนจะเข้ามาเป็นตัวครอบงำพฤติกรรม (เรียกว่า เป็นกรณีที่ขาดการศึกษา หรือฝึกฝนพัฒนาอย่างถูกต้อง) ความรู้ความเข้าใจที่มีขึ้นบ้างแล้วก็กลับจะถูกใช้เป็นเครื่องมือรับใช้เสริมกำลังของกิเลสไป มากกว่าจะถูกใช้อย่างบริสุทธิ์ ในแนวทางของการตัดสินใจเลือกทางที่ถูกต้อง ด้วยปัญญาที่รู้ดีรู้ชั่ว คุณโทษ ถูกผิด เนื่องด้วยกิเลสมีกำลังแรงมาก จนครอบงำปัญญาได้เช่นนี้ วิธีการระดับหนึ่งในการพัฒนามนุษย์ จึงได้แก่การใช้กิเลสนั้นเองเป็นตัวกระตุ้นหรือปลุกเร้าให้คนทำความดี ตามหลักที่ว่าอกุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศลได้ และกิเลสก็เป็นตัวปลุกเร้าที่มีกำลังมากด้วย จึงทำให้การทำความดีเป็นไปด้วยพลังแรง

อย่างไรก็ดี การใช้กิเลสเป็นเครื่องผลักดันให้คนทำความดีนั้นไม่ปลอดภัย เพราะไม่เป็นไปด้วยปัญญาที่มองเห็นความถูกต้องแท้จริง เอากำลังแรงเข้าว่า และไม่บริสุทธิ์ จึงเป็นการทำความดีอย่างไม่พอดี และมีผลข้างเคียงเป็นโทษได้มาก ดังนั้น ในการพัฒนาที่ถูกต้อง จึงต้องสร้างธรรมฉันทะ คือ ความรักธรรม รักความจริงความถูกต้องตั้งงามขึ้นมา และเสริมธรรมฉันทะนี้ให้มีพลังเข้มแข็ง จนสามารถต้านทานชนะกำลังกิเลสได้ และไม่ต้องอาศัยกิเลสเป็นแรงผลักดันในการทำความดี

ธรรมฉันทะนี้จะเจริญคู่เคียงกันไปกับปัญญา ซึ่งรู้ว่าอะไรเป็นความจริงความถูกต้องตั้งงาม จนในที่สุดก็เป็นอยู่ด้วยปัญญาที่รู้ธรรมเข้าถึงธรรมอย่างแท้จริง พ้นจากกิเลสและความอยู่รอดด้วยกิเลสโดยสิ้นเชิง เรียกว่า *บัณฑิต* แปลว่า ผู้ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา พ้นจากการดำเนินชีวิตด้วยกิเลส และเรียกว่า *อริยะ* คือ อารยชนที่แท้จริง ผู้เจริญ หรือพัฒนาตนก้าวไปไกลจนไม่มีทางที่กิเลสจะครอบงำได้ เป็นพัฒนาการขั้นสูงสุดสมบูรณ์ของมนุษย์ ซึ่งเป็นอยู่และทำการด้วยความรู้แจ้ง มีความผ่องใสเบิกบานอยู่เองในเวลานั้น ๆ โดยไม่ต้องใช้แรงจูงใจใด ๆ แม้แต่ความรู้สึกภูมิใจที่เป็นมานะอย่างละเอียดประณีตเป็นต้นเลย คำสอนทั้งหมดของพระพุทธเจ้า ก็มุ่งเพื่อให้คนหลุดพ้นจากการเอาตัวรอดด้วยกิเลส

มาสู่การเป็นอยู่ดีด้วยปัญญาทั้งสิ้น แม้แต่ความเป็นพุทธะก็อยู่ที่ภาวะนี้ คือ ความเป็นผู้ตื่นขึ้นแล้วด้วยปัญญาที่รู้แจ้งพ้นจากความหลับใหลที่กิเลสใด ๆ จะชักจูงไปได้

อนึ่ง ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับพัฒนาการของมนุษย์ จากความอยู่รอดด้วยกิเลสมาสู่การเป็นอยู่ด้วยปัญญานี้ นอกจากเป็นหลักและเป็นประโยชน์ในการพัฒนาตนเองแล้วยังทำให้เกิดความกรุณาต่อผู้อื่นด้วย คือทำให้เกิดความเข้าใจและเห็นอกเห็นใจเพื่อนมนุษย์ คิดจะช่วยเหลือ ตลอดจนช่วยให้สามารถวางตนเป็นกัลยาณมิตร สามารถคิดหาวิธีช่วยแก้ไขปัญหาและช่วยให้เขาพัฒนาตนได้อย่างถูกต้อง

พึงสังเกตว่าปัจจุบันนี้ ในสังคมที่ด้อยพัฒนานั้น คนส่วนมากอยู่ในขั้นเอาตัวรอดด้วยกิเลสปกป้องตัว ไม่รู้จักเอากิเลสมาใช้เป็นปัจจัยในการทำคามดีงาม อย่าว่าแต่จะไม่รู้จักเอากิเลสมาใช้ประโยชน์ในทางสร้างสรรค์เลย แม้แต่กุศลธรรมก็ยังเอามาใช้เป็นปัจจัยแก่อกุศลธรรม โดยเอาคุณธรรมต่าง ๆ มาเป็นเครื่องมือรับใช้เสริมกำลังให้แก่กิเลสต่าง ๆ ไปเสีย เช่น ใช้ศรัทธาในทางส่งเสริมความมั่งคั่ง ใช้ขันติในการที่จะเล่นการพนันได้นาน ๆ เป็นต้น ส่วนประเทศที่พัฒนาแล้ว ก็ก้าวมาได้เพียงแค่นี้มีความสามารถ หรือชำนาญในการใช้กิเลสบางอย่าง เป็นปัจจัยผลักดันให้คนทำความดีงามและ

การสร้างสรรค์ต่าง ๆ ยังไม่ก้าวไปถึงขั้นที่จะใช้กุศลธรรมบริสุทธิ์ล้วน ๆ ในการสร้างสรรค์ ยังห่างจากการที่จะเป็นอยู่ด้วยปัญญา ด้วยเหตุนี้ โลกปัจจุบันจึงประสบความยุ่งยากเดือดร้อน มีปัญหาต่างๆ มากมาย และวนเวียนอยู่ในวงจรของปัญหาอย่างยากที่จะแก้ไขให้สำเร็จ และจึงยังไม่อาจบรรลุความมีสันติสุข

การศึกษาในฐานะการพัฒนา

ความสามารถที่จะมีความสุขและแผ่ขยายความสุข

ดังได้กล่าวแล้วว่า จริยธรรม คือ หลักการดำเนินชีวิตอย่างถูกต้อง และจริยศึกษาก็คือ การฝึกฝนพัฒนาคนให้รู้จักดำเนินชีวิตหรือเป็นอยู่อย่างถูกต้อง เมื่อดำเนินชีวิตถูกต้อง ผลที่จะมีพ่วงมาก็คือความสุข จึงเรียกความสุขว่า เป็นผลพ่วงมาของจริยธรรม หรือการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องนั้น ในเมื่อความสุขเป็นผลพ่วงมาของจริยธรรม ความสุขนั้นก็เป็ผลพิสูจน์ของจริยศึกษาด้วย

ความสุขมีหลายชั้น มีความประณีตลึกซึ้งขึ้นไปตามลำดับ แต่จำแนกโดยประเภทใหญ่ ๆ เป็น ๒ ระดับ คือ ความสุขที่อาศัยสิ่งปลูกเร้า ขึ้นต่อสิ่งสนองจากภายนอกกับ

ความสุขที่เกิดขึ้นภายในไม่ขึ้นต่อสิ่งสนองจากภายนอก

ความสุขประเภทแรกมีลักษณะที่จะต้องเอาเข้ามาหาตัวและเพิ่มปริมาณสิ่งสนอง จึงทำให้เกิดความหวงแหนและการแก่งแย่งเบียดเบียนกันได้ พร้อมทั้งความต้องพึ่งพาขึ้นต่อสิ่งสนองเหล่านั้น ยิ่งมากก็ยิ่งแคบ และยิ่งไม่เป็นอิสระแก่ตน เป็นความสุขที่เคลือบหรือห่อหุ้มอยู่ภายนอก ไม่เข้าถึงเนื้อตัวของชีวิต จึงแปรปรวนได้ง่าย โดยที่ความแปรปรวนกลับกลายนั้น อาจเกิดขึ้นจากความเปลี่ยนแปลงของสิ่งสนองที่อยู่ภายนอก หรือความเปลี่ยนแปลงของความพอใจภายในจิตใจก็ได้ ความสุขประเภทนี้จึงมีคุณค่าทางจริยธรรมน้อย และอาจมีผลในทางลบด้วยซ้ำ

ส่วนความสุขประเภทที่สอง เป็นความสุขที่เกิดขึ้นหรือสร้างขึ้นในเนื้อตัวของชีวิตจิตใจเองแท้ ๆ เป็นสิ่งที่ประจักษ์อยู่ภายใน มีลักษณะแผ่ขยายและเพิ่มพูนขึ้นจากภายใน ยิ่งประณีตลึกซึ้งมากขึ้น ก็ยิ่งอาศัยวัตถุหรือสิ่งภายนอกน้อยลง จนถึงระดับสูงสุดก็เป็นอิสระโดยสิ้นเชิง เป็นความสุขซึ่งไม่ทำให้เกิดปัญหา แต่ช่วยสนับสนุนการแก้ปัญหา เพราะเป็นความสุขที่เป็นคุณภาพของจิตใจ ทำให้จิตใจดีงาม เป็นส่วนประกอบของจริยธรรมเองด้วย และเป็นปัจจัยส่งผลดีทางจริยธรรมยิ่งขึ้นไปอีกด้วย ทั้งนี้เพราะเป็นความสุขที่เป็นความ

ดีงามอยู่ด้วยในตัว ซึ่งเกิดขึ้นเมื่อความดีงามกับความสุขมาบรรจบเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ความสุขประเภทนี้มีลักษณะเป็นความสดชื่น ความผ่องใส เบิกบาน ความปลอดโปร่งปราศจากปัญหา หรือแก้ปัญหาได้ ไม่มีสิ่งบีบคั้นจิตใจ ไร้ความขุ่นมัวเศร้าหมอง มีความรู้เข้าใจเท่าทันวางใจได้ เยือกเย็นสงบสุข มีความโปร่งโล่งเบาสบายต่อชีวิตและวัตถุทั้งหลายที่อยู่แวดล้อม

ความสุขประเภทหลังนี้เป็นแก่นหรือเป็นรากฐานช่วยนำหรือช่วยรองรับ ทำให้การเสพความสุขประเภทแรก เกิดมีรสแห่งความสุขโดยสมบูรณ์ด้วย และไม่เกิดพิษภัยเป็นโทษทั้งแก่ตนและผู้อื่นด้วย

การศึกษาเป็นการแนะนำ และฝึกฝนพัฒนาคนให้รู้จักดำเนินชีวิตอย่างถูกต้อง เมื่อดำเนินชีวิตถูกต้องก็มีความสุข การศึกษาที่ถูกต้อง ต้องทำให้คนมีความสุข หรือรู้จักที่จะทำตนให้มีความสุข แต่ความสุขในที่นี้ หมายถึงความสุขประเภทที่สองที่เป็นเนื้อในของชีวิต จริงอยู่ ความสุขประเภทแรกที่ขึ้นต่อสิ่งภายนอกก็มีความสำคัญ แต่ความสุขประเภทแรกนั้น ไม่ใช่เป็นผลจากการศึกษาโดยตรง ไม่ใช่เรื่องของจริยธรรม หรือการปฏิบัติต่อชีวิตโดยตรง แต่ต้องอาศัยปัจจัยอื่น ๆ เช่น ปฏิบัติการทางเศรษฐกิจและสังคม เป็นต้น ประกอบด้วย

แต่กระนั้น ก็ไม่ใช่เรื่องต่างหากจากการศึกษา คือ ยังมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกับการศึกษา กล่าวคือ การศึกษาฝึกให้คนรู้จักปฏิบัติต่อชีวิตอย่างถูกต้อง ทำตนให้มีความสุขอย่างประปรายหลังได้ พร้อมนั้นคนที่ปฏิบัติต่อชีวิตอย่างถูกต้องก็ย่อมรู้จักแสวงหาและรู้จักเสพความสุขประปรายแรกอย่างถูกต้อง โดยไม่เกิดโทษพิษภัยทั้งแก่ตนและคนอื่น

โดยนัยนี้ ความสุขจึงเป็นเป้าหมายสำคัญอย่างหนึ่งของการศึกษา เพราะความสุขเป็นองค์ประกอบของจริยธรรม ไม่แยกต่างหากจากจริยธรรม นอกจากเป็นผลพวงของจริยธรรมแล้ว ก็เป็นตัวการให้เกิดจริยธรรมด้วย คนที่มีความสุขนั้น จัดได้ในระดับหนึ่งว่า เป็นคนไม่มีปัญหา คนที่มีปัญหา คือ มีความทุกข์ ย่อมดิ้นรนหาทางออกจากทุกข์หรือปัญหานั้น เมื่อไม่รู้จักรูปวิธีปฏิบัติที่ถูกต้อง ก็ย่อมมีพฤติกรรมที่เป็นปัญหา ซึ่งเป็นการระบายความทุกข์นั้นออกจากตัว ทำให้ปัญหาและความทุกข์แผ่ขยายออกไปสู่ผู้อื่น และกระจายไปในสังคม ส่วนคนที่มีความสุขก็จะมีพฤติกรรมที่แสดงถึงความสุขและความไร้ปัญหา เมื่อไม่มีปมปัญหา ไม่มีความทุกข์บีบคั้นอยู่ภายใน จิตใจของเขาก็โปร่ง สบาย สงบ เปิดโล่งต่อการใช้ปัญญาที่จะคิดพิจารณาเข้าใจเรื่องราวต่าง ๆ ตามความเป็นจริง พร้อมทั้งเอื้อต่อการเกิดขึ้นของคุณธรรมต่างๆ เช่น

เมตตา กรุณา ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ความนุ่มนวล สุภาพอ่อนโยน และความเยือกเย็น

อีกประการหนึ่ง สภาพแวดล้อมทั่ว ๆ ไป ตามปกตินั้นจะเป็นกลาง ๆ คนที่จิตใจสบายมีความสุขก็จะมองดูสภาพแวดล้อมนั้นในลักษณะ หรือในด้านที่รู้สึกชื่นชมอย่างที่ไมุ่ดกันว่ามองเห็นโลกสดใส หรือเมื่อเรายิ้ม โลกก็จะยิ้มกับเราด้วย เมื่อภายในสุขแล้ว ก็พลอยรับหรือซึมซับความสุขจากภายนอกเพิ่มเข้าไปอีกด้วย เหมือนเอาความสุขมาต่อความสุข ตรงข้ามกับคนที่จิตใจไม่สบายเป็นทุกข์ มองเห็นอะไรก็ดูน่าเกลียด น่าชิงเป็นศัตรู หรือเป็นปฏิปักษ์ไปหมด ทุกข์ภายในแล้ว ก็ต่อเอาทุกข์เพิ่มเข้าไปจากภายนอกซ้ำอีก คนที่มีความสุขนั้นความสุขก็จะแสดงออกมาทางอาการกิริยาท่าทีทั้งหมด นอกจากว่า สภาพจิตใจและพฤติกรรมของเขาจะเสริมสร้างบรรยากาศทางสังคมที่ร่าเริงมีความสุขสดใสแล้ว เขายังมีความพอใจที่จะทำให้อื่นมีความสุขด้วย ซึ่งหากได้รับการกระตุ้นชักจูงอย่างถูกต้อง เขาก็พร้อมที่จะก้าวต่อไปสู่การทำงานต่าง ๆ ที่เป็นการแผ่ขยายความสุขออกไปในสังคม และการกระตุ้นชักจูงให้คนรู้จักคิดที่จะทำเช่นนี้ ตลอดจนพัฒนาความสามารถของเขาให้สามารถทำเช่นนั้นได้ ก็เป็นภารกิจอย่างหนึ่งของการศึกษา

กล่าวโดยสรุป หน้าที่ของการศึกษาในความหมายนี้มีดังนี้

ก. ฝึกฝนพัฒนาคนให้รู้จักปฏิบัติต่อชีวิต หรือดำเนินชีวิตอย่างถูกต้องมีความสุข

ข. ฝึกสอนให้คนรู้จักแก้ปัญหาชีวิต และหาทางออกจากความทุกข์ได้ด้วยดี โดยไม่ก่อให้เกิดโทษพิษภัยแก่ผู้อื่นและแก่สังคม

ค. พัฒนาคนให้รู้จักแสวงหา และเสพความสุขทางวัตถุอย่างถูกต้อง ปราศจากโทษพิษภัยไร้การเบียดเบียน และพร้อมที่จะใช้สิ่งอำนวยความสะดวกนั้น ๆ ในทางที่เกื้อกูลแก่ผู้อื่นและแก่สังคม

ง. พัฒนาคนให้พร้อมและมีความสามารถบางอย่าง ในการที่จะใช้อำนวยความสะดวกแก่ผู้อื่น และแผ่ขยายความสุขออกไปในสังคม

เรื่องเกี่ยวกับความสุข ได้พูดไว้บ้างแล้วในตอนว่าด้วยเรื่องสุขภาพจิต จึงจะไม่พูดต่อไปให้ยาวความมากนัก

มีข้อสังเกตปิดท้ายว่า ความสุขที่แท้จริง หรือ ความสุขในความหมายที่ต้องการนี้ มีสาระสำคัญตรงกัน หรือเท่ากันกับ สันติ และ อิสระภาพ สันติ คือ ความสงบ หรือภาวะที่ความเดือดร้อนวุ่นวาย และความบีบคั้นกระวนกระวายระงับ

ดับสิ้นไป เรียบและราบรื่น

อิสรภาพคือ ความเป็นอิสระ ปลอดพ้นจากปัญหา ปราศจากทุกข์ ไม่มีสิ่งทีครอบงำบีบคั้นหรือขัดข้อง เป็นไทแก่ตน

โดยนัยนี้ การศึกษาในความหมายที่กล่าวมาในตอนี้จึงพูดให้เต็มได้ว่า เป็นการพัฒนาความสามารถที่จะมีสันติสุขอิสรภาพ และแผ่ขยายสันติสุขอิสรภาพให้แพร่กระจายออกไป

ความมุ่งหมายของการศึกษา

ความมุ่งหมายของการศึกษา พูดได้หลายแนวแล้ว แต่จะยกอะไรขึ้นตั้งเป็นเป้า ในที่นี้จะแยกพูดสัก ๓ - ๔ ด้าน

ก. ว่าโดยประโยชน์ที่ชีวิตพึงได้รับและพึงทำให้เกิดมี

ประโยชน์ที่เป็นจุดหมาย หรือจุดหมายของชีวิต คือ ความมุ่งหมายของการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง ท่านเรียกสั้น ๆ ว่า วัตถุประสงค์ อรรถ อัตถะนั้นท่านแยกไว้เป็น ๒ ชุด ๆ ละ ๓ ด้าน หรือระดับ แล้วแต่จะมองในแนวตั้ง หรือแนวราบ

๑) ประโยชน์หรือจุดหมายของชีวิต ๓ อย่าง ตามแนวตั้ง

ประโยชน์หรือจุดหมายที่ชีวิตแต่ละชีวิตควรเข้าถึง และสร้างสรรค์ขึ้น แยกได้เป็น ๓ ระดับ ซึ่งแต่ละชีวิตจะเข้าถึง

และสร้างสรรค์ได้ไม่เท่ากัน แต่ทุกชีวิตควรมีให้ได้ครบทุกระดับ แม้จะมากบ้างน้อยบ้าง และควรพัฒนาตนให้เข้าถึงได้มากยิ่งขึ้น ๆ ขึ้นไป คือ

๑. **ประโยชน์บัดนี้** หรือประโยชน์ขั้นที่ตามองเห็น คือ ประโยชน์ที่เห็น ๆ กันได้เฉพาะหน้า ได้แก่ ทรัพย์สิน เกียรติยศ หรือฐานะในสังคม ไม่ตรีหรือมิตรบริวาร และชีวิตครอบครัวที่เป็นสุข พูดอีกอย่างหนึ่งว่า การพึงตนได้ในทางเศรษฐกิจและสังคม ประโยชน์ในระดับนี้ จะต้องให้เกิดมีขึ้น หรือให้เป็นการแสวงหาด้วยกำลังความเพียรพยายาม และสติปัญญาของตนโดยทางชอบธรรม ไม่เกิดจากการเบียดเบียนผู้อื่น หรือสร้างความเดือดร้อนแก่สังคม จึงอาศัยการศึกษาในด้านที่ทำหน้าที่ถ่ายทอดศิลปวิทยา หรือวิชาการและวิชาชีพต่าง ๆ เป็นหลัก ประโยชน์ระดับนี้เรียกว่า **ทิฐฐัมมิกัตถะ**

๒. **ประโยชน์เบื้องหน้า** หรือประโยชน์ขั้นที่เลยจากตามองเห็น คือ ประโยชน์ล้ำเลยจากที่มองเห็นกันเฉพาะหน้า เป็นประโยชน์ด้านคุณค่าของชีวิตด้านใน ซึ่งทำให้เกิดความมั่นใจในตนเองอย่างลึกซึ้ง หมายถึงความเจริญงอกงามของชีวิตจิตใจ ที่ก้าวหน้าพัฒนาขึ้นด้วยคุณธรรม เช่น ศรัทธา ความสุจริต มีศีล ความเสียสละ ความสงบสุขของจิตใจ การดำรงอยู่ในศีลธรรม การได้สร้างสรรค์บำเพ็ญประโยชน์ เป็น

ต้น จนมั่นใจในความมีชีวิตที่ดีของตน ไม่ต้องห่วงกลัวต่อความตายและปรโลก ประโยชน์ในระดับนี้เกี่ยวกับคุณธรรมภายในจิตใจและความประพฤติที่ชอบธรรม จึงอิงอยู่กับการศึกษาในด้านทำหน้าที่แนะนำวิธีดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง และพัฒนาตนให้เป็นคนที่สมบูรณ์ ประโยชน์ขั้นนี้เรียกว่า **สัมปราคัตถะ**

๓. **ประโยชน์สูงสุด** หรือประโยชน์ขั้นหลุดพ้นเป็นอิสระ อยู่เหนือโลก ซึ่งเป็นสาระแท้จริงของชีวิต คือ ความมีจิตใจเป็นอิสระ ปลอดโปร่ง ผ่องใส เบิกบาน สามารถแก้ปัญหาในจิตใจได้สิ้นเชิง ไม่ถูกบีบคั้นคับข้องจำกัดด้วยความยึดติดถือมั่น หวั่นหวาดและกังวล ปราศจากกิเลสเผาลนที่ทำให้เศร้าหมองขุ่นมัว อยู่อย่างไร้ทุกข์ ได้ประจักษ์ความสุขประณีตภายในที่บริสุทธิ์สงบเย็นสว่างไสวเบิกบานโดยสมบูรณ์ ซึ่งเป็นภาวะที่เข้าถึงได้ด้วยการรู้จักสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง รู้เท่าทันคติธรรมดาของสังขารธรรมทั้งหลาย ไม่ตกเป็นทาสของโลกและชีวิต จึงต้องอาศัยการศึกษาในด้านที่ทำหน้าที่อย่างข้อ ๒ ในระดับของการพัฒนาปัญญาอย่างสูงสุด ประโยชน์ขั้นนี้เรียกว่า **ปรมาตถะ**

ตามหลักพระพุทธศาสนา ถือว่า ผู้ที่บรรลुประโยชน์หรือจุดหมายแห่งชีวิต (อตถะ) อย่างน้อย ๒ ขั้นแรกแล้ว จึง

จะเรียกได้ว่าเป็น **บัณฑิต**

๒) ประโยชน์หรือจุดหมายของชีวิต ๓ อย่าง

ตามแนวราบ

การศึกษาพึงพัฒนาคนให้สามารถเผื่อแผ่ขยาย หรือ กระจายประโยชน์ออกไปได้อย่างกว้างขวางทั่วไปทั้งหมด ประโยชน์ที่เป็นจุดหมายซึ่งชีวิตควรทำให้มีขึ้น จึงแบ่งออกได้ตามแนวราบเป็น ๓ ประเภท ดังนี้

๑. **ประโยชน์ตน** (อัตตัตถะ) คือ การบรรลุจุดหมายแห่งชีวิตของตน ได้แก่ ประโยชน์ ๓ อย่างในหมวดก่อนนั่นเอง เท่าที่เกี่ยวข้องกับตนเอง ซึ่งเป็นผลเกิดขึ้นแก่ตนโดยเฉพาะ เป็นการแสวงผลที่ดีของการมีชีวิตโดยสมบูรณ์ เน้นการพึ่งตนได้ในทุกระดับ เพื่อความไม่ต้องเป็นภาระแก่ผู้อื่น และเพื่อความเป็นผู้พร้อมที่จะบำเพ็ญกิจเพื่อผู้อื่นและกิจทุกอย่างอย่างได้ผลดี

๒. **ประโยชน์ผู้อื่น** (ปรัตถะ) คือ การช่วยเหลือสนับสนุนให้ผู้อื่นบรรลุจุดหมายแห่งชีวิตของเขา ได้แก่ ประโยชน์ ๓ อย่างในหมวดก่อนนั่นเอง เท่าที่เกี่ยวข้องกับคนอื่น เป็นผลที่จะช่วยทำให้เกิดขึ้นแก่คนอื่น มุ่งประดับประดองให้เขาสามารถพึ่งตนเองได้ โดยการทำหน้าที่เป็นกัลยาณมิตรให้

เป็นต้น

๓. **ประโยชน์ทั้งสองฝ่ายหรือประโยชน์ร่วมกัน** (อุภยัตถะ) คือการสร้างสรรค์ปัจจัยที่เอื้ออำนวยให้ทุกคนทุกฝ่าย ทั้งสังคม บรรลุจุดหมายแห่งชีวิตทั่วกัน ได้แก่ ประโยชน์ ๓ อย่างในหมวดก่อนนั้น ที่เป็นผลเกิดขึ้นทั้งแก่ตนเองและคนอื่น ๆ หรือแก่สังคม แก่ชุมชนอันเป็นส่วนรวม เช่น ประโยชน์ที่เกิดจากของกลางและกิจส่วนรวมเป็นต้น โดยเฉพาะสภาพแวดล้อม และความเป็นอยู่อันเอื้ออำนวยแก่การปฏิบัติเพื่อบรรลุอัตตัตถะ และการบำเพ็ญปรัตถะของทุก ๆ คน

ข. ว่าโดยภาวะของตัวจุดหมายนั่นเอง

ภาวะที่เป็นตัวจุดหมายของการศึกษา ก็คือ **อิสรภาพ** หรือความหลุดพ้น (**วิมุตติ**) ได้แก่ ความปลอดโปร่ง โล่ง เป็นอิสระ ซึ่งมองได้ทั้งในแง่บวก และแง่ลบ ในแง่ลบหมายถึงภาวะที่พ้นจากความบีบคั้น บังคับ จำกัด ผูกมัด ขัดข้อง ปราศจากข้อบกพร่อง ไม่ต้องขึ้นต่อสิ่งอื่นหรือใครอื่น ในแง่บวกหมายถึงภาวะที่เป็นไทแก่ตัวหรือเป็นใหญ่ในตัวเอง ซึ่งทำให้พร้อมที่จะทำ (และไม่ทำ) การใด ๆ ได้ตามที่ต้องการหรือเห็นสมควร

อิสรภาพนั้นสัมพันธ์สืบเนื่องมาจากการพัฒนา เพราะเป็นจุดหมายของการพัฒนา จึงอาจจะแยกได้เป็น ๔ ด้าน

หรือ ๔ ระดับ ให้ตรงกับการพัฒนา ๔ ด้าน ที่บรรยายมาแล้ว นั้น อิศรภาพนี้พูดได้สั้น ๆ เพราะตรงกันกับการพัฒนาที่อธิบายมาแล้ว คือ

๑. อิศรภาพทางกาย หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อิศรภาพ พื้นฐานของชีวิต ได้แก่ อิศรภาพของกาย ที่ปลอดพ้นจากการบีบคั้นเบียดเบียนในทางธรรมชาติ หรือสภาพแวดล้อมทางกายภาพ เช่นโรคภัยไข้เจ็บ การมีปัจจัย ๔ เพียงพอที่จะหลุดพ้นจากความยากจนแร้นแค้นขาดแคลน ไม่มีภัยธรรมชาติเบียดเบียน หรือมีแต่พอจะป้องกันแก้ไขได้ แล้วก็พ้นจากภัยที่มนุษย์สร้างขึ้นในทางกายภาพ เช่น มลภาวะในสภาพแวดล้อม ตลอดจนการรู้จักใช้เทคโนโลยีอย่างถูกต้องเป็นคุณประโยชน์

๒. อิศรภาพทางสังคม หรือเกี่ยวกับศีล คือความปลอดพ้นจากการบีบคั้นเบียดเบียนกันระหว่างมนุษย์ พ้นจากคฤหัสถ์ธรรม การเอาวัดเอาเปรียบ การข่มเหงแย่งชิง มีอาชีวะคืออาชีพที่ประกอบได้โดยสุจริต ดำรงชีวิตอย่างโปร่งโล่ง ไม่ว่างงาน พึ่งตนได้ รวมไปถึงความหลุดพ้นจากความบีบคั้นในการใช้สติปัญญา สามารถแสดงออกซึ่งความคิดเห็นอันเป็นผลแห่งสติปัญญานั้นโดยเสรี ซึ่งสัมพันธ์กับอิศรภาพทางปัญญาในข้อสุดท้ายด้วย

๓. อิศรภาพทางจิตใจ คือ มีจิตใจที่เป็นอิสระ ไม่ถูกบีบคั้นกดดันด้วยความทุกข์และไม่ตกเป็นทาสอยู่ใต้อำนาจครอบงำของกิเลส เช่น ตัณหา มานะ ทิฐิ หรือ โลภะ โทสะ โมหะ มีจิตใจที่เฝือกด้วยคุณธรรม มีความเข้มแข็งมั่นคง ไม่หวั่นไหวด้วยโลกธรรม ไม่มีความโสภณ ปราศจากความขุ่นมัวเศร้าหมอง มีความผ่องใส เบิกบาน เป็นสุข

๔. อิศรภาพทางปัญญา คือ ภาวะที่มีการรับรู้ถูกต้องตามเป็นจริง ไม่เอนเอียงด้วยอคติ รู้จักคิด คิดเองเป็น รู้จักคิดแก้ปัญหา รู้วิธีที่จะจัดทำกรต่าง ๆ ให้สำเร็จผล มีความคิดวินิจฉัยที่บริสุทธิ์ไม่เป็นทาสของกิเลส ใช้ปัญญาคิดการต่าง ๆ โดยบริสุทธิ์ใจ ไม่มีเงื่อนไขหรือกิเลสเคลือบแฝงตลอดจนรู้แจ้งสัจธรรมถึงขั้นหลุดพ้นจากความทุกข์ อันส่งผลให้เกิดอิศรภาพทางจิตใจอย่างสมบูรณ์

อย่างไรก็ดี รวมทั้งหมดเท่าที่พูดมานี้ ถ้าเน้นสรุปในแง่หนึ่งก็มีเพียงภายนอกกับภายใน หมายความว่า พัฒนาทั้ง ๔ ด้าน และอิศรภาพทั้ง ๔ ด้านนี้ แบ่งได้เป็น ๒ พวก คือ ปรากฏภายนอกกับภายใน ซึ่งเราจะต้องเข้าใจความสัมพันธ์กันของทั้งสองด้าน

การพัฒนาและอิศรภาพด้านภายในของคน กับด้านนอกนั้นสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน ถ้าด้านภายในคนเรามีจิตใจไม่สบาย

มีความทุกข์ที่ดี หรือมีกิเลสครอบงำที่ดี การพัฒนาด้านนอก ก็จะต้องไม่บริสุทธิ์ หรือจะต้องเกิดปัญหาขึ้นมาด้วย หรือถ้าพัฒนาด้านภายนอกไว้ไม่ดี เช่น มีความขาดแคลนปัจจัย ๔ เป็นต้น มันก็ต้องส่งผลกระทบมาถึงภายใน ทำให้ไม่สามารถ จะทำการพัฒนาจิตใจของตนได้เต็มที่ เช่น คนผู้อยู่ในที่ที่ เกิดปัญหา เกิดสงคราม เป็นต้น จะมีเวลาที่ไหนมาทำสมาธิ หรือจะทำจิตใจให้ปลอดโปร่งผ่องใสก็เป็นไปได้ยาก หรือถ้า ภายในไม่มีอิสรภาพทางปัญญา คิดการต่าง ๆ โดยมีความปรารถนาส่วนตัวเคลือบแฝง หรือคิดบิดเบือนไปตามความ ยึดมั่นส่วนตัว ไม่ยอมรับฟังความคิดเห็นของกันและกัน อิสรภาพทางสังคม ในด้านการแสดงความคิดเห็นหรือใช้ผลของสติปัญญา ก็ย่อมเป็นไปได้อย่างยาก ดังนั้นเป็นต้น เพราะฉะนั้น อิสรภาพและสันติสุขทั้งภายนอกและภายใน หรือเรื่องด้านใน กับด้านนอกนี้สัมพันธ์ซึ่งกันและกัน จะต้องเข้าใจทั้งสองด้าน

ขออย่าที่พูดไว้เมื่อกันนี้อีกอย่างหนึ่ง คือ เรื่องเกี่ยวกับความสุข ในการพัฒนาให้การศึกษาแก่เด็กนั้น สิ่งหนึ่งที่จะเป็นเครื่องวัดได้ ก็คือ เมื่อเด็กเกิดปัญหา เกิดความทุกข์ร้อน กระวนกระวายขึ้น การศึกษาช่วยให้เขาแก้ไขปัญหาในตัวของเขาเอง แก้ปัญหาในจิตใจ ทำให้มีอิสรภาพภายในได้หรือไม่ เราเน้นการแก้ปัญหาภายนอกกันมากมาย รู้สึกว่า

เรียนกันเพื่อจะไปช่วยพัฒนาสังคม แก้ปัญหาอันโน้นอันนี้ แต่ถ้าถามว่า เวลาคนคนนั้นเขาเกิดปัญหาในจิตใจตัวเอง ทุกข์ร้อนกระวนกระวายใจขึ้นมาแล้ว เขาแก้ปัญหในใจของตนเองได้ไหม การศึกษาได้ช่วยให้เขารู้วิธีแก้ไขไหม ถ้าเรายังตอบคำถามข้อนี้ไม่ได้ ก็แสดงว่าการศึกษายังไม่สมบูรณ์ การศึกษายังไม่สามารถช่วยชีวิตของคนได้จริง การศึกษายังไม่ช่วยให้คนพัฒนาชีวิตของเขาได้ ยังไม่เป็นเครื่องมือพัฒนาชีวิตที่ได้ผลจริง การศึกษาจะต้องช่วยแก้ปัญหานี้ด้วย

เพราะฉะนั้น จะต้องช่วยให้เด็กเรียนรู้วิธีที่จะแก้ปัญห ความทุกข์ในใจของตนเองเป็นทุนประเดิมไว้ โดยรู้ตระหนักว่าทั้งภายนอกภายในก็มีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน เช่น เด็กที่มีปัญหาความทุกข์ในใจ ก็ย่อมจะปก่อปัญหาความทุกข์ให้แก่สังคม เด็กที่เติบโตในสังคมที่กดดันบีบคั้น ก็มักจะต้องเป็นคนมีปมปัญหาและความทุกข์ในจิตใจดังได้กล่าวมาแล้ว

ค. ว่าโดยคุณสมบัติของผู้ได้รับการศึกษา

๑) มองในแง่ผลสัมฤทธิ์ของการพัฒนา

เมื่อมองในแง่ที่ว่า การศึกษาเป็นการพัฒนาคนให้มีความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ ความมุ่งหมายของการศึกษา ก็คือ ทำให้คนเป็นผู้ที่ได้รับการพัฒนาแล้ว และหมายถึงการที่

ได้รับการพัฒนาอย่างครบถ้วนรอบด้าน ได้กล่าวมาแล้วว่าการพัฒนามี ๔ ด้าน ดังนั้น คนที่ได้รับการศึกษาจึงเป็นผู้ที่ได้รับการพัฒนาแล้วครบทั้ง ๔ ด้าน

คนที่ได้รับการพัฒนารอบด้านแล้ว เรียกว่า **ภาวิตตตะ** แปลว่า มีตนที่ได้ฝึกอบรมแล้ว หรือได้พัฒนาแล้ว แยกลักษณะการที่ได้รับการพัฒนาแล้วออกเป็น ๔ ด้าน ตรงกับการพัฒนาที่กล่าวมาแล้ว คือ

๑. **ภาวิตกาย** แปลว่า มีกายที่เจริญแล้ว หรือพัฒนาแล้ว คือ มีความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทางกายภาพได้อย่างดี และอย่างได้ผลดี มีความสมบูรณ์ของชีวิตในด้านกาย

๒. **ภาวิตศีล** แปลว่า มีศีลที่เจริญแล้ว หรือพัฒนาแล้ว คือ มีพฤติกรรมทางสังคมที่พัฒนาแล้ว ดำรงตนอยู่ในวินัย มีศีลธรรม มีความสัมพันธ์ทางสังคมในลักษณะสร้างสรรค์ และก่อสันติสุข

๓. **ภาวิตจิต** แปลว่า มีจิตใจที่เจริญแล้ว หรือพัฒนาแล้ว คือ มีจิตใจที่ฝึกอบรมดีแล้ว สมบูรณ์ด้วยคุณภาพจิต สมรรถภาพจิต และสุขภาพจิต

๔. **ภาวิตปัญญา** แปลว่า มีปัญญาที่เจริญแล้ว หรือพัฒนาแล้ว คือ มีปัญญาที่เป็นอิสระจากการครอบงำของกิเลส มองดูรู้เข้าใจเห็นสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง หรือตามที่

มันเป็น คิดเห็นวินิจฉัยการต่าง ๆ ด้วยปัญญาบริสุทธิ์ ปราศจากอคติและแรงงูใจเคลือบแฝง รู้เท่าทันธรรมตาจนมีความเป็นอิสระโดยสมบูรณ์

คุณสมบัติ ๔ อย่างนี้ ไม่ต้องอธิบายมาก เพราะได้บรรยายไว้แล้วในตอนว่าด้วยการพัฒนา ๔ ด้าน แต่ในที่นี้พูดในแง่เป็นคุณสมบัติของผู้ได้รับการศึกษา จึงกล่าวถึงไว้พอให้โยงเรื่องเข้าหากัน

๒) มองในแง่ลักษณะการดำเนินชีวิต

จุดหมายในแง่นี้ เป็นการมองการดำเนินชีวิตโดยสัมพันธ์กับประโยชน์ที่ชีวิตพึงมีพึงถึงซึ่งได้กล่าวมาแล้วข้างต้น จึงไม่มีอะไรแปลกใหม่แท้จริง แต่เป็นการย้ำเน้นสิ่งที่กล่าวมาแล้วโดยโยงออกมาสู่การปฏิบัติ

คุณสมบัติของผู้มีการศึกษาหรือพัฒนาตนสมบูรณ์แล้วในแง่นี้ ถูตามคุณสมบัติ ๒ ประการของพระพุทธเจ้า ซึ่งชีวิตของคนทั่วไปก็ควรดำเนินตาม กล่าวคือ

๑. **อัสสัฏฐสมบัติ** (หรือ อัสสัทธิสมบัติ) ความถึงพร้อมหรือสมบูรณ์ด้วยประโยชน์ตน คำว่าประโยชน์ในที่นี้ มิใช่มุ่งที่ผลประโยชน์ หรือลาภ ยศ อำนาจ สุข สรรเสริญ อย่างที่มักเข้าใจกัน ซึ่งมักจะเป็นสิ่งที่คนอยากได้เพียงเพื่อสนองตัณหา โดยที่ยังไม่แน่ว่าจะเป็นประโยชน์แก่ชีวิตอย่างแท้จริงหรือไม่

คือชีวิตต้องการหรือเป็นสิ่งจำเป็นเพื่อประโยชน์แก่ชีวิตเพียงส่วนหนึ่งหรือระดับหนึ่ง ส่วนนอกเหนือจากนั้นอาจเป็นโทษแก่ชีวิตก็ได้ การวินิจฉัยว่าสิ่งเหล่านี้จะเป็นประโยชน์แก่ชีวิตหรือไม่ ก็ต้องดูที่ความสัมพันธ์ซึ่งจะมาช่วยเสริมตัวประโยชน์ที่แท้ของชีวิต

ตัวประโยชน์ที่แท้จริงของชีวิตนั้น ก็คือความเจริญงอกงามของชีวิต ซึ่งช่วยให้ชีวิตเข้าถึงสันติสุขและอิสรภาพ ได้แก่ ความเจริญงอกงามแห่งปัญญาและคุณสมบัติต่าง ๆ ของตัวชีวิตเอง ซึ่งความเจริญบริบูรณ์แห่งปัญญาและคุณสมบัติเหล่านั้น จะนำไปสู่การดำเนินชีวิตที่ดี หรือชีวิตที่ดีดำเนินไปได้ด้วยดี มีความสมบูรณ์ในตัวของตนเอง ซึ่งมีลักษณะเป็นการพึ่งตนเองได้ หรือเป็นที่พึ่งของตนได้ในทุก ๆ ด้าน เรียกเป็นภาษาบาลีว่า *อัตตนาถะ* ลักษณะเด่นของการดำเนินชีวิตที่พึ่งตนเองได้ ก็คือ การดำเนินชีวิตด้วยปัญญา ซึ่งย่อมาหมายถึงการมีปัญญาที่ได้เจริญหรือพัฒนาอย่างดีแล้ว โดยมีคุณสมบัติอย่างอื่นที่พัฒนาพ่วงมาด้วยกันเป็นเครื่องประกอบสนับสนุน ซึ่งทำให้สามารถปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้องและได้ผลดี

๒. *ปรัตถปฏิบัติ* (หรือ *ปรหิตปฏิบัติ*) การปฏิบัติเพื่อประโยชน์ของผู้อื่น เมื่อพัฒนาชีวิตจนบรรลุประโยชน์ตนโดย

สมบูรณ์แล้ว นอกจากตนเองจะดำเนินชีวิตได้ดีแล้ว ก็ยังทำให้เป็นผู้พร้อมที่จะบำเพ็ญประโยชน์แก่ผู้อื่นอย่างได้ผลดีด้วย หรือเมื่อพึ่งตนเองได้ดีแล้ว ก็สามารถก้าวไปสู่การเป็นที่พึ่งให้แก่ผู้อื่น หรือเมื่อตนเองเดินได้และโดยเฉพาะเดินได้มั่นคงแข็งแรงดีแล้ว ก็อาจก้าวไปสู่การช่วยพุง หรือประคับประคองคนอื่นให้เดินได้ด้วย ซึ่งเป็นผลพิสูจน์ความสมบูรณ์ของการศึกษาในด้านที่สอง

ผู้ที่มีการศึกษาสมบูรณ์จะต้องมีลักษณะการดำเนินชีวิตที่เป็นการปฏิบัติ หรือบำเพ็ญเพื่อประโยชน์ของผู้อื่นด้วย ซึ่งหมายถึงความสามารถและความพร้อมที่จะช่วยให้ผู้อื่นดำเนินชีวิตที่ดีหรือได้ด้วยดี ให้เขาประสบความสำเร็จงอกงามของชีวิต โดยมีชีวิตที่พัฒนาด้วยปัญญา และคุณสมบัติประกอบอย่างอื่น ๆ หรือให้พัฒนาครบทั้ง ๔ ด้าน เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ช่วยให้เราพึ่งตนเองได้ หรือทำให้เขามีชีวิตซึ่งเป็นที่พึ่งของตนเองได้

ลักษณะการดำเนินชีวิตในด้านนี้ที่สมบูรณ์ ในระดับของพระพุทธเจ้า เรียกว่าเป็น *โลกนาถะ* หรือ *โลกนาถ* แปลว่า เป็นที่พึ่งของชาวโลก หรือของสังคมทั้งหมด สำหรับคนทั่วไปก็อาจใช้เพียงว่าเป็น *ปรนาถะ* หรือ *ปรนาถ* ซึ่งแปลว่าเป็นที่พึ่งของคนอื่นได้

การที่จะมีลักษณะการดำเนินชีวิตด้านนี้ได้ นอกจากการพัฒนาปัญญาแล้ว คุณสมบัติที่เด่นชัดมาก ที่จะเป็นแรงจูงใจหรือเป็นตัวผลักดันให้ออกไปปฏิบัติบำเพ็ญกิจนี้ก็คือกรุณา ซึ่งหมายถึง ความรักเพื่อนมนุษย์ เพื่อนร่วมโลก และเพื่อนร่วมสังสารวัฏ ในระดับที่ว่า เห็นเขามีทุกข์ ลำบากหรือขาดตกบกพร่อง ก็ไม่อาจนิ่งเฉย แต่จะต้องเคลื่อนไหวชวนชวนออกไปช่วยเหลือให้เขาหลุดพ้นจากภาวะเช่นนั้น

๓) มองในแง่คุณธรรมหลักของผู้ที่มีการศึกษา

คุณธรรมหลักของผู้มีการศึกษา ก็คือ คุณธรรมที่จะทำให้เขามีลักษณะการดำเนินชีวิตอย่างทีกล่าวนมาแล้วในข้อ ๒) นั่นเอง จึงเป็นคุณธรรมทีกล่าวก่อนแล้วในข้อก่อน แต่นำมาถ่วงเน้นไว้ให้เด่นชัดในที่นี้อีกครั้งหนึ่ง (จะเห็นว่าจุดหมายของการศึกษาทีกล่าวก่อนในแง่ด้านต่าง ๆ ทั้งหมดที่บรรยายมาแล้วนั้น โยงถึงกันหมด บางทีดูคล้ายว่าจะซ้ำไปซ้ำมา แต่สาระที่แท้จริงก็คือ เป็นการแสดงให้เห็นว่า จุดหมายเหล่านั้นเป็นเพียงแง่ด้านที่พูดแยกกันออกไป ซึ่งโดยเนื้อแท้แล้วก็ประสานกลมกลืนรวมเป็นจุดหมายอันหนึ่งอันเดียวกัน) คุณธรรมหลักนั้นมี ๒ อย่างคือ

๑. ปัญญา (รู้) เป็นองค์ธรรมแกนของอัตตัตถสมมติ คือ ความสมบูรณ์พร้อมแห่งประโยชน์ตน หรือความเจริญ

งอกงามของชีวิตที่พัฒนาสมบูรณ์จนเป็นอยู่ได้ด้วยดีมีปัญญา ซึ่งสามารถใช้คุณสมบัติอื่นๆ ของชีวิตที่พัฒนาพ่วงตามกันมาให้เป็นประโยชน์ได้อย่างเต็มที่ จนเป็นอรรถนาคะ คือ พึ่งตนเองได้ หรือเป็นที่พึ่งของตนเองได้ มีความสมบูรณ์ในตัวเอง ปัญหานี้เจริญงอกงามขึ้นมาพร้อมกับความลดน้อยและสูญสิ้นไปของอวิชชา ทำให้ก้าวพ้นจากการอยู่รอดด้วยกิเลส ขึ้นมาสู่การอยู่ดีด้วยปัญญา ดังได้กล่าวนมาแล้ว

๒. กรุณา (รัก) เป็นองค์ธรรมแกนของปรารถนาปฏิบัติ คือ การปฏิบัติบำเพ็ญเพื่อประโยชน์ของผู้อื่น หรือการช่วยผู้อื่นให้พัฒนาชีวิตของเขาเองจนเจริญงอกงามพอที่จะเป็นอยู่ได้ด้วยดี เป็นคุณสมบัติที่ทำให้เป็นโลกนาถะ หรือ ปรมาถะ (เป็นที่พึ่งของชาวโลกหรือเป็นที่พึ่งของคนอื่นได้) ที่ช่วยให้คนอื่นพัฒนาตัวเขาเองจนเป็นอรรถนาคะ (พึ่งตัวเองได้ หรือเป็นที่พึ่งของตนได้) ในที่สุด

กรุณานี้เจริญขึ้นมากับการพัฒนาปัญญาอย่างถูกต้อง และเข้ามาทำหน้าที่เป็นแรงจูงใจ หรือตัวปลุกเร้าของการกระทำมากขึ้นโดยลำดับ แทนที่ตัณหา พร้อมกับความลดน้อยลงและสูญสิ้นหมดไปของตัณหานั้น กรุณานี้เป็นแรงจูงใจในการปฏิบัติต่อบุคคลหรือสัตว์อื่น (เรียกว่ามีสัตว์เป็นอารมณ์) แต่ถ้าเป็นการปฏิบัติต่องานหรือสิ่งหรือเรื่องอย่าง

อื่น ๆ (เช่น ความจริง ความถูกต้องดีงาม) ที่ไม่ใช่มนุษยศาสตร์
คุณธรรมหลักข้อนี้ก็เปลี่ยนไปเป็นฉันทะ หรือธรรมฉันทะ ที่
เคยอธิบายมาแล้วข้างต้น

บทที่ ๔

มองการศึกษาในมิติต่าง ๆ

ในเวลาที่เหลือน้อยอย่างยี่งี้ จะพูดกว้าง ๆ ขอเรียกว่า
มองการศึกษาในมิติต่าง ๆ พูดถึงแง่มุมบ้างแง่มุมบ้าง แล้วแต่
จะนึกขึ้นได้ ไม่เรียงลำดับ ไม่เป็นระบบ

๑. การศึกษาเพื่อชีวิตและสังคม

ในช่วงเวลาที่ผ่านมานี้ คำว่าการศึกษาเพื่อชีวิตและ
สังคมได้เป็นคำพูดที่เอ่ยถึงกันบ่อยมาก และเราก็พูดกัน
เหมือนกับว่าเรารู้จักชีวิตและสังคมดีแล้ว อันที่จริงมันก็เป็น
ปัญหาว่า คำว่าชีวิตและสังคมที่เราพูดกันนั้นเราหมายถึง
อะไร และชีวิตกับสังคมมีความสัมพันธ์กันอย่างไร ซึ่งเป็น
เรื่องที่ต้องพิจารณา

ถ้าจะว่ากันไป หลักการควรจะเป็นว่า คำว่าการศึกษา
เพื่อชีวิตและสังคมนี้มีความหมายทั้งว่า การศึกษาเพื่อชีวิต

ด้วย การศึกษาเพื่อสังคมด้วย และชีวิตก็เพื่อสังคมด้วย สังคมก็เพื่อชีวิตด้วย และชีวิตกับสังคมก็ต้องอิงอาศัยซึ่งกันและกัน ในที่นี้จะพูดเฉพาะแง่ด้านบางอย่างที่ควรคำนึงเกี่ยวกับเรื่องการศึกษาเพื่อชีวิตและสังคม

มองที่ตัวชีวิตเองก่อน ถ้าเราจะเข้าใจถึงตัวชีวิตกันจริงๆ ชีวิตก็ต้องมีจุดหมาย จุดหมายของชีวิตคืออะไร? ชีวิตนั้นต้องการพัฒนาไปจนถึงจุดหมายสูงสุด คือ อิสรรภาพ อย่างที่ว่ามาแล้ว เพราะการพัฒนาไปนั้นก็มีจุดหมายที่อิสรรภาพ และอิสรรภาพก็มีความหมายเท่ากับ สันติ และ สุข สามคำนี้ ในทางพระพุทธศาสนาถือว่าเป็นไฉพจน์กัน คำว่า อิสรรภาพ สันติ และสุข สามคำนี้ ทั้งหมดเป็นชื่อของนิพพานด้วย

ชีวิตนั้นต้องมีจุดหมาย คือ อิสรรภาพ สันติ และ สุข นี้ไม่ใช่พัฒนาเรื่อยเปื่อยไป เช่นว่า การศึกษา คือการพัฒนาให้เจริญอกงาม ไม่รู้ว่าให้อกงามไปไหน มันต้องมีจุดหมายที่สุดของมัน เพราะชีวิตนี้มีการสิ้นสุด ชีวิตนี้มีปลายปิด มันจบสิ้น ฉะนั้น ก่อนที่มันจะจบสิ้น มันก็ควรจะได้เข้าถึงจุดหมายสูงสุดของมันด้วย เท่าที่เป็นไปได้ ให้มันได้รู้จักรสแห่งจุดหมายสูงสุดนั้น นี่เป็นข้อคำนึงอันที่หนึ่ง ซึ่งในที่นี้เสนอไว้ว่า ได้แก่ อิสรรภาพ หรือ สันติ และสุข เหมือนอย่างที่ว่าไปแล้ว การศึกษาก็เพื่อทำให้คนมีอิสรรภาพและสันติสุขได้ ทั้ง

ภายนอกและภายใน

ต่อไป สังคมที่พึงปรารถนาเป็นอย่างไร? ในแง่หนึ่ง สังคมที่พึงปรารถนาย่อมเป็นสังคมที่เอื้ออำนวยให้แก่ละชีวิตหรือทุกชีวิตพัฒนาตัวของตนเองได้ จนเข้าถึงจุดหมายสูงสุดนั้น อันนี้เป็นแง่ที่ว่าสังคมจะต้องเอื้อต่อชีวิต หรือพูดในแง่หนึ่งเรามองว่า สังคมเป็นศูนย์รวมของชีวิตที่ร่วมกัน เป็นแหล่งผลประโยชน์ร่วมกันของคนทุกชีวิต เพราะฉะนั้น

ในด้านที่หนึ่ง สังคมจะเป็นแหล่งที่รับที่รวมเอาผลประโยชน์จากทุกชีวิตมาไว้ ฉะนั้น ชีวิตแต่ละชีวิตมีดีอะไร สังคมก็เป็นที่รวบรวมเอาความดีงามเหล่านั้น เอาประโยชน์เอาความสามารถ เอาศักยภาพจากชีวิตแต่ละชีวิตนั้น มาช่วยให้สังคมเองอุดมสมบูรณ์พร้อม ในแง่นี้เหมือนกับพูดว่าชีวิตเพื่อสังคม แต่ที่จริงมันเป็นความหมายของสังคมด้วยว่า สังคมนั้นเป็นที่รวมประโยชน์และคุณค่าจากทุกชีวิต ซึ่งอันนี้จะไปสอดคล้องกับการศึกษาในเรื่องของแรงจูงใจ และเรื่องศักยภาพด้วย ถ้ามองในแง่ว่าสังคมเป็นที่รวมประโยชน์จากทุกชีวิตแล้วเราก็จะเห็นว่า ทุกชีวิตมีศักยภาพ มันอาจจะมีความแข็งแรง แม้แต่ชีวิตที่ไม่แข็งแรงอ่อนแอ มันก็อาจจะมีความบางอย่าง ที่จะให้แก่สังคมของมันได้ ซึ่งถ้าใช้ระบบแข่งขันจะเป็นไปไม่ได้ แต่เรื่องนี้ยังจะต้องพูดต่อไปอีก

ในแง่ที่สองก็คือ สังคมนั้นเป็นแหล่งที่แม่ประโยชน์ให้แก่ทุกชีวิต ตอนแรกมันเป็นที่ยอมรับเอาคุณค่าประโยชน์จากทุกชีวิตมา ก็ทำให้สังคมเจริญงอกงามพร้อมๆ กัน แต่พร้อมกันนั้นมันก็เป็นแหล่งที่แม่ประโยชน์ให้แก่ทุกชีวิตอย่างทั่วถึง ด้วยในแง่นี้ถ้ามองในมุขกลับก็ต้องถามว่า สังคมนี้ได้ให้บริการแก่ทุกชีวิตอย่างทั่วถึงหรือไม่ ให้ความเป็นธรรมเสมอหน้าหรือไม่ เป็นต้น

ทีนี้ก็มาพิจารณาคำว่า ชีวิต ชีวิตนั้นจะมองแต่ชีวิตคนอย่างเดียวไม่ได้ จะต้องมองชีวิตทุกอย่างให้สัมพันธ์ถึงกัน ชีวิตคน ชีวิตสัตว์ ชีวิตต้นไม้ ธรรมชาติทั้งหมดนั้นเป็นสิ่งที่สัมพันธ์โยงถึงกัน ฉะนั้น เราจะต้องคำนึงถึงข้อนี้ด้วย ในการศึกษาศาสตร์ปัจจุบันเราก็ตระหนักถึงปัญหาเรื่องสภาพแวดล้อมต่าง ๆ ที่ทำให้เรารู้ตัวว่า จะต้องเกื้อกูลต่อธรรมชาติแล้ว

ฉะนั้น การมองชีวิต จะต้องมองชีวิตทั่วถึงในทุกส่วนของธรรมชาติ และสิ่งที่ต้องตระหนักสำคัญยิ่งอีกอย่างหนึ่งก็คือ ชีวิตนี้เป็นส่วนที่โยงมนุษย์เข้ากับธรรมชาติ ถ้าหากว่าการศึกษาก็คือการศึกษาเพื่อสังคมอย่างเดียวแล้วเราจะลืมมองธรรมชาติ แล้วเราจะแยกตัวจากธรรมชาติ แต่ถ้ายังมองชีวิตอยู่ ชีวิตจะเป็นตัวโยงมนุษย์เข้ากับธรรมชาติ ฉะนั้น การศึกษาเพื่อชีวิตและสังคมก็เป็นอันว่าโยงไปถึงธรรมชาติ

ด้วย เพราะชีวิตเป็นส่วนที่อยู่ในธรรมชาติ และเชื่อมสังคมมนุษย์กับธรรมชาติให้ถึงกัน ฉะนั้น การศึกษาที่เน้นเพื่อสังคมอย่างเดียวจึงไม่พอแน่ แต่เมื่อพูดว่าเพื่อชีวิตและสังคมก็ต้องมองถึงความหมายของทั้งสองอย่างอย่างลึกซึ้ง และสัมพันธ์อิงอาศัยกัน

ทีนี้อีกเรื่องหนึ่ง ก็คือ แ่งที่บอกว่า มนุษย์เป็นสัตว์สังคม การที่บอกว่ามนุษย์เป็นสัตว์สังคมนั้น แสดงว่าโดยพื้นฐานธรรมชาติแล้ว มนุษย์จะต้องร่วมมือกัน ช่วยเหลือกัน จึงจะอยู่เป็นสังคมและสังคมจึงจะอยู่รอดได้ อันนี้ก็โยงไปถึงเรื่องของแรงจูงใจ แรงจูงใจในระบบแข่งขันแย่งชิงกันนั้นเข้ากันไม่ได้กับธรรมชาติของมนุษย์ในฐานะสัตว์สังคม

ไอน์สไตน์ บอกว่า มีผู้ยกหลักการของดาร์วินมาอ้าง คือ ยกหลักที่เรียกว่า the survival of the fittest (ผู้ที่แข็งแรงที่สุดจึงอยู่รอด หรือผู้ที่เหมาะสมที่สุดจึงอยู่รอด) เอามาใช้ในการส่งเสริมระบบแข่งขัน ว่าพวกกิจการธุรกิจก็ดี มนุษย์แต่ละคนก็ดี มันต้องเก่งที่สุด ดีที่สุด จึงจะอยู่รอด อันไหน คนไหนสู้เขาไม่ได้ก็ต้องล้มลาเลิกไป ระบบนี้เรียกว่า Social Darwinism คือ เอาลัทธิดาร์วินมาใช้ในทางสังคม

ไอน์สไตน์ค้านว่า การอ้างนี้เป็นการอ้างที่ผิดพลาด เพราะว่าระบบการอยู่รอดของผู้เหมาะสมที่สุดนี้เป็นทฤษฎี

ทางชีววิทยา และเป็นการอยู่รอดของเผ่าพันธุ์ (Species) ไม่ใช่อยู่รอดเฉพาะตัว การอยู่รอดเฉพาะตัวไม่ถูกต้อง ยกตัวอย่างเช่น มด มดเป็นสัตว์ประเภทสัตว์สังคมได้เหมือนกัน การที่มดจะอยู่รอดได้นั้น มดแต่ละตัวจะต้องช่วยกันทำงาน และมีการแบ่งหน้าที่กันเสร็จ มดงานก็ช่วยกันทำงาน แล้วสังคมมดหรือเผ่าพันธุ์มดก็อยู่รอดได้ แต่ถ้าให้มดแต่ละตัวมาแข่งขันต่อสู้กันแล้ว จะเป็นอย่างไร ลองให้มดแต่ละตัวกัดกันสิ ผลที่สุดเผ่าพันธุ์มดนั้นก็สูญสิ้น เพราะฉะนั้น ที่ว่ามนุษย์เป็นสัตว์สังคมและเผ่าพันธุ์มนุษย์จะอยู่รอดได้นั้น ก็คือการที่มนุษย์จะต้องร่วมมือช่วยเหลือกัน หรือทำงานร่วมหมู่จึงอยู่รอด นี่เป็นหลักการที่จะแสดงว่า ลัทธิดาร์วินนั้น ไม่ได้ส่งเสริมระบบแข่งขันเลย ทักษะของไอน์สไตน์มีว่าอย่างนี้ และที่จริงมันก็เป็นเพียงลัทธิพวกหนึ่งที่เอาดาร์วินมาอ้าง อย่างที่บอกว่า เป็น Social Darwinism เท่านั้น

เป็นอันว่า เรื่องแรงจูงใจแบบระบบแข่งขันนี้ขัดกันหมด ขัดกับระบบที่ว่ามนุษย์เป็นสัตว์สังคมนี้ด้วย ขัดกับหลักการศึกษาที่จะให้มนุษย์มีการพัฒนาศักยภาพของแต่ละบุคคลอย่างแท้จริงด้วย ฉะนั้น เราจะต้องส่งเสริมแรงจูงใจใฝ่ธรรม ใฝ่รู้ใฝ่ความจริง ใฝ่ความดีงามแบบฉันทะที่ถูกต้อง ใฝ่ความเป็นเลิศที่ถูกต้อง ดังได้กล่าวมานั้น เมื่อเข้าใจการศึกษา

เข้าใจชีวิตและสังคมอย่างถูกต้องแล้ว การใช้แรงจูงใจแบบแข่งขันกันเอาชนะกันในปัจจุบันนี้ ก็จะค่อย ๆ พ้นสมัย ล้าสมัย จะต้องแก้ไขให้หมดไปทุกที ๆ แล้วก็พัฒนาคนให้มีแรงจูงใจแบบร่วมมือกันทำงานที่ควบคู่ไปกับแรงจูงใจแบบฉันทะ ซึ่งสอดคล้องกับหลักการที่ว่ามนุษย์เป็นสัตว์สังคม และสอดคล้องกับการที่ว่าเราจะได้ดึงเอาศักยภาพของทุกคนที่มีอยู่ในสังคมมนุษย์นี้มาช่วยกันเสริมสร้างสังคมให้เจริญงอกงามต่อไป

ต่อไปอีกอย่างหนึ่ง ก็คือ ปัญหาว่า ชีวิตที่พึงปรารถนาเป็นอย่างไร? ชีวิตที่พึงปรารถนาก็ขอกล่าวรวบรัดสั้น ๆ ในแง่ที่สัมพันธ์กับสังคมว่า คือ ชีวิตที่มีส่วนร่วมอย่างมีคุณค่าเกื้อกูลเป็นประโยชน์ต่อสังคม แต่พร้อมกันนั้นก็เป็นอิสระขึ้นต่อสังคมน้อยที่สุด เพราะอยู่ดีมีสุขได้โดยตัวของมันเอง เอาจากสังคมน้อยที่สุด แต่ให้แก่สังคมอย่างมีคุณค่าที่สุด สามารถเข้าถึงธรรมหรือธรรมชาติได้โดยไม่ถูกสังคมขัดขวาง

ชีวิตที่เป็นอิสระอย่างนี้ ตรงข้ามกับชีวิตที่เสมือนอยู่ลำพังผู้เดียว ที่เอาแต่ตัวเองคนเดียว โดยเอาจากสังคมอย่างมากที่สุดเกินกว่าที่ตนจะพึงได้ เอาเปรียบ ดึงเอาทุกสิ่งทุกอย่างจากสังคม โดยไม่มีคุณค่าอะไรที่จะให้แก่สังคม พร้อมกันนั้นก็ไม้อาจจะอยู่โดยปราศจากสังคม เพราะโดดเดี่ยวตนเองจากธรรมชาติ

ที่พูดนี้มีความหมาย ๒ แง่รวมอยู่ในตัว คือ ชีวิตที่ดีนั้นต้องเกี่ยวกับสังคม อยู่ร่วมในสังคม แต่ในเวลาเดียวกันก็ต้องมีความเป็นอิสระจากสังคมได้ด้วย มันมีลักษณะสองอย่างนี้เป็นแกน นอกนั้นก็ป็นเนื้อความรายละเอียดออกไป ที่ว่าเป็นอิสระจากสังคมได้นั้น ก็เพราะว่าชีวิตนี้จะต้องไปสัมพันธ์กับตัวธรรม หรือธรรมชาติด้วย แล้วในตอนที่เราเข้าถึงธรรมชาตินั้น จะเป็นความสัมพันธ์ระหว่างตัวเรากับธรรมชาติโดยตรง ซึ่งจะต้องทำให้สังคมขัดขวางตัวเราไม่ได้ด้วย ขอให้สังเกตดูเถิดว่า ชีวิตของมหาบุรุษทั้งหลาย ตั้งแต่พระพุทธเจ้าจนถึงมหาดมะคานธีและอินัสไตร์น ก็จะมีลักษณะอย่างที่ว่ามานี้ทั้งนั้น

เกี่ยวกับหลักการที่พูดมาเมื่อก็ ขอเน้นอีกนิตหนึ่งว่า เราได้พูดถึงปัจจัยของการศึกษาตามแบบพระพุทธศาสนา ๒ อย่าง คือ ปัจจัยภายในกับปัจจัยภายนอก และได้เน้นว่าปัจจัยภายใน คือโยนิโสมนสิการนั้น เป็นตัวแกนสำคัญยิ่งที่นี้ในด้านปัจจัยภายนอกในยุคปัจจุบันนี้ อาตมภาพว่าสื่อมวลชนสำคัญอย่างยิ่ง

ปัจจุบันนี้จะต้องถือว่าสื่อมวลชนเป็นองค์ประกอบสำคัญในการศึกษา การศึกษาน่าจะเข้าไปมีส่วนอย่างมากในสื่อมวลชน เพราะสื่อมวลชนนี้มีอิทธิพลในการศึกษาของคน

หรือเด็กปัจจุบันนี้ บางทีมากกว่าตัวครูเสียอีก เพราะฉะนั้นเราจะไม่เอาใจใส่ต่อสื่อมวลชนไม่ได้เลย ในฐานะที่มันเป็นปัจจัยภายนอกตัวเด่นของการศึกษา การศึกษาจึงควรจะมีอิทธิพลต่อเรื่องสื่อมวลชนให้มากที่สุด ควรจะเอาสื่อมวลชนเข้ามาไว้ในความควบคุมของผู้บริหารการศึกษาหรือไม่ หรือว่าควรจะให้มีส่วนร่วมอย่างไร นี่ก็เป็นเรื่องที่น่าพิจารณา

ที่นี้ต่อไปก็ขอพูดสั้น ๆ แข่งกับเวลาอีกข้อหนึ่ง คือเรื่องสังคมกำหนดคน หรือ คนกำหนดสังคม อันนี้พูดได้เป็นแง่ ๆ โดยสัมพันธ์กับเรื่องที่พูดมาแล้ว

ในแง่หนึ่ง สังคมกำหนดคน และคนส่วนใหญ่จะถูกสังคมกำหนด เพราะว่าสังคมนั้นหล่อหลอมชีวิตบุคคลด้วยปรโตโมสะ ด้วยการถ่ายทอดทางวัฒนธรรม และสื่อมวลชนก็มีบทบาทสำคัญอย่างที่ว่ามาแล้ว คนส่วนมากถูกสังคมหล่อหลอม แต่คนที่มีโยนิโสมนสิการจะกลับเป็นผู้เปลี่ยนวิถีของสังคมและกำหนดสังคมได้ ผู้ที่เป็นผู้นำในการเปลี่ยนแปลงสังคมนั้น ก็คือ ผู้มีโยนิโสมนสิการ ฉะนั้น มันมีตัวปัจจัยที่คู่กันอยู่ ไม่ต้องกลัว ในแง่หนึ่งสังคมก็กำหนด และโดยทั่วไปคนส่วนมากก็เป็นอย่างนั้น แต่ถ้าคนมีโยนิโสมนสิการ โยนิโสมนสิการนั้นก็จะป็นทางออกของบุคคลจากการถูกสังคมหล่อหลอมกำหนด และกลายเป็นผู้เปลี่ยนวิถีของสังคมได้

ข้อคิดควรคำนึงในที่นี้ ก็คือ ถ้าการศึกษาทำได้แค่ปล่อยให้คนเป็นผลผลิตของสังคมอย่างเดียวแล้ว การศึกษาก็จะมีคุณค่าและความหมายน้อย คือว่า ทำหน้าที่บ่มพร่อง การศึกษาที่แท้จริงจะต้องสามารถทำให้คนมีอิสรภาพ สามารถเป็นปัจจัยที่นำสังคมไปสู่ความดีงาม การศึกษาปลดปล่อยคน และคนก็ปลดปล่อยสังคม

๒. การศึกษาในฐานะเครื่องสืบต่อจากอดีต

ถึงปัจจุบัน และสู่อนาคต

คราวนี้จะพูดถึงการศึกษาในฐานะเป็นเครื่องสืบต่อจากอดีตถึงปัจจุบัน สู่อนาคต หรือ การศึกษาในฐานะเป็นปัจจัยหลักของวิวัฒนาการ หรือเป็นตัวนำแห่งความเปลี่ยนแปลงทั้งของบุคคลและของสังคม ในแง่หนึ่งเราถือว่า การศึกษาเป็นตัวนำการเปลี่ยนแปลง

ประการแรก เป็นตัวนำการเปลี่ยนแปลงในชีวิตของคน โดยการพัฒนาตัวเขาให้เจริญในทุกด้านจนกระทั่งประเสริฐถึงสูงสุดยอด แม้แต่สูงกว่าพระพรหมก็ได้ อย่างที่วามมาแล้ว

ประการที่สอง ในแง่ของสังคม เป็นการมองในระยะยาว มุ่งสู่อารยธรรมของมนุษยชาติทั้งหมด การศึกษาก็เป็น

ตัวสืบทอดต่ออดีตกับปัจจุบันและอนาคต ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่ถูกต้อง

เปลี่ยนแปลงอย่างไร ขอให้พิจารณาตามหลักไตรลักษณ์ เรามีอนิจจังความเปลี่ยนแปลง ซึ่งความเปลี่ยนแปลงนี้ ไม่ได้เป็นไปโดยเลื่อนลอย แต่เป็นไปตามเหตุปัจจัย เพราะฉะนั้นจุดสำคัญที่สุด ก็คือ ต้องเข้าใจเรื่องเหตุปัจจัย

ตัวเราปัจจุบันคือ ฐาน เวลานี้คือ ปัจจุบัน การรู้จักตัวตามหลักอนิจจัง ก็คือมองสืบไปจนถึงอดีตว่า มีพื้นฐานที่สืบทอดมาจากอดีตอย่างไร ให้เข้าใจตัวเราตั้งต้นแต่ปัจจุบัน ย้อนลงไปสู่อดีต โยงอดีตมาหาปัจจุบัน เมื่อมีปัญหาเกิดขึ้น ปัญหาที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน ก็มีเหตุปัจจัยสืบทอดมาจากอดีตด้วย นอกเหนือจากปัจจัยในปัจจุบัน เราสืบสาวเหตุปัจจัยซึ่งสืบทอดมาจากอดีตนั้น เพื่อใช้ในการแก้ปัญหา

ที่นี้ต่อไปในชั้นโยงสู่อนาคต การศึกษาก็เป็นเครื่องทำให้คนรู้จักสร้างสรรค์ปรับปรุงอนาคต ด้วยการจัดเตรียมเหตุปัจจัย เพื่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในทางที่พึงประสงค์ ในการศึกษาเช่นนี้เราเอาหลักไตรลักษณ์มาใช้ โดยโยงกับหลักความไม่ประมาท เหมือนอย่างที่เราบอกเมื่อีกว่า อนิจจัง สิ่งทั้งหลายไม่เที่ยง แต่สิ่งทั้งหลายที่ไม่เที่ยงนั้น ก็เป็นไปตามเหตุปัจจัย ในเมื่อมันเป็นไปตามเหตุปัจจัย เราต้องการความ

เจริญก้าวหน้าในอนาคตเราจะทำอย่างไร เราก็ต้องศึกษาให้รู้ว่า เหตุปัจจัยอะไรจะนำมาซึ่งความเสื่อม เหตุปัจจัยอะไรจะนำมาซึ่งความเจริญ แล้วเราก็แก้ปัญา ปรับปรุง สร้างสรรค์อนาคตได้ โดยที่ว่าปัจจัยตัวไหนจะนำมาซึ่งความเสื่อมก็ปล่อยให้มันดับหรือป้องกันหรือขจัดให้หมดไป ส่วนปัจจัยไหนที่มันจะนำมาซึ่งความเจริญ ก็สร้างเสริมหรือกระตุ้นเร้าให้มันเกิดขึ้น ให้มันสืบต่ออยู่เรื่อย ๆ

ขอให้นึกถึงหลักพระพุทธศาสนา ในเวลาที่ท่านพูดถึงสภาวะ ท่านบอกว่า ‘วธมฺมา สงฺขารา’ สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมสิ้นไปเป็นธรรมดา อันนี้พูดตามสภาวะ คือธรรมชาติของมันเป็นอย่างนั้น แต่ในคราวที่พูดถึง จริยะ พระพุทธเจ้าจะตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย หากภิกษุทั้งหลายจะประชุมกันเนื่องนิตย์ หมั่นประชุมกันเนื่อง ๆ พร้อมเพรียงกันประชุม พร้อมเพรียงกันเลิกประชุม พร้อมเพรียงกันทำกิจที่พึงกระทำ เป็นต้น อยู่ตราบใด ภิกษุทั้งหลายจะมีแต่ความเจริญฝ่ายเดียว ไม่มีความเสื่อมเลย ท่านว่าพระพุทธเจ้าตรัสขัดกันไหม แห่งหนึ่งบอกว่าสังขารทั้งหลายมีความเสื่อมสิ้นไปเป็นธรรมดา อีกแห่งหนึ่งบอกว่า ภิกษุทั้งหลาย ถ้าเธอประพฤติดังนี้ จะไม่มีความเสื่อมเลย มีแต่เจริญฝ่ายเดียว พระพุทธพจน์นี้คล้ายขัดกัน แต่ที่จริงไม่ขัดกันเลย กลับสอดคล้องรับต่อทอดกัน

ด้วยซ้ำ

พวกที่ศึกษาพระพุทธศาสนาไม่บริบูรณ์รอบด้านก็จะเกิดปัญหา เช่น อาจจะไปสู่การยอมรับสภาพ ไม่ว่าจะเสื่อมหรือเจริญก็ปล่อยมันไป แต่ในการศึกษาที่ถูกต้อง จะรู้จักแยกคือ เมื่อพูดถึงสภาวะ ก็รู้เข้าใจว่าสภาวะมันเป็นอย่างนี้ มันเป็นความจริง เหมือนกับวิทยาศาสตร์บอก อันนั้นมันต้องเป็นอย่างนั้น มันเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป เป็นธรรมดาของมัน มันแน่นอน เป็นความจริงตามสภาวะ แต่มันเป็นไปตามเหตุปัจจัยนะ ที่นี้ในทางปฏิบัติ คือจริยะ คุณต้องการอะไร คุณต้องการความเจริญ คุณก็ต้องหาทางสร้างเหตุปัจจัยให้มันเจริญสิ มันก็เท่านั้น ไม่มีอะไร

อีกตัวอย่างหนึ่ง พระพุทธเจ้าตรัสว่า ‘ชาติปิ ทุกฺขา ชราปิ ทุกฺขา มรณมฺปิ ทุกฺขํ’ ความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ ในที่นี้ตรัสถึงสภาวะว่า ความเกิดเป็นทุกข์ แต่อีกแห่งหนึ่งพระองค์ตรัสว่า สัตบุรุษ คือ คนดีเกิดมาชีวิตของเขาที่เป็นไปเพื่อความสุขของบิดามารดา ของครอบครัว ของประเทศชาติ ฯลฯ หรืออีกแห่งหนึ่งก็ตรัสว่า การเกิดขึ้นของพระพุทธเจ้านำมาซึ่งความสุขในโลก เอ้า! ไหนว่า การเกิดเป็นทุกข์ ทำไมบอกว่าการเกิดของพระพุทธเจ้าเป็นความสุข นี่ก็อยู่ที่ต้องรู้จักแยกกว่าอันหนึ่งพูดถึงสภาวะ

ตัวสภาวะเป็นอย่างนั้น แต่เมื่อเรารู้จักสภาวะแล้ว ในด้านจริยะ เราก็ปฏิบัติให้ถูกต้อง เพื่อให้เกิดผลที่พึงงาม อันนี้จะไม่พูดกันมาก เป็นเพียงข้อแนะ หรือสะกิดให้สังเกต

เป็นอันว่า เราได้มาพูดกันถึงตัว สภาวะ หรือหลักสัจธรรม กับจริยะ คือการนำมาใช้ปฏิบัติ การประยุกต์ หรือใช้ประโยชน์ในการดำเนินชีวิต ซึ่งก็อยู่ในเรื่องที่ว่า การศึกษานี้เป็นตัวนำการเปลี่ยนแปลงได้ โดยทางหลักไตรลักษณ์ ที่รู้เข้าใจแล้วนำมาปฏิบัติตามหลักความไม่ประมาท การที่การศึกษาจะเป็นตัวนำการเปลี่ยนแปลง ก็คือ การที่จะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงไปในทางที่พึงงาม ที่เป็นความเจริญงอกงาม แก้ปัญหาและสร้างสรรค์ปรับปรุงให้ดำเนินไปสู่วัตถุประสงค์ที่เป็นความสมบูรณ์นั้น ทั้งชีวิตของบุคคลและอารยธรรมของสังคม

๓. คู่แย้งที่เป็นส่วนสมบูรณ์ของการศึกษา

ขอพูดอีกนิด ๆ หน่อย ๆ เกี่ยวกับเรื่องคู่แย้งที่เป็นส่วนสมบูรณ์ของการศึกษา สิ่งที่มีความสมบูรณ์นั้น มันมีคู่แย้งกันอยู่ในตัวอย่างที่พูดเมื่อกี้ เช่นว่า สังคมกำหนดคน กับคนกำหนดสังคมนี้ มันเป็นคู่แย้งกันอยู่ แล้วมันก็มาทำให้เกิดความสมบูรณ์ขึ้น คู่แย้งที่ทำให้เกิดความสมบูรณ์ในการ

ศึกษานั้นมีหลายคู่ ขอยกมาพูดในเวลาที่ยกกันครั้งนี้เป็นบางคู่ เช่น

๑. การศึกษาในส่วนหนึ่ง เป็น ตัวนำสังคม และการศึกษาล้วนหนึ่ง เป็นเครื่องสนองสังคม หรือเป็น ตัวตามสนองสังคม เราจะต้องเข้าใจและแยกให้ถูก การศึกษาที่แท้นั้น ตัวเนื้อแท้ของมันต้องเป็นตัวนำสังคม เป็นตัวซึ่งสามารถที่จะกำหนดคุณค่าแนวทางวิถีของสังคม การศึกษาบอกให้รู้ว่า สังคมควรจะเป็นอย่างไร ควรจะมีค่านิยมอย่างไร ค่านิยมอย่างไรจะดีงาม แล้วจะทำการเปลี่ยนแปลงอย่างไรจึงจะเป็นอย่างนั้นได้ เช่น การที่จะรักษาวินัยธรรมของตัวไว้ แล้วเสริมสร้างให้มันเป็นวัฒนธรรมที่เจริญงอกงามนั้น จะทำอย่างไร การศึกษาจะต้องเป็นตัวนำการเปลี่ยนแปลง กำหนดค่านิยม และวิถีของสังคม เป็นตัวนำของการพัฒนา หรือนำทางการพัฒนา

แต่ในเวลาเดียวกัน การศึกษาอีกส่วนหนึ่ง ก็เป็นตัวสนองความต้องการของสังคม ยกตัวอย่างง่าย ๆ เช่นว่า ปีนี้สังคมต้องการสาขาวิชาชีพนั่น ๆ ต้องการผู้สำเร็จการศึกษาด้านนั้นเท่านั้น ๆ ดังนั้นเป็นต้น การศึกษาด้านนี้อาจจะสนองความต้องการของสังคม อาจจะสนองความต้องการหลาย ๆ อย่าง แต่จะต้องมีคู่กัน คือ เป็นทั้งตัวนำและตัวสนอง

ถ้าเมื่อใดการศึกษาเป็นแต่ตัวสนองสังคมฝ่ายเดียว โดยทำหน้าที่เป็นตัวตาม เมื่อนั้นต้องถือว่ามีความผิดหรือขี้บ่งว่าการศึกษาเสื่อมแล้ว เป็นอันว่า การศึกษาส่วนที่เป็นตัวนำของสังคมนี้เป็นเนื้อตัวของการศึกษาที่แท้

๒. การศึกษาสองส่วน คือ ส่วนที่คงตัว กับ ส่วนที่ต้องปรับเปลี่ยน ส่วนที่คงตัว ก็คือส่วนที่เป็นเนื้อแท้ของการศึกษาที่เกี่ยวกับความเป็นมนุษย์ที่แท้จริงอะไรต่าง ๆ ดังได้กล่าวมาแล้ว ส่วนที่ต้องปรับเปลี่ยน ก็ได้แก่ด้านภายนอกที่เป็นเปลือกของการศึกษา ที่สนองความต้องการของสังคมเป็นส่วนใหญ่มากพวกนี้จะมีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ซึ่งเราจะต้องแยกให้ถูก และปฏิบัติให้ถูกต้องต่อส่วนทั้งสองนี้

๓. การศึกษาสองด้าน คือ ด้านหนึ่ง ถือสังคมเป็นใหญ่ อีกด้านหนึ่ง ให้ความสำคัญแก่บุคคล หลักการสำคัญอย่างหนึ่งของการศึกษาที่สมบูรณ์ ก็คือ การให้ความสำคัญอย่างถูกต้องตามเป็นจริง ทั้งแก่สังคม และแก่บุคคลหรือปัจเจกชน และมองเห็นความจริงว่า การให้ความสำคัญ ๒ ด้านนี้ มีความหมายสัมพันธ์เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

บุคคลกับบุคคลประกอบกันเข้าเป็นสังคม สังคมก็เป็น ที่รวมให้บุคคลมีโอกาสสัมพันธ์เกาะเกี่ยวยึดโยง ฟุ้งอาศัย และแผ่ประโยชน์ถึงกัน บุคคลจะอยู่ดีมีสุขต้องอาศัยสังคมที่

สงบเรียบร้อย สังคมจะสงบเรียบร้อยต้องอาศัยบุคคลเป็นอยู่ ปฏิบัติกิจการที่ดีด้วยดี ในทางสังคม การศึกษามุ่งให้มีความร่วมมือกัน มีการร่วมกันทำงานเพื่อประโยชน์สุขส่วนรวม ไม่ใช่ต่างคนต่างทำแก่งแย่งชิงดีกัน ส่วนในแง่บุคคล เราต้องให้แต่ละบุคคลฝึกฝนพัฒนาตนในทางที่จะมีจิตใจใฝ่ และพร้อมที่จะร่วมมือกับคนอื่น และทำงานเพื่อเห็นแก่ประโยชน์สุขส่วนรวม สังคมเจริญก้าวหน้าเรียบร้อยมั่นคง บุคคลแต่ละคนก็เป็นผู้ส่วยผล เป็นประจักษ์พยานของความเจริญมั่นคงนั้น ถ้าสังคมเจริญก้าวหน้ามั่นคง แต่บุคคลทั้งหลายไม่มีความสุข ความเจริญก้าวหน้ามั่นคงนั้นก็ไร้ความหมาย หรือเป็นความเจริญก้าวหน้ามั่นคงที่เป็นปัญหา

ตามหลักการของพระพุทธศาสนา แม้ว่าในทางวินัยจะถือสงฆ์เป็นใหญ่ โดยถือเสียงส่วนรวมเป็นเครื่องตัดสิน แต่ในทางธรรมก็ให้ความสำคัญแก่การปฏิบัติรายบุคคล โดยเน้นความแตกต่างระหว่างบุคคล และการปฏิบัติพัฒนาเฉพาะตัวของบุคคลในการที่จะเข้าถึงธรรม การศึกษาจะต้องมุ่งสู่ความพร้อมพร้อมแห่งประโยชน์สุขของสังคม พร้อมไปด้วยกันกับการบรรลุจุดหมายแห่งชีวิตของบุคคล

ที่กล่าวนี้มีความหมายคลุมไปถึงว่า ลัทธิเศรษฐกิจและสังคมที่แพร่หลายอยู่ในปัจจุบัน ล้วนเป็นลัทธิสุดโต่ง หรือ

เฉียงสุดไปข้างใดข้างหนึ่ง ในแง่บุคคลและสังคม จึงไม่มีทางที่จะทำให้มนุษย์เข้าถึงชีวิตที่ดีงามมีสันติสุขได้อย่างแท้จริง มนุษย์ควรมีสติปัญญาเพียงพอที่จะสร้างสรรค์ลัทธิที่ได้ผลดีกว่านั้นขึ้นมา ไม่ใช่มัวติดตันอยู่เพียงแค่ลัทธิที่ครอบงำอยู่ในปัจจุบัน อย่างน้อยลัทธินิยมหรือทัศนะเหล่านั้นก็ควรได้รับการแก้ไขปรับปรุงใหม่หรือพัฒนาต่อไปอีกให้สมบูรณ์ ซึ่งแม้แต่ความหมายหรือคำจำกัดความก็จะต้องเปลี่ยนแปลงไปเพื่อให้เป็นเครื่องมือสร้างสรรค์ประโยชน์สุขแก่มนุษย์ได้อย่างแท้จริง

โดยเฉพาะทฤษฎีและลัทธินิยมในสายความคิดของตะวันตกนั้น ล้วนแต่ติดอยู่แค่ในความขัดแย้งกันระหว่างผลประโยชน์ของบุคคลกับผลประโยชน์ของสังคม จนถึงกับเกิดสงครามระหว่างอุดมการณ์และหาทางออกสุดท้ายด้วยการประนีประนอม ต่างจากพระพุทธศาสนาที่ถือตามหลักการว่า มนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกฝนพัฒนาได้ และผลสำเร็จสำคัญของการศึกษาก็คือการที่มนุษย์ฝึกฝนพัฒนาตนให้มีความสามารถมากยิ่งขึ้น ๆ ในการที่จะทำความเปลี่ยนแปลงให้ความขัดแย้งระหว่างผลประโยชน์ของบุคคลกับผลประโยชน์ของสังคม กลายเป็นความประสานเกื้อกูลและเสริมเติมเต็มซึ่งกันและกัน

๔. การศึกษาสองส่วน คือ ส่วนที่สนองจุดหมายสูงสุด

ของชีวิต กับส่วนที่สนองจุดหมายรวมของมนุษยชาติ ชุดนี้ก็เป็นคู่กันในแง่ว่า ชีวิตนั้นมีระยะเวลาจำกัด แต่ละชีวิตมีความสิ้นสุด จุดหมายของชีวิตแต่ละชีวิต เราเรียกว่าเป็นจุดหมายแบบปลายปิด ส่วนอีกด้านหนึ่งก็คือมนุษยชาติ หรือสังคมส่วนรวม ก็ควรมีจุดหมายเหมือนกัน แต่จุดหมายนั้นไม่รู้ว่าจะสิ้นสุดเมื่อไร ไม่มีกำหนด จุดหมายของสังคมมนุษย์ หรืออารยธรรมของมนุษย์ เป็นจุดหมายแบบปลายเปิด

เราจะต้องสร้างหรือรู้ความสัมพันธ์ระหว่างจุดหมายสองแบบนี้ ทั้งจุดหมายปลายเปิดและจุดหมายปลายปิด แล้วให้การศึกษาทำหน้าที่ได้ทั้งสองอย่าง พูดยกง่าย ๆ ว่า จุดหมายปลายปิดของชีวิตมนุษย์นี้เป็นสิ่งที่เราจะต้องพยายามให้เกิดขึ้นในแต่ละชีวิตทุกชีวิตให้ได้ และให้ทันก่อนที่ชีวิตจะจบสิ้น อันนี้เป็นเรื่องสำคัญที่การศึกษาจะต้องเอาใจใส่ พร้อมกันนั้น เราก็ต้องสร้างความเจริญแก่อารยธรรมของมนุษยชาติ ซึ่งเป็นจุดหมายปลายเปิด เพื่อให้อารยธรรมเจริญรุ่งเรืองต่อไป แต่จะเจริญรุ่งเรืองต่อไปเรื่อย ๆ ไม่มีจุดหมาย ก็เลื่อนลอย ไร้ความหมาย และอาจจะเจริญเพื่อไปสู่ความพินาศอย่างที่กำลังกลัวยกกันอยู่มากก็ได้

เบื้องต้น ควรถามก่อนว่า ที่ว่าอารยธรรม ๆ นั้นคืออะไร มีผู้พยายามศึกษาและตอบคำถามกันมากกว่า อารยธรรมคือ

อะไร อย่างเช่นสมัยก่อนนี้ นิสิตนักศึกษามหาวิทยาลัยปีแรก บางแห่ง รุ่นประมาณ ๒๐ ปีมาแล้ว ต้องเรียนหนังสือเล่มหนึ่งชื่อว่า 'The Story of Civilization' เขาพยายามตอบปัญหาว่าอารยธรรมคืออะไร และเขาก็ตอบให้เห็นว่า อย่างน้อยวัตถุสิ่งของต่าง ๆ เครื่องจักรกล ตึกรามใหญ่โตที่สร้างกันขึ้นมาอำนวยความสะดวกสบายมากมายนั้น ไม่ใช่ตัวอารยธรรม แต่อารยธรรมเป็นการสร้างสรรค์สิ่งดีงาม ศิลปดนตรี วรรณคดี วัฒนธรรม ความรู้ความคิดที่ประณีตงดงาม ความเป็นอยู่อย่างสันติสุข (คงอย่างที่เราเรียกปัจจุบันว่า ความเจริญเพิ่มพูนของคุณภาพชีวิต หรือภาษาพระว่าความงอกงามของกุศลธรรม) ต่างหาก แต่จะพูดอย่างไรก็ตาม ก็จะต้องมีจุดหมายปลายทางเปิดของมนุษย์ ซึ่งจะเป็นตัวที่ให้ความหมายได้ว่า อารยธรรมคืออะไร

เราจะพูดอย่างไร ให้มันชัดเจนขึ้นมาว่า จุดหมายปลายทางเปิดนี้คืออะไร มันจะได้มีแนวทางไม่เลือนลอย ไม่ใช่ว่าเจริญเรื่อยเปื่อยไป อารยธรรมเจริญไป ๆ เจริญอย่างไรก็ไม่รู้ ปัจจุบันนี้ มันก็เจริญมาจนกระทั่งเราเกิดปัญหามากมายไม่รู้เท่าไร คำตอบในแง่หนึ่ง ก็คือ จุดหมายปลายทางเปิดของอารยธรรมของมนุษย์นี้ จะต้องมาสัมพันธ์กับจุดหมายปลายทางปิดของชีวิตทุกชีวิต เพราะชีวิตที่จะเกิดเบื้องหน้าต่อไปในประวัติศาสตร์ข้าง

หน้าโน้นในอนาคต ทุกชีวิตมีปลายทางปิดทั้งนั้น

พูดอย่างรวบรัด อารยธรรมระยะยาวนี้ ก็คือ สภาพชีวิตความเป็นอยู่และสังคมที่เกื้อกูลต่อชีวิตทุกชีวิต หรือเกื้อกูลเอื้ออำนวยยิ่ง ๆ ขึ้นไป ต่อการเข้าถึงจุดหมายของชีวิตแต่ละชีวิตนั่นเอง กล่าวคือ อารยธรรมนี้ เป็นสภาพที่หนุนเสริมช่วยให้ชีวิตทุกชีวิตอยู่ในความดีงาม ที่จะเข้าถึงจุดหมายสมบูรณ์สูงสุดของมันได้ง่ายขึ้นสะดวกขึ้น

ทีนี้ อารยธรรมของมนุษย์ยุคนี้ที่จะดี ก็คือว่า มันเอื้ออำนวยให้มนุษย์ยุคนี้ มีโอกาสเข้าถึงจุดหมายของชีวิตที่เป็นปลายทางปิดนั้นได้ง่ายกว่ามนุษย์ในยุคก่อน ๆ และเราก็หวังว่า มนุษย์ในยุคต่อไปจะมีอารยธรรมเจริญยิ่งขึ้น อารยธรรมที่เจริญนั้นก็ช่วยให้มนุษย์ในยุคหน้านั้นสามารถเข้าถึงจุดหมายของชีวิตของเขาได้ง่ายขึ้น ได้สะดวกยิ่งขึ้นกว่ามนุษย์ในยุคนี้เอง และสิ่งที่จะเป็นภาพฉายของอารยธรรม เช่นว่านี่ก็คือ ผลของการศึกษาที่ปรากฏออกมาว่า มนุษย์โดยทั่ว ๆ ไป หรือมนุษย์ในสังคมส่วนใหญ่วิวัฒนาการกันไปไกลยิ่งขึ้น จากการเป็นอยู่และทำการต่าง ๆ ด้วยแรงจูงใจที่เกิดจากกิเลสปกป้องตัวให้อยู่รอด มาสู่ความมีชีวิตที่เป็นอยู่ด้วยปัญญา ใช้ปัญญาและฉันทะเป็นแรงจูงใจในการแก้ปัญหา และปรับปรุงสร้างสรรค์ นี่แหละคือความหมายของความมี

อารยธรรม และความเจริญยิ่งขึ้นของอารยธรรม

ถ้าหากให้คำจำกัดความอารยธรรมอย่างนี้แล้ว มันก็จะเป็นจุดหมายที่ไม่เลื่อนลอย และก็จะสัมพันธ์กับจุดหมายปลายปิดของแต่ละชีวิตด้วย นี่ก็เป็นเรื่องของการศึกษาในส่วนที่ว่าสนองจุดหมายสูงสุดของแต่ละชีวิต คือ อิศราภาพ หรือสันติสุข กับสนองจุดหมายรวมของมนุษยชาติ คือความเจริญของอารยธรรม หรือเรื่องจุดหมายปลายปิดกับจุดหมายปลายเปิด

เรื่องการศึกษาที่พูดมาทั้งหมดนั้น แม้จะพูดในแง่ต่าง ๆ กันแต่ก็โยงถึงกันหมด เป็นแต่เพียงว่าได้แยกเอามาพูดในแง่โน้นบ้าง แ่งนี้บ้าง ย้ำเน้นไปเป็นบางอย่าง แต่เสร็จแล้วก็มารวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

สิ่งที่พูดมานี้ คิดว่าอาจจะเป็นส่วนช่วยในการที่จะใช้สำรวจตรวจสอบเรื่องความหมาย ความมุ่งหมาย และการทำหน้าที่ของการศึกษา หากว่าจะสำเร็จผลตามวัตถุประสงค์นี้ได้บ้าง อาตมภาพก็ขออนุโมทนา และก็ขออำนาจพรแด่ท่านผู้ได้เข้าฟังในที่ประชุมนี้ทุกท่าน โดยขออาราธนาคุณพระรัตนตรัย อภิบาลรักษาให้ทุกท่านเจริญอกงามในชีวิต ด้วยการพัฒนาทั้งสี่ด้าน ทั้งกายภาวนา ศีลภาวนา จิตภาวนา ปัญญาภาวนา จนกระทั่งบรรลุถึงจุดหมาย คือ อิศราภาพ

สันติ และความสุข และก็เป็นสันติสุข และอิศราภาพที่เกื้อกูลทั้งส่วนตนและส่วนรวม โดยทั่วกันทุกท่าน

มูลนิธิพุทธธรรม

สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ ออกใบอนุญาตให้
ณ วันที่ ๑๔ ก.ค. ๒๕๒๙ เลขที่อนุญาตที่ ศ. ๔๓๙/๒๕๒๙
กรุงเทพมหานคร ออกใบอนุญาตให้ ณ วันที่ ๓ มิ.ย. ๒๕๓๐ เลขทะเบียนลำดับที่ ๓๖๐๒
คณะกรรมการ

๑. นายยงยุทธ์ ธนะประ	ประธาน		
๒. อ.กาญจนา บุณนาค	กรรมการ	๓. นางบุบผา คณิตกุล	กรรมการ
๔. นายปัญญา วิจิณนสาร	กรรมการ	๕. นางชุติมา ธนะประ	กรรมการ
๖. Mr. Bruce Evans	กรรมการ		

วัตถุประสงค์

๑. ศึกษา ทำนุบำรุง ส่งเสริม และเผยแผ่พระพุทธศาสนา อันเป็นศาสนาประจำชาติไทย ให้เป็นไปอย่างถูกต้องตามหลักการเดิมแท้ของพระพุทธเจ้า โดยเฉพาะอย่างยิ่งเพื่อนำพระพุทธศาสนา มาเป็นหลักในการพัฒนาทั้งส่วนบุคคลและสังคม
๒. ให้การสงเคราะห์ทั้งทางจิตใจ และวัตถุ แก่ประชาชนทั่วไป ผู้มีความจำเป็น หรือเดือดร้อน
๓. ศึกษา ทำนุบำรุง ส่งเสริม และเผยแผ่ ขนบธรรมเนียมประเพณี ศิลธรรมและวัฒนธรรมอันดีงามของไทย ซึ่งมีรากฐานมาจากพระพุทธศาสนา
๔. ร่วมมือกับองค์การการกุศลอื่นๆ เพื่อสาธารณประโยชน์ หรือดำเนินการเพื่อสาธารณประโยชน์
๕. ไม่ดำเนินการเกี่ยวข้องกับการเมืองแต่ประการใด

ถ้อยแถลง

มูลนิธิพุทธธรรม ก่อตั้งขึ้นในปี พ.ศ. ๒๕๓๐ โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อเผยแผ่พระ
ลัทธิธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าให้แพร่หลายออกไปในวงกว้างด้วยรูปแบบต่างๆ

๑. การเผยแผ่หนังสือธรรมะ มูลนิธิพุทธธรรม ได้จัดพิมพ์หนังสือที่มีสาระ
ประโยชน์และทรงคุณค่าออกมาอย่างต่อเนื่อง ทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ โดยแบ่ง
สรรให้มีส่วนสำหรับจำหน่าย และส่วนที่แจกเป็นธรรมทาน

๒. โครงการหนังสือธรรมะภาษาอังกฤษ ได้แปลจากหนังสือภาษาไทยที่สรร
แล้ว เช่น พุทธธรรม ธรรมอนุชีวิต พุทธศาสนาในฐานะเป็นรากฐานของวิทยาศาสตร์
และเศรษฐศาสตร์แนวพุทธ ของพระธรรมปิฎก (P. A. Payutto) และจัดส่งไปเผยแพร่
ในประเทศต่างๆ

ในสถานการณ์ปัจจุบัน งานอาสาสมัครรายบุคคล แม้จะทำได้ด้วยความเสียสละ
อย่างยิ่ง ก็ไม่เพียงพอและไม่ทันการ งานบุกเบิกที่สำคัญและงานที่ต้องทำในปริมาณ
มาก ดังเช่นโครงการหนังสือธรรมะภาษาอังกฤษ และการแจกหนังสือธรรมทาน จะเป็น
ไปได้และคงอยู่ยืนนาน จำเป็นจะต้องจัดตั้งเป็นองค์กรที่เข้มแข็ง โดยมีฐานทั้งด้านการ
บริหาร กำลังคน กำลังทุน และอุปกรณ์รองรับอย่างมั่นคง มูลนิธิพุทธธรรมเห็นตระหนัก
ในเหตุผลดังกล่าวนี้ จึงได้ดำเนินงานในรูปแบบที่กล่าวข้างต้น และจะขยายกิจการในแนวทาง
ที่กล่าวนี้ยิ่งขึ้นต่อไป เพื่อให้พุทธธรรมนำชีวิตและสังคมมนุษย์สู่สันติสุขได้อย่างแท้จริง

ผลงานหนังสือธรรม มูลนิธิพุทธธรรม

ปี พ.ศ.	ลำดับ	รายชื่อหนังสือ	ผู้แต่ง
๒๕๓๗	๑.	จะพัฒนาคนได้อย่างไร	พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต)
	๒.	พุทธวิธีแก้ปัญหาเพื่อศตวรรษที่ ๒๑	"
	๓.	เมืองไทยจะวิกฤตถ้าคนไทยมีศรัทธาวิปริต	"
	๔.	True Freedom	Ajahn Jagaro
	๕.	Dependent Origination, the Buddhist Law of Conditionality	พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต)
	๖.	Buddhist Economics,	"
	๗.	Venerable Father, A life with Ajahn Chah	Paul Breiter
	๘.	Getting to Know Buddhism	Sunthorn Plamintr Ph.D.
	๙.	ชีวิตที่สมบูรณ์	พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต)
	๑๐.	พิธีกรรมใครว่าสำคัญ	"
	๑๑.	คนไทยกับป่า	"
	๑๒.	รักษาใจยามป่วยไข้	"
	๑๓.	ข้อคิดชีวิตทวนกระแส	"
	๑๔.	ความสำคัญของพระพุทธศาสนาในฐานะศาสนาประจำชาติ	"
	๑๕.	รู้จักพระพุทธศาสนา ถึงเวลาชำระล้างหรือยัง	"
	๑๖.	ลักษณะแห่งพระพุทธศาสนา	"
	๑๗.	อุดมธรรมนำจิตสำนึกของสังคมไทย	"
	๑๘.	สืบสวนวัฒนธรรมไทย บนฐานแห่งการศึกษาที่แท้	"
	๑๙.	ทำอย่างไรจะหายโกรธ	"
	๒๐.	นิพพาน-อนัตตา	"
๒๕๓๘	๑.	ธรรมบุญชีวิต	พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต)
	๒.	ความรักจากวาเลนไทน์ ผู้ความเป็นไทย	"
	๓.	นานาทัศนะเกี่ยวกับพระธรรมปิฎก	ดร.สุนทร พลามินทร์ และ ชุตินาถ ณะประ
	๔.	สัมภาณณ์ ธรรมและระเบียบ	พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต)
	๕.	Buddhist Solutions for the twenty-first century	P.A. PAYUTTO
	๖.	The Dawn of the Dhamma	Venerable Sucitto
	๗.	การสร้างสวรรค์ประจำชาติไทย	พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต)
	๘.	คนไทย หลงทางหรือไร	"
	๙.	การพัฒนาจริยธรรม	"
	๑๐.	เมืองไทยจะวิกฤต ถ้าคนไทยมีศรัทธาวิปริต	"
	๑๑.	สิ่งศักดิ์สิทธิ์เทวทูตกับปัญหาชีวิต	"
	๑๒.	ปฏิบัติธรรมให้อุทิศทาง	"
	๑๓.	ภาษา วรรณกรรม และวัฒนธรรมไทยท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงของโลก	"
	๑๔.	ทำแท้ง: คดีอันอย่างไร	"
	๑๕.	พุทธวิธีแก้ปัญหาเพื่อศตวรรษที่ ๒๑	"
	๑๖.	ธรรมะสำหรับผู้สูงอายุ	"
	๑๗.	วินัย เรื่องที่ไทยถูกวิพากษ์	"
	๑๘.	นก-สวรรค์ สำหรับคนรุ่นใหม่	"
	๑๙.	จรรยาบรรณของข้าราชการ	พระเมธีธรรมภาวนา (ประยูร ธมฺมจิตฺโต)
	๒๐.	ธรรมะกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม	"
	๒๑.	สร้างสันติให้เป็นจริง	"

ปี พ.ศ.	ลำดับ	รายชื่อหนังสือ	ผู้แต่ง
๒๕๓๙	๑.	ไตรลักษณ์ในชีวิตประจำวัน	พระเมธีธรรมภาวนา (ประยูร ธมฺมจิตฺโต)
	๒.	การควบคุมสัญชาตญาณ	"
	๓.	คุณธรรมสำหรับนักบริหาร	"
	๔.	ครูที่ดีต้องมีธรรมะ	"
	๕.	สติในชีวิตประจำวัน	"
	๖.	กรรมและการเกิดใหม่	"
	๗.	พระพุทธศาสนาในยุคโลกาภิวัตน์	"
	๘.	การปกครองคณะสงฆ์ไทย	"
	๙.	สถานการณ์พุทธศาสนา พลิกทลายเป็นพัฒนา	พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต)
	๑๐.	ธรรมกับการศึกษาของไทย	"
	๑๑.	กรรมกับโรคพิษสุราเรื้อรัง	"
	๑๒.	การพัฒนาที่ยั่งยืน	"
	๑๓.	ความเป็นกัลยาณมิตรของหลวงปู่ชา	"
	๑๔.	รักษาใจยามป่วยไข้	"
	๑๕.	สถานการณ์พระพุทธศาสนา กระแสโลกาภิวัตน์	"
	๑๖.	จากจิตวิทยาสู่จิตภาวนา	"
	๑๗.	เศรษฐกิจพอเพียง	"
	๑๘.	เรื่องที่คุณไม่เคยรู้เกี่ยวกับใจที่ถูก	"
	๑๙.	ว่ารวย ยิ่งใหญ่ เลื่อนลอย หรือเพื่ออะไร	"
	๒๐.	อมฤตพจนาน	"
๒๕๔๐	๑.	ศาสนาและเยาวชน	"
	๒.	ความสำคัญของพระพุทธศาสนา ในฐานะศาสนาประจำชาติ	"
	๓.	การศึกษาเพื่ออารยธรรมที่ยั่งยืน	"
	๔.	ข้อคิดชีวิตทวนกระแส	"
	๕.	รู้จักพระพุทธศาสนา ถึงเวลาชำระล้างหรือยัง	"
	๖.	ลักษณะแห่งพระพุทธศาสนา	"
	๗.	นิพพาน-อนัตตา	"
	๘.	ทำความดีมีความสุข	พระเมธีธรรมภาวนา (ประยูร ธมฺมจิตฺโต)
	๙.	ธรรมมงคลแห่งชีวิต	"
	๑๐.	พระพุทธประวัติ	"
	๑๑.	จาริกบุญ-จาริกธรรม	พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต)
	๑๒.	งานที่ได้ผล คนที่เป็นสุข	"
	๑๓.	ธรรมกับการพัฒนาชีวิต	"
	๑๔.	มาตรฐานชีวิตของชาวพุทธ	"
	๑๕.	พระคัมภีร์ ชีวิตดีตลอดไป	"
	๑๖.	อนุทินธรรมะ : ธรรมะสำหรับ ๓๖๕ วัน	พระราชาคณะ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต)
	๑๗.	ไอที ภายใต้วัฒนธรรมแห่งปัญญา	พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต)
	๑๘.	การสร้างสวรรค์ปัญญา เพื่ออนาคตของมนุษยชาติ	"
	๑๙.	ชีวิตหนึ่งเท่านั้น สร้างความดีได้นาน	"
	๒๐.	เล่าเรื่องให้โยมฟัง ชุดที่ ๑ เครื่องวัดความเจริญของชาวพุทธ (อารยวิมล)	"
๒๕๔๑	๑.	เล่าเรื่องให้โยมฟัง ชุดที่ ๒ พัฒนาปัญญา	"
	๒.	ธรรมะฉบับเขียนลัด	"
	๓.	วิทยาศาสตร์ในทรรศนะของพระพุทธศาสนา	พระราชาคณะ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต)
	๔.	อมฤตพจนาน (พุทธสุภาวดี) (พิมพ์ครั้งที่ ๒)	พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต)
๒๕๔๒	๑.	เศรษฐกิจพอเพียง (พิมพ์ครั้งที่ ๔)	"
	๒.	จะพัฒนาคนได้อย่างไร	"
๒๕๔๓	๑.	ชีวิตในสังคมเทคโนโลยี	"

ปี พ.ศ.	ลำดับ	รายชื่อหนังสือ	ผู้แต่ง
๒๕๕๐	๑๒.	คนไทยกับเทคโนโลยี	พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต)
	๑๓.	การเกิดเป็นทุกข์ เกิดดีเป็นสุข	"
	๑๔.	ความจริงแห่งชีวิต	"
	๑๕.	ดุริยาภพ : สารแห่งสุขภาพและความสมบูรณ์	"
	๑๖.	เล่าเรื่องให้โยมฟัง ชุดที่ ๓ โปษณังค: พุทธวิธีเสริมสุขภาพ	"
	๑๗.	ความสุขที่สมบูรณ์	"
	๑๘.	ธรรมะกับการทำงาน	"
	๑๙.	ทำอย่างไรจะหายโกรธ	"
	๒๐.	รักษาใจยามป่วยไข้	"
	๒๑.	การศึกษาพัฒนาการหรือบูรณาการ	"
	๒๒.	การศึกษา เครื่องมือพัฒนาที่ยั่งยืน	"
	๒๓.	มองอเมริกา มาแก้ปัญหาไทย	"
	๒๔.	ทางสายอิสลามของการศึกษาไทย	"
	๒๕.	ชีวิตที่สมบูรณ์	"
	๒๖.	การศึกษาเพื่อสันติภาพ	"
	๒๗.	การพัฒนาจริยธรรม	"
	๒๘.	ความสำคัญของพระพุทธศาสนาในฐานะศาสนาประจำชาติ	"
	๒๙.	ข้อคิดชีวิตทวนกระแส	"
	๓๐.	พรตตลอดปี ชีวิตดีตลอดไป	"
	๓๑.	งานก็ได้ผล คนก็เป็นสุข	"
	๓๒.	ความสุขที่สมบูรณ์	"
	๓๓.	ความจริงแห่งชีวิต	"
	๓๔.	คนไทยกับเทคโนโลยี	"
	๓๕.	ชีวิตในสังคมเทคโนโลยี	"
	๓๖.	ทำความดี มีความสุข	พระราชวรมุนี (ประยูร ธมฺมจิตฺโต)
	๓๗.	ก้าวสู่ศตวรรษใหม่ด้วยพุทธธรรมและเทคโนโลยี	"

มนุษย์ปฤชณันมีใช้จะอาศัยกิเลสเป็นเครื่องปกป้องตัวให้อยู่รอดเท่านั้น แต่เมื่อได้รับการพัฒนาขึ้นบ้างแล้ว ก็อาจใช้กิเลสเป็นเครื่องปกป้องตัวให้อยู่ในความดีงาม ตลอดจนใช้เป็นแรงผลักดันให้ทำสิ่งที่ถูกต้องดีงาม หรือสิ่งที่เป็นคุณประโยชน์ขึ้นได้ด้วย บางครั้งเราจึงอาจนำเอากิเลสมาใช้ในการศึกษา หรือในการดำเนินชีวิตทั่วไป เป็นเครื่องกระตุ้นเร้าหรือชักจูงให้คนประพฤติธรรม ทำความดีงามบางอย่าง แม้ว่าจะเป็นวิธีการที่ไม่ปลอดภัย เสี่ยงต่อการเกิดผลข้างเคียงที่ไม่น่าพอใจก็ตาม กิเลสที่ถูกนำมาใช้ในแนวทางนี้บ่อยๆ นอกจากต้นเหตุที่ล่อด้วยรางวัลในการทำความดีเป็นต้นแล้ว กิเลสสำคัญอย่างหนึ่งที่พบเห็นได้อย่างกว้างขวางในรูปลักษณะต่างๆ มากมายและหลายระดับ ก็คือมานะ

มูลนิธิพุทธธรรม